EGON FRIEDELL

KULTURA NOVOGA VREMENA

BIBLIOTEKA OPĆEG ZNANJA

EGON FRIEDELL

KULTURA NOVOGA VREMENA

OD CRNE KUGE DO NAŠIH DANA

PRVA KNJIGA

UVOD

RENESANSA I REFORMACIJA

BAROK I ROKOKO

MINERVA / ZAGREB

HRVATSKO IZDANJE PRIREDIO

DR. IVAN HERGEŠIĆ

Tisak i uvez Union grafičko-nakladni zavod d. d., Zagreb

Printed in Yugoslavia

SADRŽAJ PRVE KNJIGE

UVOD

„Romantika" Srednjega vijeka 11 - Život kao pustolovina 12 - Psihoza spolnog dozrijevanja 13 - Sveto pseto 13 - Nikakav odnos prema novcu 14 - Universalia sunt realia 15 - Svjetska katedrala 17 - Fizika vjerovanja 17 - Sve jest 18 - Scena se mijenja 19

PRVI DIO

RENESANSA I REFORMACIJA

od Crne kuge do Tridesetgodišnjeg rata

Prva glava: KLICE BOLESTI

Odakle kuga? 21 - Usporedna epidemija 22 - Trovači zdenaca 23 - Kozmička uzbuna i propast svijeta 23 - Konac univerzalijâ 24 - Lice i naličje nominalizma 26 - Sumračje, folie circulaire, anarhija odozgo 26 - Sve se klima 27 - Uzbuna u staležima 27 - Oboljenje metafizičkog organa 28 - Jačanje gospodarskog života 29 - Novi cehovi 30 - Stručni diletantizam 30 - Budi se racionalizam 31 - Realistično pjesništvo 32 - Emancipacija 32 - Propadanje viteštva 33 - Nove vrednote 33 - Slikovito đubre 34 - Orijentalna vreva 35 - Životni standard 36 - Cesta 37 - Sv. Fema 37 - Erotiku potiskuje seksualnost 37 - Kultura jela 38 - Mora 39 - Četverostruka kliješta 39 - Luxemburški komet 40 - Okrunjeni paranoici 41 - Englesko-francuski kaos 41 - Wiclif 42 - Papa triumphans 43 - Čarobnjaci i demoni 43 - Novčarstvo uz lošu savjest 44 - Svjetski bordel 45 - Luđačka halja 47 - Burzijanac na prijestolju 48 - Nihilist na prijestolju 49 - Coincidentia oppositorum 51 - Nikola Cusanus 51 - Dvojaka istina, dvostruko knjigovodstvo, kontrapunkt i „Mrtvački ples" 53 - Mistika 54 - Eckhartova škola 56 - Naslikana mistika 57 - Osvit novoga dana 59

Druga glava: LA RINASCITA

Kultura je bogatstvo problemima 60 - Talijanski mikrokozam 60 - „Latinska formacija" 61 - Preporod na sliku i priliku Božju 62 - Rastanak sa Srednjim vijekom 63 - Kronologija renesanse 64 - Prednost Italije 64 - Prvi cvat kapitalizma 65 - Renesansni grad 66 - Komfor 67 - Umjetnička gastronomija 67 - Nove ličnosti 68 - Rađanje bulvarske štampe 69 - Božanski Aretino 70 - La

Grande Putana 71 - L'uomo universale 71 - Petrarca 75 - Tobožnja renesansa rastrganost Italije 73 - Povratak starini 74 - Petrarca 75 - Tobožnja renesansa i Cinquecento 76 - Stiliziranje 78 - Doba sofista 79 - Humanisti 80 - Književni karakter renesanse 80 - Raspukla kultura 81 - Prevlast likovnih umjetnosti 82 - Michelangelo 83 - Leonardo 84 - Rafael 85 - Rafaelova slava 85 - Sikstinska Madona i „Cortegiano" 86 - Osnovna zabluda klasicizma 87 - Machiavelli 87 - „Imoralizam" 88 - „Krivnja" renesanse 89 - Ljepota ili dobrota? 90 - Drugi Istočni grijeh 90

Treća glava: NA DOMAKU RAZUMA

Drama novoga doba 92 - Novi pogled na svijet 92 - Od 1500. do 1900. 93 - Mistično iskustvo primitivaca 94 - Crna magija Novoga doba 95 - Paracelsus 95 - Ljudski materijal i pokretno slovo 97 - Kopernik 98 - Kako je prevladan Cap non? 99 - Kolumbo 100 - Put oko zemlje za 111 dana 102 - Zločinstvo Conquistadorâ 102 - Osveta Amerike 103 - Faust 105 - Pobjeda čovjeka nad Bogom 106 - Od teocentričkog do geocentričkog nazora 107 - Augustinski redovnik 107

Četvrta glava: LUTHER I REFORMACIJA

Četiri komponente Reformacije 109 - Wittenberški slavuj 110 - Reformatori prije Reformacije 110 - U čemu je Lutherova zasluga? 112 - Dvojako lice Lutherovo 112 - Posljednji monah 113 - Velika kriza 114 - Lutherovo herojsko doba 115 - Lutherov papa 116 - Gutenbergov čovjek 117 - Luther stvara jezik 117 - Luther i umjetnost 118 - Luther i seljački rat 119 - Luther i transsupstancijacija 121 - Luther i nauka o dobrim djelima 122 - Kalvinizam 123 - Radikali 125 - Sebastijan Franck 126 - Kabinetska politika novoga doba 127 - Psihologija Habsburgovaca 129 - Tajna Karla V. 129 - Pobjeda teologije nad religijom 130 - Grobijanizam 132 - François Rabelais 132 - Sjevernjačka plebejština 133 - Klasično doba proždrljivosti 134 - Landsknechtovski stil 136 - Hegemonija umjetnog obrta 137 - „Kladivo vještica" 139 - Vještice i psihoanaliza 140 - Sekularizacija ljudstva 141 - Evangelici protiv evanđelja 143 - Sveti nerad 143

Peta glava: BARTOLOMEJSKA NOĆ

Pakao na zemlji 145 - Tridentski koncil 146 - Panevropska netrpeljivost 146 - Anglikanizam 148 - Prirodno pravo 149 - Isusova vojska i jezuitizam 150 - Filip II. 152 - Escorial 153 - Španjolske kolonije 155 - Otpad Nizozemske 155 - Don Juan i Don Quijote 156 - Svjetska prevlast španjolskoga stila 157 - Francuski klasicizam i operni naturalizam 159 - Skepsa i afirmacija života 159 - Jakov Böhme 161 - Giordano Bruno 161 - Francis Bacon 163 - Uspon Engleske 163 - Elizabetinski čovjek 164 - Dječačke godine kapitalizma 165 - Egzaktne znanosti 166 - Svijet dalekozora 167 - Baconov karakter 168 - Baconova filozofija 169 - Baconova slava 170 - Tajni kralj 172 - Shakespeareova duša 173 - Shakespeareovo kazalište 174 - Svijet kao san 175 - Agonija renesanse 175 - Druga trauma 177

DRUGI DIO

BAROK I ROKOKO

od Tridesetgodišnjeg rata do Sedmogodišnjeg rata

Prva glava: UVERTIRA BAROKA

Besmisleni rat 180 - „Junaci" i anegdote 181 - Wallenstein 181 - Gustav Adolf 183 - Pretjerani sudovi 184 - Gospodarsko propadanje 185 - Konac Srednjega vijeka 186 - Rani barok 187 - Državni razlozi 187 - A la mode 188 - Kostim 189 - Duhan i krumpir 191 - Stihoklepstvo 191 - Comenius 193 - Prirodne nauke 193 - Prevlast Nizozemske 194 - Nizozemska slikovnica 197 - Mitologija svagdašnjice 199 - Rembrandt 199 - Rubens 200 - King Charles 201 - Cromwell 202 - Puritanci 203 - Kvekeri 203 - Milton 204 - Hobbes 204 - Spinoza 205 - „Etika" 206 - Prazna jednadžba 207 - Umjetni iracionalizam 208 - Svjetski teatar 209 - Obilježje novoga stila 210 - Prirodna neprirodnost 211 - Hegemonija opere 212 - El siglo de oro 214 - Kraljica bez nogu 215 - Gracian 216 - El Greco 216 - Životna legenda Pascalova 217 - Duševna anatomija Pascalova 219 - Pascal je prevladao znanost 220 - Kralj-Sunce 220

Druga glava: LE GRAND SIÈCLE

Richelieu 222 - Hôtel Rambouillet 223 - Mazarin 224 - Descartesovo doba 224 - Magični križ koordinatâ 225 - Deduktivni čovjek 225 - Sunce razuma 227 - Prijelaz iz ranoga baroka u kasni 228 - Kralj kao središte zemaljskog koordinatnog sustava 229 - Unutrašnja uprava Ljudevita XIV. 230 - Versailleski teatar 232 - Vanjska politika Ljudevita XIV. 233 - Kolbertizam 235 - Dramska kristalografija 236 - Dvorska luda 237 - Slikarstvo i dekoracija 238 - Lully 240 - La Rochefoucauld 240 - Allonge 242 - Kava i druga pića 243 - Pošta 244 - Novine i časopisi 245 - Bayle 246 - Mikroskop 247 - Newton 247 - Karlo II. 248 - The glorious revolution 249 - London 251 - Locke 252 - Thomasius 253 - Der grosse Kurfürst 254 - Princ Eugen 254 - Kristina Švedska 255 - Petar Veliki 256 - Osnovi barokne kulture 257 - Leibniz 259 - Svijet kao sat 261 - Maske, maske! 262

Treća glava: AGONIJA BAROKA

Watteau 264 - La petite maison 265 - Pastel i porculan 267 - Chinoiserie 267 - Vijek sitnarijâ 268 - Esprit 269 - Ljubav kao amatersko kazalište 269 - Cicisbeo 271 - Erotička dekadansa 272 - Ideal ljepote ili rugobe 272 - Tragična smrt rokokoa 273 - Ogledalo 275 - Teatrokracija 276 - Régence 276 - John Law 278 - Louis Quinze 279 - Noblesse de robe 280 - Koncert vlasti 281 - Apsolutistički vladarčići 282 - Atena na Pleissi 282 - Klopstock 283 - Christian Wolff 284 - Pijetizam 285 - Bel canto 285 - Bach i Händel 287 - Fridrik Veliki 287 - Napredak znanosti 289 - Nećudoredne biljke 290 - Osjećaj prirode 291 - Robert Walpole 292 - The comfort 292 - Franklin i Robinson 293 - Obiteljski roman i comédie larmoyante 293 - Tjednici 294 - Hogarth 294 - Pjesnici spleena 295 - Slobodni mislioci 295 - Hume 296 - Berkeley 296 - Montesquieu i Vauvenargues 297 - Voltaireov vijek 298 - Mučenik života 298 - Voltaireov značaj 300 - Voltaireovo književno djelo 301 - Voltaire kao historik 302 - Voltaire kao filozof 303

PRVI DIO

RENESANSA I REFORMACIJA

OD CRNE KUGE (1348.) DO TRIDESETGODIŠNJEG RATA (1618.)

UVOD

DUŠA SREDNJEGA VIJEKA

„Romantika" Srednjega vijeka. Tisućljetno carstvo, u kome je vladala vjera, a mi ga obuhvatamo imenom Srednjega vijeka, postaje odjednom sredinom četrnaestog stoljeća prošlošću. Reprezentativne njegove tvorbe, koje sačinjavaju njegov sjaj i životnu srž: skolastika, gotika, sredovječna erotika, kao da su odjednom zahirile, zamrle, postale okamine. Ovaj *medium aevum,* kojim se povjesničari dugo vremena služe nemajući prikladnijeg okvira, brvno prebačeno kao od nevolje, da bi iz Staroga vijeka stigli u Novo doba, taj Srednji vijek ima oštro izraženu fizionomiju, kojom se jasno razlikuje od onoga, što je bilo prije i onoga, što će doći. Osebujnost ove epohe toliko je određenija i jasnija, što je tada još postojala međunarodna kultura, koja je u bitnim svojim crtama tvorila jedinstvenu cjelinu.

Ono što zovemo romantikom Srednjega vijeka, možda i nije najvažnije obilježje, ali je ipak nama najshvatljivije i najpoznatije. Ovo razdoblje kao da odsijeva čudnom nekom svjetlošću. Život onih dana odlikovao se žešćim oprekama: svijetlo je bilo jasnije, a sjena tamnija, komplementarne boje bile su svježije i zagasitije, dok je naše doba bogatije perspektivom, ima više polutonova, a linija našega bitka krivuda, dok se život odlikuje nijansama. Nekad su naime ljudi živjeli manje svijesno, manje kritično. Nama se Srednji vijek čini tmuran, ograničen, lakovjeran. I zaista, tada su ljudi zbilja vjerovali sve. Vjerovali su u svaku viziju, svaku legendu, vjerovali svakoj glasini i svakoj pjesmi, vjerovali u svece i vještice, u Boga i đavola. No oni su vjerovali i u sebe. Sredovječni bi čovjek vidio svuda realnosti, pa i ondje gdje ih nije bilo: u ono je doba sve bilo realno. Posvuda bi se očitovala najviša od sviju zazbiljnosti, Bog: sve je bilo božansko. A preko svega

sredovječni bi čovjek umio razastrti čarobno velo vlastitih snova i opojnosti: sve je bilo lijepo. I zato unatoč onostranom vjerovanju, unatoč oskudnosti i tjeskobi tadašnjega života, buja divan optimizam: tko vjeruje u stvari, taj je uvijek pun pouzdanja i radosti. Srednji vijek nije bio mračan, Srednji je vijek bio svijetao! Što da radimo s cijelom Kumovskom Slamom, koju je racionalizam razbio u atome? No dražesni anđelak s rumenim obraščićima ili Nečastivi s kozjim nogama, u koga od srca vjerujemo, to je nešto drugo! Sredovječni je život imao karakter slikarije, marionetskog kazališta, feerije, pozorišnog misterija, kao i dandanas život djeteta. Stoga je više pogodovao čulima, bio je izražajniji, uzbudljiviji, zanimljiviji, a u neku ruku i realniji.

Život kao pustolovina. Svim tim momentima pridolaze još neki vanjski, koji bitak čine slikovitijim i sličnijim snu. Prije svega, nedostajalo je svih onih olakšica, koje život čine udobnijim i bržim, a pruža nam ih razvitak tehnike. Svaki je tehnički izum komad racionalizirana života. Iskorištavanje parne sile pridalo je našim mirotvornim pothvatima neki bezlični elemenat reda, jednoličnosti i mehanizacije, čime je izum baruta obilježio naše ratne pothvate. A za ljude Srednjega vijeka bio je rat nešto slikovito, što je moglo upaliti maštu. Ukoliko ne bi vodili rat, provodili su život više ili manje dokono: ili bi živjeli u pravoj dokolici kao bezbrojni vitezovi, prosjaci ili pjevači, ili u učenoj dokolici kao klerici. I tu ima nešto poetično. A priroda napokon nije bila podvrgnuta u tolikoj mjeri čovjeku, nije bila rekao bi pripitomljena kao što je danas. Bila je još prava priroda, Divlji Zapad: veličanstvena i strašna, divotna i jezovita tajna. Nije tada bilo novina, ni letaka, pa ni knjiga: sve je počivalo na usmenoj predaji. I stoga, da tadašnji ljudi i nisu tako lako vjerovali riječima, te ovo vjerovanje prelazi u praznovjerje, morala bi slobodna predaja uroditi fantastikom. Ta i danas u naše prosvijećeno doba opće školske dužnosti, doba znanstvenih istraživanja i prirodoznanstvenih nazora o svijetu i životu ne ćemo naći dvoje ljudi, koji bi jednako posvjedočili o kakvom običnom i svakidašnjem događaju, koji su podjednako doživjeli. A ne samo da je na tom području vladala opća nesigurnost: sigurno nije bilo ništa. Pojam moderne sigur-

nosti Srednjem je vijeku tuđ. Svako je putovanje bilo zamašna odluka, kao što je danas teška medicinska operacija; na svakom bi koraku vrebale na čovjeka bezbrojne opasnosti, pustolovine, incidenti: čitav je život bio pustolovina.

Psihoza spolnog dozrijevanja. Srednji bismo vijek mogli nazvati pubertetom srednjeevropskog ljudstva, tisućljetnom psihozom spolnog dozrijevanja u obliku potisnute seksualnosti. Tu potisnutu seksualnost vidimo u ženomrstvu sredovječnog redovnika, u lirskom pjesništvu trubadura, u sladostrašću sredovječnih flagelanata, u histeriji vještica, u Križarskim vojnama. Glavna crta razdoblja, koje nazivamo pubertetom, jest u tome, da je gotovo svaki čovjek u to doba pjesnik. A u čemu se razlikuje pjesničko naziranje od znanstvenoga ili od praktičnoga naziranja? Time da sve pojave prima simbolički. Upravo tako je postupala sredovječna duša, te joj na tome i zavidimo. U svemu je vidjela simbol: u najvećemu i najmanjemu, u mišljenju i djelovanju, u ljubavi i mržnji, jelu i pilu, rađanju i umiranju. U svaki komad oruđa, koje bi napravio, u svaku kuću, koju bi sagradio, u svaku popijevku, koju bi pjevao, i svaki obred, koji bi vršio — sredovječni je čovjek umio staviti duboku simboliku, koja neživim stvarima udahnjuje dušu, jer uriče, zaklinje, ali i otkupljuje. Stoga je sredovječni čovjek bio i tako pristupačan naučanju katoličke vjere, koja je sve zemaljske stvari složila u veličanstven sustav simbola, koji očišćuju i uzvisuju.

Sveto pseto. To, što duševna paleta sredovječnog čovjeka nije još imala nikakovih prijelaza, također podsjeća na pubertet. Tvrdo i neposredno nalaze se najživlje boje jedna uz drugu. Grimizno crvenilo srdžbe, blistavo bjelilo ljubavi i mračno crnilo očajanja. Crte, koje odišu nježnom blagošću javljaju se uz djela tupe, blesave grubosti, koja bi pobudila našu odvratnost, kad je ne bismo morali shvatiti kao djelo djetinje impulzivnosti. I vanjsko vladanje tadašnjega čovjeka podsjećalo je u mnogočem na djecu. Izljevi nježnosti vanredno su česti, ljudi se grle i cjelivaju pri svakoj zgodi i nezgodi, a često i bez ikakvog povoda; suze teku lako i obilato. Uopće gesta, sporazumijevanje znakovima vrši mnogo važniju ulogu u nizu izražajnih sredstava negoli danas. Kretnja je primarna, jer se i tu mnogo jače i usrdnije osjeća

ozbiljna simbolika, koja prožima svaku gestu čovjekovu. No uz to su tadašnji ljudi bili i naivni i iskreni poput djece, njihova je veza s prirodom bila elementarna. Bili su povezani, i tako rekavši srasli s livadom i šumom, oblakom i vjetrom, a napose njihova strastvena ljubav prema životinjama vanredno je ganutljiva. Svuda, u skulpturi i ornamentu, satiri i legendi, kod kuće i na dvoru — svuda slave i hvale svoju mudru i veselu braću, koja im se čine potpuno srodna, gotovo jednaka, te u životinjama gledaju štaviše punovrijedne osobe. Životinje mogu fungirati kao svjedoci, a koji put budu izvedene i pred sud kao okrivljenici. A jedna od najljepših crta sredovječne predaje zacijelo je priča o psetu, koje je dalo svoj život, da bi spasilo dijete svoga gospodara, te ga je narod štovao kao mučenika i sveca. Nagibajući se nad taj svijet, osjećamo se kao odrasli prema djeci. Osjećamo, da ti ljudi nešto znadu, što mi više ne znamo, nešto magično, neku tajnu i čudo Božje, u kojemu je možda sakrit ključ našega bitka.

Nikakav odnos prema novcu. Infantilnu crtu možemo razabrati i u tome, što sredovječni čovjek nema pravi odnos prema novcu. Veoma ljubezno izražava to Sombart, ističući, da Srednji vijek ima isti odnos prema gospodarskoj djelatnosti, kao dijete prema školskoj obuci. To znači dvoje: rad je stvar ambicije, a radi se onda, kad je to apsolutno nužno. Sredovječni obrtnik polaže najviše na to, da mu djelo bude dobro i solidno: pojmovi kao „jeftina“ roba ili fabriciranje *en masse,* potpuno su mu strani; obrtnik je lično vezan sa svojim djelom i jamči za nj svojom čašću kao umjetnik. No mogao si je priuštiti, da bude nesamo savjesniji, nego i mnogo ljenji od sadašnjeg radnika i to s više razloga. Prvo, njegove su potrebe bile, općenito uzevši, mnogo manje, a drugo — te je potrebe mnogo lakše zadovoljavao, pa i onda, ako uopće ne bi radio, jer je dobrotvornost bila mnogo razvijenija. A napokon dizanje prihoda iznad normale ne bi imalo mnogo smisla, budući da je životni *standard* svakoga pojedinca bio prilično točno fiksiran. Svaki je stalež imao stanovit udio komfora i užitka, koji mu je bio unaprijed određen. A promijeniti stalež bilo je u sredovječnom društvenom poretku gotovo nemoguće, jer su staleži bili smatrani nečim od Boga stvorenim, kao

što su pojedine životinjske vrste. Sredovječno je gospodarstvo proizašlo iz agrarne zadruge, koja je počivala gotovo na komunističkoj bazi, pa i poslije stvarajući brojne organizacije obrtnika i trgovaca (cehovi) pokazuje tendenciju ekonomskog izjednačivanja i nivelacije svojih članova. Čovjek stječe, da bi živio, a ne živi, da bi stjecao. Osim toga se tečajem cijeloga Srednjega vijeka, koji je evanđelje shvaćao ozbiljno, sačuvao čas jače, a čas slabije izražen osjećaj, da je mamon djelo vražje, kao što je uzimanje kamata budilo stalno vjerske skrupule. A konačno je čitav ovaj svijet bio prožet zdravim mladenačkim osjećajem, da rad nije blagoslov, nego teret i prokletstvo. Da zamislimo samo kolika je to razlika, i kako je cijela kultura sasvim drukčije osjećajno obilježena, kada novac nije opće božanstvo, kome svatko najspremnije pridonosi žrtve, budući da novac suvereno oblikuje sudbinu sviju i njome upravlja.

Universalia sunt realia. No ako su ti ljudi bili djeca, bila su to svakako veoma pametna, darovita i zrela djeca. Tvrdnja, prema kojoj su živjeli tupo i skučeno, ne može se održati, bar ne za Srednji vijek kao cjelinu. Tadašnji su ljudi bili bistre glave, znali su jasno misliti, a bili su majstori u vještom zaključivanju, virtuozi u pojmovnom pjesništvu, a njihovo je graditeljstvo puno konstruktivne snage i proračunane finoće, plastika upravo čudesno i usrdno prikazuje život u svim njegovim manifestacijama, a što je najznačajnije, ti ljudi osjećaju stil mnogo više i dublje negoli buduća pokoljenja. Isto je tako neosnovana tvrdnja, da je sredovječno ljudstvo složeno od samih tipova. Ni u državi, ni u crkvi, umjetnosti i znanosti nije nedostajalo istaknutih ličnosti, koje ne možemo zamijeniti među sobom. Ispovijesti Augustina ili Abelarda očituju gotovo jezivu sposobnost introspekcije i samoanalize, koja pretpostavlja istančanu individualnost; portretni kipovi pokazuju spodobe snažne samobitnosti, otkrivajući ujedno i talenat kipara da ovu osobitost shvati i reproducira. Jedna je redovnica već u 10. stoljeću obrađivala dramu, najličniju od sviju umjetnosti, služeći se svim kazališnim vrstama: historija, proza, *comédie larmoyante,* ljubavna tragedija . . . i stvarajući nježne i prozračne tipove, koji upravo podsjećaju na Maeterlincka. Čitava predrasuda o „tipskom“

čovjeku Srednjega vijeka osniva se možda na tome, da je Srednji vijek izrazito filozofsko razdoblje.

Centralna misao Srednjega vijeka, ujedno i nevidljivi *motto*, koji nad njim lebdi, glasi: *universalia sunt realia*, samo su ideje istinite. Velika rasprava o univerzalijama, koja ispunjava gotovo čitav Srednji vijek, ne vodi se nikada o samom načelu, nego o tome, kako da se to načelo formulira. Postojala su, kako je poznato, tri smjera, koji su se među sobom izmjenjivali. Krajnji je realizam tvrdio: *universalia sunt ante rem*, što će reći: prethode konkretnim stvarima, i to po časti, kao i po uzroku; umjereni je realizam objašnjavao: *universalia sunt in re*, što će reći: nalaze se u stvari, kao njihov bitak, dok nominalizam postavlja načelo: *universalia sunt post rem:* izvedena su iz stvari kao puke tvorevine razuma, što naravski označuje i konac realizma. Stoga i ovaj posljednji smjer ne pripada više pravom Srednjem vijeku, nego označuje novo doba.

A sada da zamislimo, od kakova golema značenja po čitav nazor o svijetu mora da bude pretpostavka, da su univerzalije, to jest pojmovi, ideje, vrste... ono, što je uistinu zbiljsko ili realno. Ova je pretpostavka poslužila najvećem filozofu staroga svijeta kao polazna točka i srž njegova filozofskog sistema. No Platon je to samo naučao, Srednji je vijek ovaj nauk doživio i proživio. Sredovječno ljudstvo tvori univerzalni narod, u kojemu razlike podneblja, narodnosti, mjesnih prilika dolaze do izražaja kao sporedna obilježja vrste; njima vlada, i ako nominalno, univerzalni car ili kralj; cezar, koji vlada, istina, samo u teoriji, ali u načelu ne odustaje od svog prava; faktično Srednjim vijekom vlada univerzalna crkva, ili bolje rečeno dvije crkve, od kojih svaka tvrdi da je univerzalna: jedna uzevši ime katolička, to jest opća, druga nazivajući se jedino pravom, ortodoksnom ili pravoslavnom. Gospodarski poredak Srednjega vijeka je, kako smo vidjeli, univerzalan, budući da prevladava nastojanje, kako bi životni *standard*, privreda, proizvodnja i potrošnja svakoga pojedinca bila što jednoličnija. Srednji vijek ima i svoj univerzalni stil, koji prožima sve umjetničke tvorbe od ključa do katedrale, od klinca na vratima do kraljevske palače. Taj je stil gotika.

I običaji su univerzalni: društvena pravila, pozdravne formule, životni ideali — sve je to jednako ondje, gdje su ljudi Zapada stupili nogom, svuda vlada ista viteška etiketa. Univerzalna je i znanost, koja tvori vrhunac, smisao i glavnu smjernicu svega mudrovanja. Ta je univerzalna znanost teologija, kao što je univerzalna etika evanđeoska. Univerzalno je pravo rimsko pravo, a univerzalni jezik je latinski. Sredovječno ljudstvo voli u kiparstvu ono što je ornamentalno, to jest pojmovno, u graditeljstvu ono, što je apstraktno i konstruktivno. Nedostatak naturalizma ne može se međutim svesti na nedostatno umijeće: da je bilo dovoljno tehničke spreme pokazuju na pr. portretne plastike. Sredovječnom je čovjeku i sama priroda apstraktna, ona je neodređena, gotovo nezbiljska ideja, koja živi zapravo samo u negaciji: kao suprotnost carstvu duha i milosti.

Svjetska katedrala. Tako se izdiže sredovječni svijet na stepenicama apstrakcija, u koje ljudi vjeruju, živim idejama; izdiže organski raščlanjen poput katedrale ili jedne od onih učenih i umjetnički složenih *summâ*, kojima se odlikuju skolastički filozofi: na jednoj strani svjetovni trakt sa svojim seljacima i građanima, vitezovima i feudalnim osobljem, grofovima i vojvodama, kraljevima i carevima; na drugoj strani duhovni trakt, koji se uspinje sa širokog temelja sviju vjernika do svećenika i opata, biskupa i papa, crkvenih koncila i sve više i više do anđela od kojih najviši sjede do nogu Božjih. Velika, promišljena i sređena hijerarhija općih pojmova, univerzalijâ. Ovo ljudstvo moglo je izreći načelo: *universalia sunt realia*, znajući što kazuje, te ovu izreku ne valja smatrati dijalektičkom igrarijom ili dovitljivošću.

Fizika vjerovanja. Vladavina ovoga načela, koje se tuđi od zbilje, bila je samo stoga tako trajna, da, uopće moguća, jer svijet sredovječnom čovjeku nije znanstveni fenomen nego činjenica vjerovanja. Duhovna smjernica bila je uglavnom norma, koju je postavio Anzelmo Canterburyjski, a davno prije njega Augustin. Ta norma glasi: *neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam:* ne ću spoznati, da bih vjerovao, nego vjerujem da bih spoznao. Prije će si ljudska mudrost razbiti glavu o pećinu vjerovanja negoli je oboriti. Tadašnji su ljudi bili

prosti od modernog praznovjerja, da je isključiva svrha ljudskoga mišljenja i traganja proniknuti i zavladati svijetom iskustva. Što su sredovječni ljudi htjeli znati? Dvoje: Boga i dušu! *Deum et animam*, veli Augustin potpuno jasno i određeno, *scire cupio. Nihilne plus? Nihil omnino.* Da — ništa više. Fizika je za nj prije svega nauka o Bogu; što inače može da nauča, nije prijeko potrebno, jer ne pridonosi spasenju duše. A tri četvrt tisućljeća kasnije, u podne Srednjeg vijeka, izjavljuje neki filozof, da znanje ima u toliko vrijednost, u koliko služi duhovnoj pouci. Znanje zbog znanja je pogansko. A drugi jedan filozof dodaje, da razum nije prikladno sredstvo za istraživanje istine. Ta najviše istine kršćanstva nadilaze razum, ali mu se ne protive, kako je jasno istakao Toma Akvinski, klasični filozof katolicizma. Pa i na pragu crkvene povijesti udara nam u oči glasovita rečenica Tertulijanova: *Crucifixus est Dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est.* Sin Božji na križu je razapet; to nije sramota, jer jest. I umro je sin Božji, a to je vjerodostojno, jer je besmisleno. I pokopan je i uskrsnuo, a to je sigurno, jer je nemoguće. — I tu se može otkriti djetinja crta, jer se djeci zaista najnevjerojatnije stvari čine najvjerodostojnijima, a ono, što je nemoguće najsigurnijim. Djeca imaju mnogo više povjerenja u priču ili gatku negoli u trijezan kakav izvještaj, a sve pojave, koje kidaju tok prirodnog kauzaliteta, ne samo višima nego i realnijima. Upravo takova bila je „fizika“ sredovječnog čovjeka: njemu je čudo bilo faktična zbilja, a prirodni svijet pojava samo blijedi odraz i nebitna sjena višega, svjetlijeg, istinskijeg svijeta duha. Sredovječni je čovjek — ukratko — živio magičnim životom. I opet se namiče pitanje: nije li ga tu vodila dublja, i ako tamnija, spoznaja, te se možda nije približio konačnoj tajni više negoli mi, današnji ljudi?

Sve jest. One fine i opasne spekulacije, zvali ih fenomenalizam, skepticizam, agnosticizam i slično, nisu bile strane Srednjemu vijeku. U djelima Augustinovim nalazimo mjesta, koja su posvema nalik na Descartesov način zaključivanja, kojim se otvara novi odsjek ljudskoga umovanja: *cogito ergo sum.* Mislim, dakle jesam.

Da tijela postoje — veli Augustin u svojim „Ispovijestima“ — možemo samo vjerovati, no to je vjerovanje potrebno za svakidašnji život. Upravo tako opravdava Berkeley na početku 18. vijeka svoj idealistički dogmatizam. No — opet će Augustin — da bismo spoznali, što drugi ljudi hoće, potrebno nam je i vjerovanje, a taj zaključak podsjeća na Schopenhauera. Ako na svijetu ima zla — zaključuje Augustin — postoji zacijelo i strah pred onim, što je zlo. A to je najmoderniji psihologizam. No velika je razlika između ovakovih spekulacija i nastojanja novije filozofije upravo u tome, da se sredovječno mudrovanje osniva na čvrstom i nepokolebivom temelju vjere, da je vjera polazna točka filozofiranja, dok spoznajna teorija novoga doba možda tek svršava vjerom. Stvorenje svijeta važno je zbog spasenja duše, a svijet je fenomen vjerovanja. U to načelo, koje je posve elementarno, nije zacijelo posumnjao nijedan sredovječni čovjek. Srednji je vijek potpuno shvatio nauku Isusovu. A suština ove nauke sadržana je u ozbiljnoj i priprostoj opomeni, da vjerujemo da ovaj svijet jest i da je djelo Božje. Da sve jest, i najsitnije i najniže: najsiromašniji i najograničeniji, djeca i grješnici, ljiljani u polju i vrapci na krovu. Da, sve to postoji, ako vjerujemo, ili, što je isto, ako ljubimo.

Scena se mijenja. I tako nam Srednji vijek pruža osebujno protuslovnu sliku. Na jednoj strani aspekt blaženoga mira, veličanstven mir podneva, koji obuhvata sav život, svijetlo i blago, kao da će ga zaštititi. A na drugoj strani prizor golemoga nezadovoljstva, dubokog razdora i uzbuđenja. Da, sve živi u Bogu i u krilu Božjem, no kako da Bogu zadovolji? Ovo tjeskobno pitanje treperi svuda ispod vedre i mirne površine bitka. Takova je sredovječna duša: bistro srebrno ogledalo, ali uzbibano ispod površine, kao da vječno traži, a nikad ne nalazi; kao da se u njem svijet vari, vrije i kipi; kao da luta bez prekida i tapa. Tornjevi se dižu nebu pod oblake, okamenjene asimptote, koje se gube u modrom bezdanu firmamenta. Vječno nezadovoljen u svojoj erotici, svom najličnijem otkriću ili bolje izumu, koji svoj predmet tako preobražava da postaje nedokučan, puki simbol neizmjerne čežnje. A nada svim lik Krista, neusporedivog, kojega ipak moramo svi nasljedovati, jer to nalaže sveta dužnost krštenja!

Sredinom 14. stoljeća javlja se na pozornici drukčiji soj ljudi ili točnije ljudi, koji nose u sebi klicu novoga čovjeka. Ljudi će i nadalje tražiti, ali će i naći. Bit će i nadalje gibanja no to se gibanje ne će ograničiti na dubinu: uzbibat će se i sama površina! Tragična kultura Srednjega vijeka ustupa mjesto građanskoj; kaotična kultura — organskoj, koja se, štaviše, pretvara u mehaničku: svijet odsada nije više misterij po Božjoj volji, nego racionalnost stvorena od čovjeka.

PRVA GLAVA

KLICE BOLESTI

Odakle kuga? Četrnaesti je i petnaesti vijek vrijeme inkubacije: klica bolesti, koja je zahvatila čovječanstvo na koncu Srednjega vijeka, pomalo se razvija, dozrijeva. Time ne ćemo izreći nikakav sud, bilo pozitivan bilo negativan, nego naprosto konstatirati, da se u ljudskom organizmu nešto razvija, raste i djeluje. Koncem ove periode „bolest“ će posvema ovladati organizmom i potpuno ga promijeniti.

Početak ovoga razvitka obilježen je faktično teškim oboljenjem evropskoga ljudstva: crnom kugom. Kao da je novi duh proizveo neku bolest razvitka, opću psihozu, a jedan od oblika ovog oboljenja, i to najvidljiviji, bila je crna kuga.

Nikako nije objašnjeno kako je kuga, općenito zvana crnom smrću ili velikim umiranjem, odjednom zavladala Evropom. Neki tvrde, da je doprla u Evropu zbog Križarskih ratova, ali je svakako čudno da među Arapima nije nikada tako strašno harala kao kod nas. Drugi tvrde, da je potekla iz Kine. Suvremenici su ovu epidemiju objašnjavali konstelacijom zvijezda, općom pokvarenošću, nećudorednim životom svećenika, ili mračnim makinacijama Židovâ. No bilo kako mu drago, kuga se najednom pojavila i to najprije u Italiji odakle se doskora proširila čitavim kontinentom. Bolest međutim nije napredovala onako naglo kao većina epidemija, nego se šuljala polagano od kuće do kuće, od zemlje do zemlje. Poharala je Njemačku, Francusku, Englesku, Španjolsku, a najposlije sjeverne zemlje. Doprla je štaviše do Islandije. A što je bilo najstrašnije, kuga je postupala veoma hirovito: često je poštedila čitave krajine, preskočila pojedine kuće, nestala iznenada, da bi se nakon godina opet pojavila nesmanjenom žestinom. Sve do konca 15. vijeka bilježe kronike veliko umiranje: „kuga u

Češkoj“; „veliko umiranje na Rajni“; „smrtonosna godina“; „deset tisuća umire u Nürnbergu“; „velika pestilencija u lučkim gradovima“ i t. d. Po svoj prilici bila je to bubonska kuga, očitovala bi se oticanjem limfatičkih žlijezda, žestokom glavoboljom, slabinom i apatijom, a katkada i buncanjem. Prema suvremenim izvještajima bolesnik bi umro za dan dva, a najkasnije za tjedan dana. Smrtnost je bila golema. U Bernu je primjerice za vrijeme kuge umiralo na dan žezdesetak ljudi, u Kölnu i Mainzu oko stotinu; dvije trećine oxfordskih đaka umrlo je od kuge, a kada su minoriti, nakon dvogodišnjeg haranja kuge, brojili svoje mrtve, ustanovili su, da ih je umrlo preko sto i dvadeset hiljada. Prema novijim računima umrlo je u Evropi oko dvadeset i pet milijuna, a tadašnji su ljudi bili uvjereni, da je lakše prebrojiti one, koji su preživjeli, od onih, koji su umrli od kuge.

Usporedna epidemija. Pojavu kuge prate hodočašća flagelanata. Ljudi obuzeti vjerskim zanosom išli bi u velikim skupinama od mjesta do mjesta, mašući zastavama i pjevajući turobne pjesme. Bili su odjeveni crnim ogrtačima i čudnovatim kapama, na kojima se isticao crveni križ. Kad bi se pojavili, zazvonila su sva zvona, a pučanstvo jurnulo u crkvu: ondje bi se hodočasnici bičevali, recitirali molitve i pjesme, čitali poruke s neba i psovali ljude zbog griješna života. Svojom doktrinom, ukoliko su se uopće povodili za kakvim naukom, bili su bez sumnje heretici: naučali su, da je bičevanje pravo pričešće, jer kažnjavajući put miješamo svoju krv s krvlju Spasiteljevom. Svećenike su smatrali suvišnima, pa ovi nisu ni smjeli prisustvovati njihovim duhovnim vježbama. Bilo kako mu drago, zaplašeno ljudstvo nije se moglo oteti njihovu utjecaju, pogotovu kad su se među hodočasnike umiješali razni pustolovi, prosjaci, perverzni ljudi i manijaci, a nije teško zamisliti kako je na sredovječni puk djelovala ova jezovita lavina fanatika, luđaka i zločinaca. Strah i nada, odvratnost i sveta jeza zahvatila bi svakoga.

Sličnih duševnih oboljenja bilo je više. Ljudi i žene plesali su na primjer satima u krugu, sve bjesnije i luđe, dok se ne bi zapjenili i napola bez svijesti pali na tle. Za vrijeme plesa imali su epileptoidne napadaje i priviđenja. To je poznata vidovica,

ples svetoga Vida, koji se učeno zove *chorea.* Vidovica je s vremenom poprimila izrazito seksualno obilježje i postala konačno modom.

Trovači zdenaca. Patološko epidemijski značaj imaju i tadašnji progoni Židova, ali se ne može kazati, da je to izrazito obilježje onoga doba. Iznenada je u južnoj Francuskoj pukao glas, da su Židovi otrovali bunare, a taj je glas brže dopro u susjedne zemlje od kuge. Došlo je do strašnih pokolja, a flagelanti su pri tom vršili glavnu ulogu. U Esslingenu sakupili su se svi Židovi u sinagozi i sami je zapalili; u Konstanzu se jedan Židov pokrstio od straha pred lomačom, ali se naknadno pokajao i spalio sebe s čitavom porodicom. Progoni Židova imali su uz vjerske i socijalne pobude. Duhovni i svjetovni vlastodršci onoga doba tolerirali su Židove, ne uskraćujući im, štaviše, ni svoju zaštitu. Židovi su bili spretni poslovni ljudi, a to je u ono doba bila velika prednost, mnogo veća nego danas. Osim toga su bili prosječno obrazovaniji: na dvorovima su Židovi bili posrednici arapske kulture, a najviše su ih cijenili kao liječnike. Konačno su bili i dobar objekt za oporezovanje, pa se Židove stavlja u isti red kao carine, solane, kovanje novca i slično. Narod međutim nije zaboravio, da su Židovi razapeli Spasitelja, pa ako su i neki blagi propovjednici nastojali uvjeriti slušatelje, da zbog toga ne smiju kriviti potomke, ipak se nije dala izbrisati činjenica, da Židovi nisu prihvatili Evanđelje. Uz to su židovski lihvari grdno haračili, jer im njihova vjera nije branila uzimanje kamata. Pa ako su im sva ostala zvanja bila zatvorena, nisu se žacali da operušaju „goja“, gdjegod bi mogli. Kod spaljivanja Židova često je važnije bilo spaljivanje obveznica. Jedan suvremeni pisac veli, da je njihovo dobro bilo otrov od kojega su pogibali.

Kozmička uzbuna i propast svijeta. Nesamo da su se uzbunili ljudi, nego je i zemlja bila rekao bi u previranju. Kao da se sve odjednom pobrkalo! Na nebu su se javljali zloslutni kometi, u Engleskoj su bjesnjele strahovite oluje, kakove nitko nije pamtio, golema jata skakavaca spustila se na polja, potresi su učestali: grad Beljak zasut je s tridesetak okolnih sela. Zemlja je odjednom postala nerodna, suša bi pokvarila žetvu. Sve sami znaci, da je

neka tajanstvena sila potresla zemlju i čovječanstvo, jer se začelo nešto novo.

Protuslovlja i nedaće vremena smutiše ljude, koji su zaželjeli nešto čvrsto, nešto pouzdano. Ozbiljniji su se povukli u krilo Božje: postili su, molili i vršili pokoru. Lakoumniji su nastojali da se omame svjetskim užicima puštajući maha pohotama i porocima. Mnogi su očekivali Sudnji dan. U pesimistično-asketskim strujama kao i nezdravoj „životnoj radosti", koja je nalik na hektičnu putenost i predsmrtno opajanje, odrazuje se opće raspoloženje tadanjega ljudstva, koje očekuje konac svijeta. A ljudi su instinktivno pogodili istinu: svijet je zaista propao. Onaj tijesni i svijetli, čisti i zbrkani, krilati i sputani svijet, koji zovemo Srednjim vijekom, propao je u nepovrat.

Konac univerzalijâ. Svjetovni nazor Srednjega vijeka osnivao se na načelu: univerzalije su realne. Nije realan, zbiljski, *individuum*, nego stalež, kome taj *individuum* pripada. Nije realan pojedini svećenik, nego je realna katolička crkva: svejedno je da li je svećenik lažac, izjelica ili bludnik, glavno je da dijeli milosti, kojima raspolaže Crkva. Realan nije vitez, koji se bori na turniru ili nastoji steći ljubav Gospoje, nego je realan uzvišen ideal viteškoga društva, koji pojedinca obuhvaća i uzdiže. Nije realan umjetnik, koji stvara u kamenu i na staklu, nego uznosita katedrala, koju je stvorio u zajednici s mnogim drugim anonimnim pojedincima. A realne nisu ni misli, kojih se dovine ljudski duh u samotnom umovanju, nego vječne istine vjere, koje treba tek srediti i objašnjavati.

Ovo je načelo stalo slabiti i nestajati pod konac Srednjega vijeka, da bi se konačno sasvim preokrenulo. Veliki Duns Scotus, nazvan tako zbog svoga podrijetla, vođa Škotâ, još je umjereni realist: drži, da bi se sva znanost morala rasplinuti, kada bi se ono, što je općenito (a to je cilj znanstvene spoznaje) osnivalo na pukim pojmovima. Individualnost nije nepotpuna i krnja, nego savršenija zazbiljnost. Ona je konačna realnost — *ultima realitas.* Duns Scotus, nazvan zbog finoće i oštrine umovanja *doctor subtilis,* umro je god. 1308. navršivši tek trideset i četvrtu godinu. Nekoliko koraka dalje pošao je William Occam, najslavniji učenik škotske

škole i faktični osnivač nominalizma, koji je umro u prvoj godini crne kuge. Dok je Duns u predodžbama vidio istinske odraze stvari, Occam ih smatra samo znakovima, *signa,* koje stvari u nama potiču. No ti znakovi ne moraju nipošto biti slični stvarima, kao što je na pr. dim znak vatre, a uzdah znak bola. Vrhunac Occamove filozofije tvori iracionalizam i agnosticizam: svaka spoznaja, koja nadilazi neposredno iskustvo, stvar je vjere; Boga se ne može spoznati, njegov bitak ne proizlazi iz njegova pojma; egzistencija prvoga uzroka ne može se dokazati, jer bismo mogli nabrojiti čitav beskrajni niz uzroka; mogli bismo zamisliti nekoliko svjetova i nekoliko tvoraca; trojstvo, utjelovljenje, neumrlost duše — sve to ne može biti predmet logičnog prikazivanja. Uza sve to Occam nije nipošto „liberalac", preteča Voltairea ili Nietzschea. On je doduše energični pristaša tadašnjih modernista, koji se bore protiv samovlasti pape, a za nezavisnost cara i biskupa. Ipak je Occam vjerni sin Crkve: njegova skeptično kritična mudrovanja najjači su izraz njegova vjerskog čuvstva. Pomisao, da providnost Božja postupa kako joj je drago, bez ikakovih ljudskih obzira, Occama ne budi na otpor, nego naprotiv smiruje. Božja svemoć nije vezana zakonima uzročnosti, a ni morala, a to, što kršćanski misteriji ne mogu biti dokazani, otimlje ih svakom napadaju i sumnji. Vjera je zato i vjera, jer njene istine nisu razumljive, a naoko su, štaviše, besmislene. Tertulijanovo načelo: *credo quia absurdum* (vjerujem, jer je apsurdno), doživljuje u Occamovoj filozofiji posljednji i najjači izražaj. Occam ističe potpuno prvi dio ove rečenice, *credo:* činjenica, da je vjera i znanje dvoje, spašava vjeru. No što ako ljudima jednog dana padne na pamet da stave naglas na *absurdum* i da zaključe: budući da su vjera i znanje dvoje, trebalo bi uništiti vjeru, da bi se spasilo znanje! Na tom se primjeru vidi kako je Occam načelom apsurdnosti premašio svoj cilj i postigao zapravo nešto obratno. Njegovo naučanje nipošto se ne poklapa s naivnim vjerovanjem sredovječnog čovjeka. Odviše je nategao luk, te je morao pući; odviše je zašiljio poantu, te se morala prelomiti.

Toga William Occam nije bio svijestan. Svijestan je njegov nominalizam. Petstogodišnji rad skolastike završava rečenicom,

koja čitavu skolastiku tako rekavši ukida: univerzalije nisu istinite, niti su prije stvari *(ante rem)*, ni u stvari *(in re)*, nego poslije stvari *(post rem)*, da, štaviše, zbog same stvari *(pro re)*. Opći su pojmovi, puki znakovi nečega, mutni simboli stvari, riječi i nazivi *(vocalia, termini)*, umjetna pomagala, da se lakše snađemo u svijetu, ukratko imena: *universalia sunt nomina*.

Pobjeda nominalizma možda je najvažnija činjenica novije povijesti, važnija od Reformacije, puščanog praha i tiska. Nominalizam potpuno prekraja nazor o svijetu i postavlja na glavu dotadašnji poredak.

Lice i naličje nominalizma. Nominalizam je dvojak: negativan i pozitivan. Negativna strana nominalizma niječe realnost općih pojmova, kolektivnih predočaba, vrhovnih ideja. Sve su to životne snage, koje su ispunjale dotadašnji život. Stoga je identičan sa skepsom i nihilizmom. Pozitivna strana ističe realnost pojedinačnih pojava, pojedinačnih predočaba tjelesnih osjeta. Sve su to orijentaciona sredstva, koja vladaju čulnim životom i svakidašnjom praksom. Stoga je ova strana nominalizma isto što i senzualizam i materijalizam.

Sumračje, folie circulaire, anarhija odozgo. Ova duhovna revolucija daje čitavom razdoblju obilježje prelaznoga doba. Staro više ne vrijedi, a novog još nema. Kao što u sjevernoj noći jučerašnje svijetlo mutno treperi na dalekom obzorju, a sutrašnje se svijetlo jedva javlja, tako je i sada. Ljudska duša živi u sumračju, a svi predmeti kao da imaju dvostruk smisao. Kao što u sumraku ne možemo čitati, jer je sunčano svijetlo preslabo, a prerano je da upalimo svjetiljku, tako i čovječanstvo na početku Novoga vremena ne može više čitati u knjizi svijeta, jer je prirodno svijetlo Božje oslabilo, a umjetno svijetlo razuma još nije planulo.

Posljedica je tog stanja dubok pesimizam. Zatajile su sile prošlosti, i ljudima se učinilo, kao da ničega nema i ne može biti. Predodžbena masa nema nikakova težišta, nema kristalizacione jezgre, sve je centrifugalno, sve se raspada. A kako nema središnje ideje ostao je i voljni život bez direktive. To se očituje podjednako bezvoljnošću (abulija), kao i razmetanjem i žestinom (hiperbulija). Ljudstvo zapada povremeno u krajnju potištenost i letargiju, tupu

melankoliju i nepomičnost, da bi se drugom zgodom iživljavalo manijakalnim stanjima. Psihijatri zovu ponekad ovakove neuroze *folie circulaire*. Jasno je nadalje da se ova bolest očituje raznim perverzitetima, koji se javljaju na svim područjima: u linijama, bojama, nošnjama, običajima, načinu mišljenja, umjetničkim oblicima i pravnim normama. Svuda prevladava ono, što je bizarno, izvještačeno, skrito, nategnuto, neskladno, istaknuto, papreno, pretjerano. Tako dolazimo do logike, koja se protivi razumu, protuprirodne fizike, nećudoredne etike i estetike onoga, što je ružno.

Sve se klima. Obje osi koordinatnog sistema, koji obuhvata sredovječni život, carstvo i papinstvo, pomalo se brišu i postaju sve manje vidljive. U prvoj polovici 14. stoljeća vladaju dva cara: Ljudevit Bavarski i Fridrik Austrijski, a na početku 15. stoljeća vladaju u isto vrijeme trojica: Sigismund, Većeslav i Jost Moravski. U isto vrijeme doživljuje svijet neviđeno čudo: na stolicu Sv. Petra zasjela su tri pape, jedan rimski, jedan francuski i jedan od koncila izabrani. A kako su se carevi i pape međusobno grdili i nazivali uzurpatorima, bezbožnicima i varalicama, nametala se pomisao, da to možda i zaista jesu; da, štaviše, ni carstvo ni papinstvo nije Božja institucija, nego vlast stečena prevarom i nasiljem.

Uzbuna u staležima. Anarhija je dakle započela odozgo, da bi doskora zahvatila ostale društvene slojeve. Vazali ne daju više vojske svojim suverenima, ako nisu potaknuti ličnim interesom: slavna sredovječna vjernost, koja veže feudalnog gospodara i njegove vazale, pretvara se u poslovnu vezu, koja se mijenja po potrebi od zgode do zgode. Kmetovi napuštaju zemlju s kojom su dotada bili vezani poput biljke, u gradovima propada patricijat, koji se dosada osnivao na rodu i tradiciji, a skorojevići zauzimaju ispražnjena mjesta. Javljaju se i razni proleteri, poniženi i uvrijeđeni, propovijedajući razne komunističke programe, koji su tada bili kršćanski obojeni. Staleži nisu više nikakova svetinja, među sobom se glože i parbe, preziru i grde: gradske pokladne igre prikazuju seljaka grubim klipanom i ludom, a drukčijim ga ne prikazuju ni posljednji izdanci viteške epike; seljak međutim ne ostaje dužan, nego se pravi glup, da bi prevario i osramotio

gradske ljude (kao u pripovijestima Till Eulenspiegela); suvremeno pjesništvo mnogo se bavi pokvarenošću plemstva i nećudorednim životom svećenstva (vidi nizozemski Roman o liscu, koji je obrađen više puta u evropskoj književnosti). No kako se god staleži međusobno pobijaju i grde, nitko se više ne drži sredovječnog načela, da je stalež čovjeku prirođen: seljak sve smišlja kako bi se prometnuo u fino odjevena građanina, gradski stanovnik htio bi obući viteški oklop, vitez zavidi građanstvu na imovini i udobnom životu. Koncili se bore protiv pape, pape protiv careva, carevi protiv knezova, knezovi protiv gradske gospode, gradska gospoda protiv cehova, cehovi protiv popova i svi među sobom.

Oboljenje metafizičkog organa. U općoj zbrci moguće je samo dvoje: ili potpuno predanje udesu, fatalizam; ili hiperkritika, koja se osniva na krajnjem subjektivizmu. Prvo stanovište zauzimaju Škoti pobijajući sljedbenika sv. Tome Akvinskog: ne smije se reći: Bog čini ovo ili ono, jer je to dobro, nego: to je dobro, jer Bog tako čini. Subjektivističko stanovište zastupaju „braća slobodnoga duha", „skitnici-begini" (ili: beghardi), koji u čoporima obilaze Porajnjem, propovijedaju i prose, iznuđuju i robe, smatrajući privatno vlasništvo grijehom. Svoj nauk šire i letacima, a vole zapodijevati i diskusije, u kojima pokazuju mnogo spreme i domišljatosti. Stoga ih se i njihovi protivnici boje. Poriču opstanak transcedentnog božanstva: Bog je čovjek, te čovjek ne treba nikakova posrednika s božanstvom; krv dobra čovjeka vrijedi koliko i krv Kristova, a ćudoredno je ono, što braća begini i sestre begine smatraju ćudorednim.

Oba su stanovišta nihilistična. Skotizam ističe svemoć i isključivu realnost Božju u tolikoj mjeri da briše ljudsko ja; „stirnerovci" 14. i 15. vijeka toliko ističu isključivu realnost ljudskog ja, da nema mjesta božanstvu. Skotizam se ne osniva toliko na povjerenju u providnost, koliko u krajnjem nepovjerenju prema ljudskom razumu. Jedna i druga krajnost svjedoče, da je obolio metafizički organ evropskoga ljudstva. Pretjerana vrućina i pretjerana studen proizvode slično fiziološko djelovanje. Tako se i

tvrdnje Williama Occama razlikuju od krajnjeg bogohulstva samo svojom tendencijom. A na početku 15. vijeka ovaj se nihilizam očituje i u praksi. U husitskom pokretu prvi put se javlja na poprištu idealističko-razorni nagon slavenstva: izazvani kratkovidnom, podmuklom i okrutnom politikom svojih protivnika, češki bojovnici stvaraju nadljudska djela, koja pobuđuju čuđenje i jezu. Prožeti vjerskim, narodnim i socijalnim oduševljenjem, sljedbenici Husovi ruše sve, što im staje na put, a pri tom slijepo razaraju bez ikakova obzira na dobit ili osvetu.

Situaciju tadašnjega svijeta izvrsno je ocrtao Petrarca govoreći o prilikama na papinskom dvoru u Avignonu: „Sve je dobro ondje propalo, najprije sloboda, a onda mir, radost, nada, vjera i ljubav: golemi su gubici duše. No u carstvu pohlepe ne smatra se to nikakovom štetom, samo ako su dohoci ostali isti. Budući život drže pustom bajkom. Bajka je i uskrsnuće tijela, Sudnji dan, sud Kristov. Istinu drže ondje ludošću, ćudoređe glupošću, stid sramotom, raspojasanu pokvarenost velikodušnošću; što je život prljaviji više se cijeni, a slava raste sa zločinstvom."

Jačanje gospodarskog života. Vrijeme je da spomenemo i pozitivne strane ovog razdoblja. To je doba izvanrednoga gospodarskog uspona: proizvodnja se racionalizira i profinjuje, a promet širi postajući sve življi.

Zbog nagloga propadanja Bizanta, levantinska trgovina, najvažnija po Evropu, pomalo je napustila put po Dunavu, da bi krenula morem. U 14. stoljeću nalazimo u Italiji čitav niz upravo kraljevskih gradskih republika, kojima prednjači Venecija. Venecija je neograničena gospodarica istočnoga dijela Sredozemnoga mora, osiguravši svoju vlast (kao danas Engleska) brojnim i dragocjenim uporištima: Dalmacija, Krf, Kreta, Cipar. Područje Sjevernoga i Istočnog mora pripada Hanzi, osebujnoj organizaciji trgovaca, koji su — na bazi privatnih ugovora bez ikakove političke zaštite — zavladali golemim područjem, vršeći suverenu trgovačku diktaturu. A između Hanze i Venecije razvija se mnoštvo manjih, ali ipak znatnih gospodarskih središta: od gornje Italije pruža se živahna trgovačka linija Rajnom do Flandrije, Francuske i Engleske (koja je tada stajala posve po strani); na zapadu buja

nekoliko primorskih gradova; u srednjoj Njemačkoj razvilo se nekoliko obrtničkih centara, a od Wisbyja na Götalandu, pa do Napulja bruji kao u kakvoj košnici.

Novi cehovi. Sredovječnom društvu daje obilježje vitez i klerik; sada se počinje isticati građanin i obrtnik, pa i seljak: tri realistična zvanja. Preokret socijalnih vrednota vrši se u prvom redu razvitkom cehova. Tečajem Srednjeg vijeka slomljena je vladavina tako zvanih „rodova", koji su po gradovima tvorili neku vrst građanskog plemstva. Članovi cehova novi su ljudi, narodnjaci u politici, izrazito antiklerikalni. Iz njihovih redova proizlaze i umjetnici, koji se umiju prilagoditi novom stanju. Cehovi se bore za rad i prosvijećenost, laičko kršćanstvo i prava puka. Njihova je politika pomalo tjesnogrudna i trijezna, ali u suštini zdrava politika srednjeg staleža. Mogli bismo ih nazvati kršćanskim socijalima.

Stručni diletantizam. Organizacija je bila sasvim patrijarhalna. Ceh nije gospodarska zajednica interesa, nego etičko udruženje. Kalfa ne stupa samo u posao, nego i u obitelj majstora, koji ga zaposluje, a odgovoran je za njegovo moralno vladanje, kao i za njegovu tehničku spremu. Valjana je roba pitanje časti; cehu je najodličnija dužnost da omogući članovima prodaju, a u slučaju nevolje njegu i hranu. Društveni sastanci, korporativne svečanosti, zajedničke pozdravne formule i običaji — sve to veže članove ceha u čvrstu cjelinu. Sve je pomno određeno: i zdravica i odgovor na zdravicu, broj naučnika i veličina radionice. Nijedan kalfa ne smije na pivo, prije nego što su izbila tri sata; jedne večeri ne smije se zakartati više od šest forinti; majstor smije prodavati samo onu robu, koja je izrađena u njegovoj radionici (da ne bude veleobrta); radionica mora biti prema ulici, da bi se rad mogao uvijek kontrolirati; ne smije se preuzeti novi posao, dok nije dogotovljen stari; na finim stvarima smije se raditi samo kod danjeg svijetla i t. d. Sve su to korisne i pametne odredbe, ali su s vremenom postale nesnosnim sponama i ograničenjima. Tadašnjim je ljudima nedostajalo mogućnosti da širim pogledom zahvate svijet oko sebe, da protuslovlja organski ujedine. Čitav je život opterećen teškim oklopom forma i formula, koje je

ishitrio stručni diletantizam. Kao da ovi ljudi lijepe na kompaktnoj materiji bitka, bez stvaralačke slobode, bez plodnosti i bez genijalnosti. Ali na jednom području ovaj je materijalizam postigao velike uspjehe: ne valja zaboraviti, da je ovo doba vijek vjerne, brižljive i vješte obradbe materijala, kada obrtnik oplemenjuje i poljepšava sve stvari, kojima se služi, poštivajući pobožno predmet svoga rada, tako da je to danas teško i zamisliti. Danas se nijedna palača ne gradi s toliko ljubavi i samobitnosti, koliko je nekoć uloženo u jednu ključanicu ili ormar za rublje. Bilo je to herojsko doba filistarštine.

Budi se racionalizam. Kako raste smisao za zbilju, raste i racionalizacija, što će reći svrsishodnije uređenje svakidašnjeg života. Tako se u ovo doba javljaju prvi počeci znanstvenog svladavanja životnih problema. Prirodoznanci otkrivaju svakakve zanimljive stvari, ali bez plana, bez metode. Jedan je zoolog dobro prikazao sistematiku životinjskog carstva, ali donosi i slike zmajeva, krilatih konja, morskih djevica i pasa, koji rigaju vatru. Plodonosna empirija vlada na jednom jedinom području, a to je obrt. Eksperimentirajući, obrtnik postizava savršenstvo, bilo da pravi originalne ure i ključanice ili divne orgulje. Novčarstvo je međutim tek počelo odgajati ljude u smislu brojčane točnosti. Stoga si obrtnik pomaže sasvim primitivnim sredstvima. Računske su pogreške nešto obično, upotreba nula je nepoznata, operira se s računskom daskom, koja je nespretna i nepouzdana. Dijeljenje je umijeće, kojim nitko pravo ne vlada. Pamćenje brojeva, koje nam se danas čini posve razumljivim, još je sasvim nerazvijeno.

Na području historije postignut je također priličan napredak. Ljudi osjećaju potrebu da bilježe suvremene događaje i rekapituliraju prošle. Stvaraju se arhivi, gotovo svaki grad ima svoju kroniku. Među povjesnicima ističe se Froissart, „francuski Herodot", koji se odlikuje pripovjedačkim talentom, koji je specifično galski. Pravi je kroničar, kojemu je draža anegdota, *histoire intime*, zanimljivo ogovaranje, od velikih svjetskih događaja. Dok Froissart svjetsku povijest smatra nečim privatnim, Marsilije Padovanski, liječnik, svjetovni svećenik i pravnik, stvara modernu državnu teoriju. Dok je Froissart autor šarenih slikovnica, koje

su pune života i prožete duhom vremena, spomenuti je Marsilije pratip sumnjičavog, oštroumnog i tvrdoglavog polihistora.

Realistično pjesništvo. Novi se realizam najbolje očituje u suvremenom pjesništvu. Osobito cvate satirička književnost, koja je sama po sebi realistična. Satiričkim pokladnim igrama srodni su moraliteti (franc. *moralité, engl. moralities)*, poučni igrokazi, koji u alegorijskom obliku crtaju poroke i kreposti vremena. U prikazanja muke Isusove upliću se redovno burleskni prizori, što nepokvarenu publiku nije smetalo, pa je i tu bilo prilike živom opažanju i sočnim aktualnostima. U Francuskoj se razvija farsa, koja sadrži sve dijelove moderne lakrdije: „Maistre Pathelin“, najglasovitiji primjer ove vrste, najavljuje čitavog Molièrea. I tadašnja epika kreće se u pravcu didaktičnog crtanja karaktera, premda nigdje na kontinentu nije dosegla klasičnu visinu Chaucera, „engleskog Homera“, koji je u svojim „Kanterburijskim pričama“ *(Canterbury Tales)* živo i točno ocrtao englesko društvo onog vremena.

Lirsko pjesništvo označuje nenadani procvat pučke poezije. Odjednom svi pjevaju: i mlinar, i kalfa na putovanju, i rudar i đak-grabancijaš, seljak, lovac i plaćenik, pa i klerik. Sve se pretvara u popijevku. Ljubav i poruga, žalost i pobožnost, društvenost. Epsko pjesništvo sažimlje se u baladi, a sve je realistično, opipljivo. U središtu poezije nalazi se djevojka, dok je viteška lirika pjevala gotovo isključivo o udatoj ženi. Sada se više pjesma ne obraća nedostiživoj Gospoji, punoj hladnog dostojanstva, nego djevojci, koju je pjesnik osvojio, a mnogo se češće pjesma tuži zbog prevrtljivosti muške, negoli zbog hladnoće ženske. Tragična spodoba nije više nesretni zaljubljenik nego napušteni ljubavnik.

Anegdotistički elementi prožimlju čitavo pjesništvo, a mnogo se cijeni sažeta aforistička forma. O tom svjedoče i mnoge izvrsne poslovice. Na području likovne umjetnosti pučku popijevku zastupa minijaturno slikarstvo, koje čitavo zbivanje onoga doba zgušćuje u primitivne, ali vjerne *genre*-sličice.

Emancipacija. Posljedica racionalističkih struja redovito je pokret za emancipacijom, a tako i sada: svatko hoće biti svoj gospodar! Kraljevi se hoće osloboditi Rima, knezovi carske vlasti,

gradovi kneževske, kmetovi se hoće osloboditi zemlje, s kojom su dosada bili povezani. Sve navire u gradove, a to je razumljivo: gdjegod se nalazi gušći životni centar, ne može priječiti nikakva sila na svijetu, da društvene molekule ne navrnu prema tome središtu. Braća slobodnog duha, koje smo već spomenuli, propovijedali su korjenitu emancipaciju od sviju političkih, društvenih i gospodarskih spona. Danas bi ih nazvali nekakvim komunistima, kao i husite, koji nisu priznavali moje i tvoje. A „Roman o ruži“, možda najčitanija knjiga onoga vremena, propovijeda štaviše spolni komunizam.

Propadanje viteštva. Viteštvo Srednjega vijeka nije propalo zbog baruta, koji je u to doba izumljen, nego zato, jer je ponestalo viteških ideala. Novim oblicima ratne vještine vitezovi su gurnuti u pozadinu, ali je važnija činjenica, da su, ograničeni i prepotentni kakovi su bili, propustili priliku da se prilagode novim okolnostima. Mongolska vojska, koja je u prvoj polovici 13. stoljeća preplavila istočnu Evropu, služila se malim poljskim topovima, koje su Mongoli doveli iz Kine. Sredinom istoga stoljeća daje Marko Grk točan recept za pravljenje puščanog praha, a Roger Bacon, glasoviti skolastik, spominje barut kao najdjelotvorniji eksploziv. A sto godina kasnije, u bici kod Crécyja, pucaju Englezi služeći se komadima olova, „da bi poplašili ljude i životinje“. Trebalo je preko sto i pedeset godina, dok je puška postala glavnim oružjem, a viteštvo ne koraca s duhom vremena, nego se grčevito drži zastarjelog sistema. Da bi se zaštitili od vatrenog oružja vitezovi oblažu čitavo tijelo pokretnim pločama i „protezama“, tako da ni komadić tijela ne ostane nepokriven. Tako postaju nalik na pokretne tvrđave, tankove na konjima. No ovaj *tank* ne vrijedi ništa, jer se konja ne može tako potpuno zaštititi oklopom, a bez konja je oklopnik nespretniji od kornjače. Pri tom se povode za kicoškom modom onoga vremena — nose gvozdene cipele zavinute na gore, nalik na gondole.

Nove vrednote. Predstavnik novoga duha je grad. Gradova je bilo već na početku drugoga tisućljeća, da tečajem cijeloga Srednjega vijeka, no tek sada postaju svemoćnom dominantom čitavoga bitka. Što je grad? Definicija može biti samo negativna:

grad je krajnja opreka selu ili ladanju. Seljak živi vegetativno i organski, gradski stanovnik cerebralno i mehanički; na selu je čovjek prirodni produkt okoline, u gradu je okolina vještački produkt čovjeka. U gradu je sve drukčije: lica ljudi dobivaju nov, dotada nepoznat izražaj: napeta su i mlohava, kretnje umorne i uzbuđene, naglije, nestrpljivije, a pri tom smišljene i svrsishodne. Javlja se posve novi tempo života, neprijatni *staccato*. Čitav se krajolik mijenja: grad sa svojim samovoljnim, bizarnim, neprirodnim oblicima svijesno se ističe od organske prirode, te vlada perspektivom; šuma, polje, selo, postaju pukim priborom, kojim je grad tako rekavši ukrašen. Grad je srce odakle kreće optok krvi, koja oživljuje političku i gospodarsku djelatnost „okoline". Gradsko zakonodavstvo jasno pokazuje volju ovoga središnjeg organa, da isiše, iscijedi okolicu dokle god dopire njegova moć. Gradske daće, maltarine, taracovine . . . brane stanovnicima okolnih sela da proizvode predmete, koji se proizvode u gradu, a to je monopol; svi putujući trgovci moraju se zadržati u gradu i nuditi svoju robu na prodaju, a magistrat ima pravo odrediti cijenu, što veoma sliči na grabež.

Rođenje je grada identično u svako doba s rođenjem modernoga čovjeka. Stoga je razumljivo, da se karakteristična obilježja novoga vremena najjače očituju u gradu. Svaki je grad krajnje egoistična tvorevina, mikrokozam, koji priznaje samo sebe, a sve drugo smatra samo pukim sredstvom za svoje blagostanje. Svaki izvangradski elemenat prirodni je neprijatelj, naprosto zato, jer ne pripada gradu. Gradski je život zamršeniji, labilniji, te lako postaje ognjištem svakojakih neuroza, no ujedno je svjesniji, trezniji i promišljeniji od sela. Grad je racionalističan i stoga pogodno tlo za emancipaciju: već na koncu Srednjega vijeka vrijedi rečenica, da gradski uzduh čini čovjeka slobodnim. A kako sloboda potiče i stanovitu jednakost ili prilagođivanje, potekla je odavle plebejska struja, koja će doskora zahvatiti sve slojeve.

Slikovito đubre. Svaki je takav grad omeđen bedemima, kojima je svrha da stanovništvo zaštite prema vani. U gradskim zidinama razvija se gospodarski život na osnovu autarkije. Svojim zamršenim i brojnim utvrdama: šančevima, tornjevima, kulama, bedemima, pokretnim mostovima i puškarnicama, dobiva silueta grada slikoviti karakter, koji se toliko spominje. No još je slikovitiji unutrašnji profil. Kako su ceste i ulice većinom vijugave, samo u najrjeđim slučajevima ravne, nastaju bezbrojni kutovi i zakuci, nepravilnosti, izbočine, pravi kaos. Linije kuća sijeku se, isprepliću, a povrh toga gornji su dijelovi kuća izbočeni na ulicu, te viši kat viri nad prizemljem, i tako dalje. Ove su izbočine često ukrašene doksatima i tornjićima, pa su zacijelo djelovale veoma pitoreskno, ali je ulica bila još uža, zagušljivija i mračnija. A kako se tada gradilo isključivo iz drva, to bi vatra redovito poharala grad. U razizemlju su bile radionice i dućani, koji su također prodirali na cestu i zakrčivali put. Pa i sam podrum pružao je „vrat" na cestu. Pločnika nije bilo, ceste nisu bile taracane, pa bez teških drvenih cokula, koje bi obuo preko cipela, nije veći dio godine mogao nitko preko ceste. Dimnjaka nije bilo, a žljebovi su bili tako primitivni, da bi se slijevali nasred ceste. Redoviti je atribut svake kuće impozantno đubrište, koje se dizalo pred vratima. Na glavnom trgu nalazio bi se veoma nehigijenski bunar. Vladao je običaj da se sve baca na cestu: otpaci, smeće, crkotine. No više od mrtvih životinja smetale su žive: volovi, krave, guske, ovce, svinje, koje su se valjale ulicama i rado zavirkivale u strane kuće. Krovovi su bili često pokriti slamom, a pročelja bez ikakova ukrasa, tek što bi ih vlasnik ponekada ukrasio rezbarijama ili oličio. Na prozorima nije bilo stakla: ili je prozor bio otvoren, ili je bio zakrit krpama i papirom premazanim uljem. Rasvjete nije bilo nikakove: ulice su bile potpuno mračne, a u kućama su gorjele tmurne lojanice, luči ili uljanice. Nakon devet sati zamro bi čitav život, samo beskućnici i lupeži u svojim skloništima, ili pijanice i kartaši u krčmama bili bi još na nogama.

Orijentalna vreva. No danju je vladala živa vreva. Svi mogući zvukovi i štropoti ispunjavali su ulice: zvonjava i pobožno pjevanje, mukanje goveda i roktanje svinja, galama svadljivaca i deranje pijanaca, klopkanje i tuckanje u otvorenim radionicama, topot konja i drndanje kola, pa onda melodijska buka bezbrojnih izvikivača, koji su u doba općeg analfabetizma morali nadomještati oglase.

Gradski su stanovnici onoga doba bili ranoranioci: ljeti bi život otpočeo u četiri, zimi u pet sati izjutra, ali je zato većinom u tri sata bio „fajramt". A pribrojimo li optičkim i akustičkim dojmovima, koje smo netom spomenuli i razne mirise i smradove, koji su prožimali gradsku atmosferu: topli masni kolači, vruće pečenice, zadimljene radionice, vrela smola, zahodske jame, trulo voće, cvijeće i povrće, mnoštvo otpadaka, oblaci tamjana iz brojnih crkvi — stvorit ćemo sliku, kakvu i danas pružaju gradovi orijenta.

Životni standard. Udobnost je za naše pojmove bila veoma čedna. Stepenice su bile mračne, nespretne, pravi labirint; podovi i zidovi bili su veoma rijetko obloženi sagovima; pokućstvo ograničeno na najpotrebnije predmete. Luksusni su predmeti razne posude: fino cizelirani pehari, kupe i kante, bakreni kotlići i kositreno stolno suđe. Kreveti su prostrani i meki, gotovo uvijek ukrašeni „nebom"; perine su općenito u upotrebi, ali je spavaćica nepoznata, te ljudi spavaju goli. Korisna uredba vilice još je nepoznata: meso se siječe nožem i jede prstima. Povrće i umak jede se žlicom. Posuđe za cvijeće i kavez za ptice pripada svakom boljem stanu, ali su slike prilično rijetke. Gamad je naprotiv veoma obilno zastupana. „Smrdane", kako su se tada nazivali zahodi, bile su veoma neprijatne. Bilo je i javnih zahoda, i to veoma javnih. Inače je smisao za čistoću bio veoma razvijen: u javnim kupalištima odigravao se velik dio društvenog života, tu se jede, pije, kocka, muzicira i — ljubi. Bogati ljudi imaju vlastita kupališta, gdje primaju posjete. Uz kupališta postoje i druga zabavišta i zabave: cehovske gostionice, javni balovi, streljačka natjecanja, pokladne svečanosti, sajmovi, velike svetkovine, svečanosti, kad proputuje kakav knez i slično.

Javne zgrade bitno se razlikuju od privatnih kuća. Umjetnički izrađeni bunari, krasne dveri, veličanstvene crkve sa svojim kupolama, skulpturama i golemim tornjevima, vijećnice sa svojim krovovima i slikarijama na staklu, prostrani gradski podrumi i reprezentacione dvorane, cehovski magazini, plesne dvorane, klaonice, vinare — sve se to vidljivo odvaja od čednih i oskudnih kuća privatnika.

Cesta. Značajno je za plebejski karakter novoga doba, da je uz grad glavni centar cesta. Pravih cesta tada još nije bilo: poljski putovi nisu u boljem stanju od gradskih ulica. Negdašnje su rimske ceste propale, a nove se ne grade, nego dobivaju svoj pravac upotrebom kola i konja. Ipak je promet veoma živahan. I cesta je poput grada veoma slikovita, prava slika i prilika vremena. Njome kreću redovnici i redovnice, putujući đaci i kalfe, plaćenici, razni hodočasnici, svirači, pokućarci, cigani, Židovi i vrači i bezbrojni prosjaci. A svi su ti ljudi „organizirani". Udruživanje je jedna od glavnih karakteristika vremena. Postoje cehovi kradljivaca i prosjaka, društva krivovjernika i skupovi protiv kletve i nazdravljanja; pa i bludnice i gubavci imaju svoja „upravna vijeća". Nove su korporacije surogati negdašnjih staleža, no dok su staleži bili nešto organsko, što se razvijalo s vremenom, korporacije su nešto umjetno, stvoreno naprečac i gotovo neprirodno.

Sv. Fema. Tajanstvenom romantikom obavito je društvo Svete Feme, premda je u suštini bilo veoma filistarsko i prozaično. Misteriozni običaji, o kojima se toliko pričalo, bili su samo znakovi prepoznavanja. Sudovanje je bilo veoma surovo i primitivno, jer je sud ovisio o broju onih, koji bi nastupili za optuženoga ili protiv njega. Budući da su članovi Feme lakše dobivali potrebne svjedoke, to bi svatko rado pristupio društvu, koje je primalo svakog neporočnog građanina. Fema je nadomještala redovno pravosuđe, koje je bilo nemoćno i pristrano i osim toga veoma brutalno. Fema bi čovjeka osudila na smrt vješanjem (a osuda se u većini slučajeva nije mogla provesti), dok su redovni sudovi podjeljivali najokrutnije kazne za prestupke, koji po našem shvaćanju nisu tako strašni: krivotvoritelje novca bi „parili" u vreloj vodi ili ulju, izdajice raščetverili, klevetnike žigosali usijanim gvožđem, preljubnice žive pokapali, bogohulnicima ili krivokletnicima trgali jezik, buntovnicima odsijecali ruku ili uho, dok bi ubojice nabijali na točak ili im oderali kožu. Osim toga tadašnjem pravosuđu fali svaka logika i dosljednost.

Erotiku potiskuje seksualnost. Ton je uopće veoma grub. Kleti na glas, podrigivati ili puštati vjetrove, bilo je nešto posve obično; „kuga te zadavila" ili „potari ga križ Božji", bile su obične

uzrečice. U društvenom saobraćaju među spolovima potiskuje seksualnost erotiku. Kako smo već spomenuli, žena nije više ideal, više biće, bajka života, nego sredstvo za uživanje. Značajno je, da se muški odijevaju šarenije, bogatije, ekstravagantnije: muškarac je nalik na daždevnjaka, purana ili pticu-rajčicu, koja se okitila svadbenim perjem. No premda je žena ponižena u neku ruku, u drugu je ruku njen položaj mnogo čvršći i značajniji. Žena Srednjega vijeka puka je lutka i luksusna igračka, posve izvan života (slično kao danas u Americi). Sada se vraća na zemlju i postaje čovjekom. Opća emancipacija vremena zahvaća i ženski svijet, žene bivaju slobodnije i samostalnije u obitelji i javnom životu. Sudjeluju, štaviše, u svim vjerskim i naučnim težnjama vremena.

Kultura jela. Jelo i pilo vrši dakako važnu ulogu u tom materijalnom vremenu. Ukus je i tu veoma vulgaran: glavno je da jelo bude što obilnije i zasitnije, da ga što jače osjetimo. Zato se tadašnji kuhari i služe tolikim mirodijama: u svim mogućim i nemogućim zgodama pridaje se hrani cimta, papra, rabarbare, luka, muškata, đumbira i šafrana. Među pojedinim obrocima jede se „mirodijski prašak", smjesa papra i šećera pržena na kruhu. Količine jela bile su zacijelo veće nego danas, ali ne toliko, kako se obično misli. Evo jednog *menu-a:* janjetina i pilići u bademovu mlijeku, pečeni odojci, guske, šaran i štuka, te pašteta; zatim divljač u paprenom umaku, riža sa šećerom, pastrve parene u đumbiru, lepinje sa šećerom; i konačno: guščja pečenka i pileća pečenka punjena jajima, šarani i štuke, kolač. To nije ni tako raskošno, uzmemo li u obzir, da se radi o svečanom banketu, a ni previše, ako pomislimo, da su pojedina jela nuđana istodobno, kao naši *hors-d'oeuvres,* pa je svatko birao. Samo osobiti proždrljivci uzimali bi od svega po nešto. Svakidašnja jela bila su i u bogatim kućama veoma jednostavna. Gostu iz našega vremena najviše bi falio šećer, koji je u ono doba bio veoma dragocjen, pa bi se uzimao samo u svečanim zgodama i kao lijek. Osim toga nije u jelovniku bilo skoro nikakovog povrća, grašak je važio kao delikatesa, riža je prilično rijetka. A fale konačno dvije stvari bez kojih teško zamišljamo ručak ili večeru: juha i krumpir.

Pilo se redovito i obilato. Južnjačka su vina bila rijetka, a bogati ljudi uzimali su ih kao aperitiv. Domaće je vino bilo kiselo, pa bi u nj stavljali meda i mirodija. U Njemačkoj se pilo uglavnom pivo. Tadašnji su ljudi veoma štovali vino i pili ga s izvjesnim strahopočitanjem: smatrali su ga medicinom, koja čisti tijelo, sredstvom za spavanje i probavu, ukratko darom Božjim, koji život čini ljepšim i snošljivijim.

Mora. Jedno od najvažnijih obilježja ovoga doba može se nazvati dijabolizmom ili satanizmom. U tadašnjim ljudima bilo je faktično nešto đavolsko, a đavolski su bili i događaji onoga doba. Nije stoga čudo, ako se ljudima učinilo vjerojatnim, da je Antikrist zavladao svijetom, da je došlo njegovo carstvo, koje najavljuje Sudnji dan. Osnovni osjećaj, koji daje tom čitavom vremenu, može se ukratko nazvati morom. Vanjski dojmovi i događaji djeluju kao strašna mora, kao sablasno snoviđenje, a izmučeno ljudstvo ne može se otresti straha. Ovaj strah karakterizira i natjecanje za imutkom i neobuzdanu želju za užitkom, a značajno je, da se i na licima tadašnjih ljudi opaža ova strava. Za naše pojmove ovi su ljudi izrazito ružni: ili su mršavi, izmoždeni, ili pak nezdravo nabuhli, a često i jedno i drugo. Groteskne spodobe: na mršavim nogama golem trbuh, nad otežalim dojkama upalo lice. Oči gledaju čudnovato ukočeno i prestrašeno, kao da ih hipnotizira nešto nevidljivo i strašno. Držanje je tijela nespretno i grubo, ili neprilično. Razabire se jasno, kako su ti ljudi zaplašeni i nesigurni ili do krajnosti brutalni. A jedno i drugo simptom je straha.

Četverostruka kliješta. Političke prilike bile su upravo ludo zapletene. Strašne su prilike u Srednjoj Evropi, koju su pritisla četverostruka kliješta. Na istoku slavenska opasnost: Litva i Poljska sjedinjene pod Jagelovićima u golemu državu, koja se pruža do Crnoga mora, a obuhvata i Galiciju, Voliniju, Podoliju, Crvenu Rusiju i Ukrajinu, a nakon bitke kod Tannenberga (nakon što je slomljena moć Njemačkoga reda) i Zapadnu i Istočnu Prusku. Na sjeveru tri skandinavske države sjedinjene u jedan blok (Kalmarska unija) na zapadu nova velevlast burgundskih vojvodâ, a na jugu Turci.

Svoje uspjehe zahvaljuju Osmanlije ponajviše svojoj organizaciji, koja za tadašnje prilike predstavlja pravi unikum. Sultanu su podređena oba beglerbega, jedan za Aziju, drugi za Evropu; beglerbezima begovi pojedinih sandžaka, ovima alajbezi, pa timarlije ili vlasnici malih konjaničkih posjeda. Sultan treba dati samo znak i smjesta je čitav organizam u pokretu.

Turska je najezda napredovala jezovitom brzinom. Čini se, da suvremenici dulje vremena nisu uočili ovu opasnost, jer bi tek od vremena do vremena poduzeli kakvu zajedničku akciju. Zapadne vlasti traže kao preduvjet da istočno-pravoslavna crkva kapitulira pred Rimom, a dragocjeno vrijeme gubi se u jalovim pregovorima i natezanjima. U drugoj poli 14. stoljeća osvajaju Turci Drinopolje, a pod konac istoga vijeka dolazi do bitke na Kosovu polju, gdje je uništeno staro srpsko carstvo. Iste godine stupa na prijestolje sultan Bajazit, prozvan *Il Derim*, što će reći Munja, koji se zaklinje da ne će prije mirovati, dok ne postavi u crkvi Sv. Petra jasle za svog konja. Pola stoljeća kasnije osvajaju Turci Carigrad, zauzimaju Atenu, a idućih decenija Bosnu, Vlašku i Albaniju. Na čitavom je Balkanu učvršćena turska vlast, a Turci počinju prijetiti Srednjoj Evropi.

Luxemburški komet. U Luxemburgu vladaju od sredine 14. do sredine 15. vijeka članovi luxemburške dinastije. Njihov je rod nalik na šareni komet, koji je bljesnuo u općem mraku propadanja i brzo nestao. Njihova vlada predstavlja puki incidenat u srednjoevropskoj povijesti, ali je vrijedno zabilježiti ovu upadicu, jer su planovi luxemburških careva bili izvanredno smioni i veličanstveni. Da im je uspjelo ove osnove ostvariti ne bi u Evropi bilo moćnije dinastije. No htjeli su previše, hoteći sjediniti tri skupine zemalja, koje tvore austrijsku, prusku i češku ekspanzivnu sferu. Vodili su istodobno habsburšku, hohenzollernsku i otokarsku politiku. Njihova je politička mašta patila od elefantijaze.

Prvi član luxemburške dinastije, Karlo IV., pročuo se kao zaštitnik znanosti i umjetnosti, a posljednji svojom izdajom: vele, da je Husa svojim popratnim pismom namamio u smrt. Pustio je da propadne čovjek, koji je utjelovio u sebi volju češkoga naroda. Inače je Sigismund bio čovjek uglađen i fin, ljubezan i pohotljiv.

uvijek dotjeran i duhovit, okružen elegantnim kurtizanama i blistavim kavalirima s kojima bi volio sjesti za raskošno uređen stol. Čovjek bez uvjerenja, bez mržnje i ljubavi, potpuno irealan, sjajna ništica.

Okrunjeni paranoici. Značajno je, nadalje, da su u ono doba, gotovo u isto vrijeme, vladala dva umobolna kralja: Karlo VI. u Francuskoj, a u Pragu Većeslav, groteskno demonski sadist i pijanica. Kada mu je kuhar neko jelo loše pripravio, dao ga je nataknuti na ražanj i ispeći. Drugi put je u šumi ustrijelio nekog redovnika, koji je slučajno onuda naišao, i hvalio se dvorjanicima, da je ubio čudnovatu divljač. Opće je poznato, da je dao utopiti u Vltavi Ivana Nepomuka, koji će postati češkim narodnim svecem. Bio je prevejan diplomat, koji je umio oštroumno diskutirati, opravdavajući svoje čine svim i svačim. Uz to je bio i patološki ljubomoran, što je vrlo česta pojava alkoholizma i paranoje.

Karlu VI. i Većeslavu treba pribrojiti dva slaboumnika na prijestolju: Henrika VI. u Engleskoj i Fridrika III., koji je trideset i pet godina vladao Njemačkom. Kada je u Njemačku stigla vijest, da je Carigrad pao, jedan je kroničar zabilježio: „Car sjedi kod kuće, brine se za svoj vrt i hvata ptičice, hulja!“

Englesko-francuski kaos. Engleska i francuska povijest ne može se u to doba obrađivati zasebno, jer je sasvim isprepletena. Ova povijest vrvi krvavim djelima, okrutnim svađama, podmuklim umorstvima i najgorom političkom pokvarenošću. Shakespeare je tadašnje engleske ličnosti prikazao u svojim kraljevskim dramama, istaknuvši strahovitu dvojnost onoga vremena, koje oscilira između nadljudskog heroizma i životinjske tuposti i krvoločnosti.

Preko sto godina trajali su nasljedni ratovi izazvani pretenzijom engleskih kraljeva na francusko prijestolje. Bilo je pobjeda i poraza, uzmaka i napredovanja, a Englezi su zaposjeli velike dijelove Francuske, ali se nisu trajno mogli nigdje održati. Do preokreta dolazi za vrijeme Jeanne d'Arc, Djevice Orleanske. I ona je irealna spodoba, kao i Sigismund, ali u posve drugom smislu. Biće, koje stalno živi u transcedentnom svijetu, a o njezinom životu ne znamo ništa pozitivna.

I nutarnja povijest Engleske i Francuske krvava je i zamršena. U Engleskoj rat Crvene i Bijele ruže, koji poprima strahovite oblike, kao što se često dešava u borbama među blizim rođacima. Uz to valja spomenuti i vjerske progone pristaša Wiclifa, o kome će još biti govora. U Francuskoj ustanci građana i velika seljačka buna poznata pod imenom *Jacquerie*. Buntovne seljake vodio je neki Caillet, s nadimkom Jacques Bonhomme. Nadalje borbe između ojačalog kraljevstva i pojedinih knezova, koji se uzalud opiru centralizaciji, koju provodi spretni, energični i podmukli Ljudevit XI. Propada burgundska država u kojoj se skupilo sve, što je u kulturi onoga vremena nešto vrijedilo: tu su bili najljepši i najbogatiji gradovi; tu su stvorena najljepša djela umjetnog obrta; tu su živjeli veliki slikari, glazbenici i mistici. Burgundska je kultura uopće najjači predstavnik „inkubacije", prelaznoga doba, koje se pruža od Srednjega vijeka do novoga vremena. „Jesen Srednjega vijeka", kako veli neki nizozemski naučenjak. No zapravo to nije jesen nego tajanstveno rano proljeće, podzemno buđenje novoga života.

Jedine aktivne stavke evropske politike u to doba: izgon Arapâ iz Španjolske i slom mongolske vlasti u Rusiji.

Wiclif. Spomenuli smo već crkvene prilike u ono doba, pokvarenost svećenstva i antiklerikalni duh građanstva. To su međutim bili isprva pojedinačni simptomi mukloga otpora, kojemu je nedostajalo jedinstvenosti i dosljednosti. Prvi sistematski napadaj protiv papinske crkve vodi Wiclif, koji se odlikuje polemičkim temperamentom, znanstvenom točnošću i pjesničkim izražajem. On je preteča Reformacije, a nekim je svojim nazorima i nadmašuje. Wiclif polazi sa stanovišta, da Crkva nije više Crkva, a papa nije više papa. Papa bi trebao biti čedni sluga Kristov i vladati nad dušama, koje mu je Bog dao u leno ili feud, no kao loši knez on se nije držao gospodareva zakona, nego se složio sa smrtnim neprijateljima Božjim. Polakomio se za svjetovnim dobrima, pa mu treba oduzeti mandat. No papinstvo — veli Wiclif — ne može se uopće opravdati Božjim zakonom: Crkva nema vidljive vrhovne glave. Laici imaju pravo čitati Bibliju, koju je Wiclif u tu svrhu preveo na engleski. Pobijao je i čitav vanjski aparat crkvenog

života: hodočašća, relikvije, ispovijed, posljednju pomast, celibat i hijerarhiju, da, poricao je štaviše dogmu o transsupstancijaciji. Husitizam je preuzeo Wiclifove misli, te u tom smislu nije originalan; originalnost mu daje lik Husov, koji je strašan svojom ozbiljnošću, snagom značaja i neslomivom voljom za istinom.

Papa Triumphans. Na crkvenom koncilu u Konstanzu, na kojem je Hus osuđen, raspravljene su tri skupine problema: *causa unionis, causa reformationis*, i *causa fidei*. Nijedno od tih pitanja nije riješeno: ni pitanje jedinstva Crkve, ni pitanje reforme, ni čisto vjerska pitanja. Crkveni sabori pokazali su se kao neka vrst republikanskog pokreta u Crkvi, a papa je trebao postati nazovi-monarh, neka vrst mikada, dok bi faktična vlast prešla u ruke koncila, biskupskog parlamenta. Ipak je konačni rezultat bio potpuno oprečan: sva ta nastojanja prevladao je papinski apsolutizam.

Papa se pokazao jačim od biskupa i zemaljskih crkvi, jači od krivovjernika i heretika, jači od cara i carstva. Jedno mu je tek nedostajalo: moralna pobjeda i vlast. Vladao je neograničeno, ali mu ljudi nisu više vjerovali. Nije više bio nasljednik Petrov, vrhovni pastir narodâ, namjesnik Kristov, nego moćni crkveni knez, vrhovni biskup, kralj sa krunom, državnom kasom i vlašću, stari bogatun i ništa više. Šta će mu njegova tijara, kad više nije Sveti Otac! Da su pape pošteno nastojali da budu, ne slika i prilika Kristova, nego slika i prilika Petra, priprostog i slabog ribara, koji se slabim svojim silama trudi da dokuči istinu i po njoj živi, Evropa bi zacijelo ostala katoličkom do dana današnjeg. No pape su htjeli vladati dušama i biti istodobno svjetovni gospodari, ne znajući, da se jedno postizava samo tako, ako se odrečemo drugoga.

Ne valja međutim zaboraviti, da osim wiclifizma, koji je doskora nakon Wiclifove smrti istrijebljen, ili husitizma, koji je završio kompromisom, nije bilo izrazito antiklerikalnih ili štaviše antikatoličkih pokreta. Protivnici pape nisu pobijali dogme i ustanove, nego su tražili, da se uklone zloupotrebe. Polemika je bila više juridička negoli teoretska.

Čarobnjaci i demoni. U doba opće zbrke i uzdrmana vjerovanja, kad ljudstvo više ne vjeruje Crkvi i njenim predstavnicima,

a nema dovoljno snage da se odbije od Crkve, javljaju se na površini čudne struje, koje su dotada djelovale tako rekavši pod zemljom. Budući da Bog ne govori kroz svoje svećenike, dali su se ljudi u potragu za drugim vjesnicima njegove volje. Tadašnje vjerovanje u demone nije drugo no slabo prikriven politeizam. Razni duhovi samo su prelazne forme između Boga i čovjeka. Čitava je atmosfera ispunjena svakojakim demonima, koji su brojniji od prašine. Ispunjaju čitav život i javljaju se u raznim oblicima. Sva ona čudovišta, koja danas nalazimo u dječjim gatkama: vile i vilenjaci. vještice, vukodlaci i đavolci, vladala su tada ljudskim životom. Pa i sami crkveni sveci postaju prirodna božanstva, poganska elementarna bića. I Židovi, heretici i muhamedovci, ne pobuđuju samo mržnju i gnušanje, nego i strah, štaviše strahopočitanje. Čitav svijet vjeruje u crne mise, ritualna umorstva, obeščašćene hostije. Svjetina ove čine ne smatra pukom negacijom, nego nekom vrsti kršćanstva, kojem se divi kao i Antikristu. Ljudi su prožeti vjerovanjem, da vrag vlada svijetom, pa je logično, ako vjeruju u opstanak njegove crkve, vražje zajednice i vražjega rituala.

Jasno je da praznovjerje cvate i buja. Gataoci, tumači snova i astrolozi vrše važnu ulogu. Sve je neka vrst predznaka, sve ima neko tajanstveno značenje, o svemu tome valja voditi računa. U raznim legendama odrazuje se vjerovanje u opću i često pobjedonosnu vladavinu zla, a čarobnjak Virgilije, koji crnom magijom pravi zlato da bi zavladao svijetom i spoznao sve tajne, preteča je Faustov. Nad svime se pako nadvila mračna kupola fatalizma: čemu raditi, čemu nastojati i težiti za bilo čim, kada je i onako sve zapisano u zvijezdama.

Novčarstvo uz lošu savjest. Nesreća je htjela da je u taj svijet navrla žuta i prljava bujica zlata. Nenadano bogatstvo kvari čovjeka, a tadašnji su ljudi bili povrh toga mladi i potpuno nepripravni. Srednji je vijek tvrdo vjerovao, da je grijeh imati novac. „Bog je stvorio tri života: viteza, seljaka i popa. Četvrti je stvorila vražja lukavština: život, nazvan lihvom“, veli jedan suvremenik. Drugi zaključuje, da trgovac ne može živjeti bez grijeha *(Mercator sine peccamine vix esse potest)*. I prosjački redovnici zastupali

su slično načelo, ističući da lihvarenje nije posao, nego život u dokolici pri čemu deremo kožu bližnjemu. Opće je mišljenje, da uzimanje kamata, trgovina i uopće svako privređivanje, koje ne izvire iz proizvodnje, nego nastaje prometanjem, nije drugo no finiji i skriveniji oblik prevare. Ovo shvaćanje nije tako paradoksalno, kako se čini u prvi mah, a sačuvalo se donekle i danas. I danas bi u stanovitim društvenim krugovima nečasno postupao čovjek, koji bi prijatelju uzajmio novaca — uz kamate, ili uz dobit (pa makar i najčedniju), ili dalje prodavao neke predmete. U Engleskoj se dugo vremena nije mogao nazivati gentlemanom onaj, koji se bavio kakvim merkantilnim poslom.

Obrt se nije smatrao trgovinom, jer se tu plaćao rad, a ne posredovanje. Mušterije bi u većini slučajeva same dobavljale sirovine: krojaču bi donijeli sukno, postolaru kožu, pekaru brašno. No brojni su ljudi, koji žive od kupnje i prodaje, a ti su zapali u čudno duševno raspoloženje. I oni vjeruju, da je to grijeh, ali se ne mogu otresti unosnoga posla od kojega žive: trguju, ali ih pri tom mori savjest. Ovakovo stanje veoma demoralizira, jer se pojedinac, koji je zapao u ovakovu dilemu, osjeća kao neki izopćenik onkraj dobra i zla. Psihoza imoralista.

Svjetski bordel. Nećudorednost nije monopol ovoga ili onog vremena. „Nećudoredno“ je svako doba, ali je sada raspojasanost dosegla takove razmjere, da se ne može govoriti o pokvarenosti, nego o potpunoj anesteziji ćudorednog čuvstva. Za slobodu, odnosno anarhiju u odnosima među spolovima značajna su javna kupališta. Tih je kupališta bilo sva sila u gradovima, pa i u selima. Faktično su to sastajališta za ljubavne parove, odnosno mjesta, gdje se sklapaju poznanstva. Muško i žensko kupa se potpuno golo, tek što oko bokova možda objesi kakovu pregaču. Kupa se čitav dan, od jutra do večeri, ili u istoj kadi, u dvoje, ili u velikim bazenima, koji su okruženi galerijama za gledaoce. Ima dakako i separea. A značajno je da ovaj lokal ne posjećuju samo djevojčure ili lakoumne ženske, nego svi društveni slojevi. Veselo se živi i u kupališnim mjestima, gdje se uz bolesnike nalaze i svi mogući pustolovi, bonvivani i žene gladne ljubavi. „Za nerotkinje evo lijeka dosti! Ne pomogne l' kupelj, pomoći će

gosti ..." Često se spominju i pobačaji, dakako u otmjenim krugovima. Jedan se kroničar tuži, da žene hoće samo da s muškarcima uživaju, a ne će muke oko djece. Javne su kuće bile izvanredno brojne: u svakome gradiću po nekoliko. Značajna je odredba magistrata, koja brani da se u javnu kuću uzimaju djevojčice, kojima još nisu izrasle grudi: očito nije bila nikakova iznimka, da dijete bude strpano u javnu kuću. Postoji i magistratska zabrana, da se dječaci između 12 i 14 godina primaju kao gosti. U javne kuće išle su često i udate žene. „Krasnice", kako su se prostitutke zvale u nekim njemačkim zemljama, uživale su i stanoviti socijalni ugled. Tadašnji ih ljudi nisu prezirali onako hipokritski, kao danas. Prigodom službenih dočeka knezova i drugih mogućnika, nastupale bi korporativno. Ta bile su organizirane kao i svi ostali obrti, te su pažljivo progonile nadriobrt: konobarice, sluškinje i građanske kćeri, bile su podvrgnute oštroj kontroli. Najviše su prostitutke trpjele od prljave konkurencije ženskih samostana: u svakidašnjem govoru, redovnica i bludnica znači jedno te isto. Kad su jednom prilike u nekom franačkom samostanu postale upravo skandalozne, naložio je papa istragu, a njegov je delegat pronašao gotovo sve članice samostana trudne. I u muškim samostanima vršile su se često prave orgije, a homoseksualnost bila je veoma razvijena među redovnicima i redovnicama.

Često se spominju i t. zv. pokusne noći: djevojka bi svom izabraniku dopustila svaku vrst milovanja, ali nije smio izvršiti normalnu obljubu. Tako su se oba partnera mogla uvjeriti o kvalitetama budućega bračnog druga, a dogodilo bi se da se nakon ovakvog pokusa djevojka predomislila. Događalo bi se, nadalje, da je suprug gostu prepustio „u povjerenju" svoje mjesto u spavaonici. Muževi su imali često službene priležnice, a nezakonita djeca odgajala bi se zajedno sa zakonitom.

Na čitavom seksualnom području postupalo se uopće veoma ležerno i bez ikakovih spona. Prostačke pjesme pjevale bi se kod javnih plesova, cjelivanje i grlenje službena je forma galanterije, a nije bilo ništa neobično, kad bi udvarajući dami, koju je netom upoznao, kavalir zašao rukom u njedra. Muško i žensko

razodijevalo se jedno pred drugim, i to ne samo u javnim kupalištima, nego svakom prilikom: kada je Ljudevit XI. ušao u Pariz izabrano je dvanaest najljepših djevojaka, koje su gole golcate zabavljale kralja svojim igrama.

Nemamo razloga da se iz današnje perspektive nad tim prilikama zgražamo: no činjenica je da je javnost ove stvari tako rekavši sankcionirala, a to je siguran znak vremena.

Luđačka halja. Duh vremena jasno se očituje i u odijevanju. Tadašnji je kostim vrzino kolo oblika i boja. To je odijelo erotomana i luđaka. Žene nose okrugle rupe kroz koje vire grudi, pojas potiskuje prsa gore, da su što punija, a često su grudi povrh toga „išopane". Muške hlače pripijene su uz tijelo, da bi se oblici što jače istakli, a muški nose i tuljke za penis, koji su često golemih dimenzija. S ovim ekshibicionizmom čudno kontrastira zakrivanje lica groteskним kukuljicama, koje imaju samo izrez za oči. Opaža se i perverzna crta: gospođe nose dječačke frizure, muškarci koketne uvojke, koji su pomno nakovrčani i fiksirani bjelanjkom. Nerijetko nose i pletenice, steznik i umjetne grudi. Ukoliko nose dugačku bradu, ona je raščešljana poput viljuške, ili posve šiljasta te je šiljak tanak poput igle, a često u luku zavrnut gore. Kosa i brada jako se parfimira i često crveno bojadiše. Ova dijabolička boja, koja inače pobuđuje stanovit *odium,* sada je u modi. Pustolovnim oblicima odlikuju se i goleme cipele, koje svojim zavinutim šiljcima dopiru kadikad do koljena, gdje ih pričvršćuju rojtama. Žene se ističu golemim povlakama i silnim kapama. Te su kape urešene dugačkim repovima, koji dopiru do poda. Muškarci nose na glavi visoke čunjeve ili turbane, prorezane haljetke urešene resama i rojtama ili dugačkim nazupčanim vrpcama. Odjeća je izvezena zlatom, biserom, dragim kamenjem, a to vezivo prikazuje čudne figure: munju, oblake, trokute, zmije, simboličke znakove i slova. Boje su blistave i nemirne: cinober, zelenilo poput trave, ružičasto poput lososa, sumporno žutilo. Krojač nastoji da čitav kostim bude što šareniji i nemirniji: kaputi su sašiti od raznobojnih krpa, rukavi rasporeni, da bi se vidjela jarka podstava, povlake i vrpce su obrubljene posebnom bojom, a obje nogavice ne smiju biti iste boje. Uz to

je odijelo optočeno zlatnicima ili srebrnim praporcima, koji pri svakom pokretu zvekeću, stereotipno odijelo u kojem danas zamišljamo dvorsku ludu.

Burzijanac na prijestolju. Nije lako naći reprezentativnu ličnost, koja bi u sebi sažela čitavo doba: ovo razdoblje nije rodilo velikih ljudi. Sve je još masa, sirovina, kvasac, te nema jakih ličnosti, u kojima bi se iskristalizirao duh vremena. Hoćemo li naći takove ličnosti, moramo poći gotovo sto godina unatrag da bismo našli dvojicu: dva njemačka cara, Rudolfa Habsburškog i Fridrika II. Ta dvojica utjelovljuju obje protuslovne tendencije ovoga vremena, a kako su jedan i drugi anticipirali osjećanju kasnijih pokoljenja, ne možemo im poreći genijalnu crtu, premda je kod prvoga teško govoriti o genijalnosti. No Rudolf Habsburški sažeo je u sebi značajke negenijalnog, da, antigenijalnog čovjeka s tolikom silom, da u toj krajnosti moramo gledati stvaralačko djelo. On je predosjetio čitav materijalizam gradske kulture u doba, koje je još u mnogočem bilo romantično. Nakon hohenstaufovaca morao je na prijestolje doći takav čovjek. Hohenstaufovci su pomogli carskoj ideji do procvata i potpuno je iscrpli, pa je nakon njih carstvo imalo dvije mogućnosti: ili da potpuno abdicira ili da se postavi na novu bazu. To je učinio Rudolf Habsburški. Red je održao i mogao napraviti samo on, čovjek bez vatre, bez ideala; čovjek, koji ne vidi dalje od nosa. Rudolf Habsburški prvi je veliki filistar novije povijesti, prvi čovjek na prijestolju, koji je građanski orijentiran. Poslovni čovjek, „realni“ političar, dinastički spekulant, čovjek bez predrasuda, što će reći čovjek bez savjesti i bez mašte.

Mnogo se spominje njegova „jednostavnost“, njegov „priprosti“ duh, no to nije ništa drugo nego lukava proračunanost, sitničavost i škrtost. Savršeno neumjetnička narav, Rudolf je imao smisla za dvorske pjesnike samo u toliko, u koliko bi mu pravili reklamu. Pristaša Rima nije bio zbog pobožnosti ili uvjerenja, pa ni zbog svoje ograničenosti: u tom tijesnom srcu nije bilo mjesta ni za fanatizam. Kao svi poslovni ljudi bio je veoma zabrinut za dobar glas svoje tvrtke, što ga nije smetalo da pravi najgore nepodopštine, ako bi se pružila prilika. U moderno doba zacijelo bi igrao

na burzi kao Louis-Philippe. I njegov seksualni život podsjeća na „burzijanca“ svojom mješavinom grube pohote i potencije. Broj njegove zakonite djece bio je veoma velik, a da o drugoj i ne govorimo. Kad mu je bilo šezdeset i šest godina vjenčao se s četrnaestgodišnjom djevojčicom, ali mu to nije dostajalo, te je „po savjetu liječnikâ“ držao nekoliko metresa.

Rudolf je Habsburški osnivač austrijske velevlasti. On je stvorio plan prema kojem je Austrija postala velika: prikladnim ženidbama, otezanjem, laviranjem, dvomislenim obećanjima, i t. d. To je politika, koja se vodila punih šest vjekova. On je trasirao i glavne obrise kasnije Austro-ugarske monarhije: Češka, Ugarska, južnoslavenske zemlje... oko srčike, koju tvori njemačko-austrijska baština.

Nihilist na prijestolju. Na drugo je brdo tkan Fridrik, jedan od najgenijalnijih ljudi, koji su ikada nosili krunu. Svojom dalekovidnošću i univerzalnošću podsjeća na Julija Cezara, svojim slobodarstvom na Fridrika Velikog, a svojom poduzetnošću i umjetničkim deranlukom na Aleksandra Velikog. No sva ta svojstva imaju kod njega izrazito nihilističko obilježje. Njegovo opće razumijevanje za sve ljudsko ne temelji se toliko na spoznaji, da je sve, što živi, jednakopravno, nego na uvjerenju, da nitko nema pravo. Njegova je sloboda mišljenja oblik ateizma, njegova fina i nadmoćna duhovnost skepticizam, njegov temperamenat i energija neka vrst stvaralačkog rastakanja svih političkih i vjerskih veza. Bio je razoran duh, veličanstven demon.

Ako je Rudolf Habsburški tako rekavši moralno eksteritorijalan, jer u svom krajnjem materijalizmu nije uopće dosizao do etičkih stanovišta, Fridrik II. je došao u sličan položaj, jer se nad te faktore odviše uzdigao. Bio je otprilike ono, što Nietzsche razumijeva pod imenom „slobodna duha“. Nesavjestan i „bezbožan“ poput antiknih tipova, Alkibijada ili Lisandra, Fridrik II. nije prost od „praznovjerja“. Odan je astrologiji i nekromantici. Kao svijestan i smiren fatalist smatra se šahovskom figurom slijepe i apsurdne nužde. Nije nipošto protuslovlje, ako je pri tom eminentno znanstven duh, te pomaže naučna istraživanja, koja su po tadašnjem shvaćanju bezvrijedna ili bezbožna. Osnivao je sveuči-

lišta, knjižnice, pa i prvi zoološki vrt, a strastveno se interesirao za prirodne nauke, te je sam napisao izvrsnu ornitološku raspravu. Na svoj dvor privlačio je sve što je bilo napredno, živoga duha, filozofski orijentirano. U pjesnicima je gledao politička sredstva, premda je i sam bio pjesnik (jedan od prvih, koji su pjevali talijanskim jezikom), ali ih je mnogo izdašnije potpomagao i pametnije se njima služio nego Rudolf. Bio je duboko uvjeren da je kralj po milosti Božjoj, ali je to opravdavao na čudan način: kao prirodnu nuždu. Draži su mu bili Saraceni od kršćana: fini ovi ljudi, hladni i otmjeni, vidljivo su se razlikovali od tadašnjih kršćana svojom rafiniranom diplomacijom i ljubavnom vještinom, svojom tolerantnom i pomalo staračkom filozofijom, razvijenom algebrom i medicinom, zvjezdoznanstvom i kemijom. Fridrikov postupak u Palestini pravi je unikum u čitavoj povijesti Krstaških vojna. Premda ga je papa prokleo i premda ga križari nisu podupirali, nego naprotiv napadali, postigao je veće uspjehe, negoli njegovi prethodnici i to sasvim jednostavno pregovorima s arapskom vladom. Doskora se ispostavilo, da je sultan isto tako odgojen i fin čovjek, te pun razumijevanja kao i car, pa nije čudo da su se doskora sporazumjeli rješavajući palestinsko pitanje. No publika ne voli takova razborita rješenja, pa suvremenici nisu Fridrika mnogo slavili zbog njegovih nekrvavih pobjeda u Svetoj Zemlji.

Fridrik II. nije nikakav „prosvjetitelj“ u smislu 18. vijeka: bitno je obilježje njegova karaktera potpuni vjerski indiferentizam. Nije pobijao ni jednu od triju monoteističkih vjeroispovijesti, nego ih je cijenio sve tri podjednako. Ako smo uvjereni da neka vjera ne valja, da je apsurdna ili štetna, onda je i to neko vjerovanje. Fridrik nije ničemu vjerovao. Nietzsche je ispravio jednom zgodom poznatu krilaticu: *Tout comprendre c'est tout mépriser:* ovaj prezir za sve i za svakoga, osnovni je patos Fridrikove duše.

Razumljivo je da je tajanstvena i neobična ova ličnost pobudila kod suvremenika isto toliko gnušanja koliko i udivljenja: jedni su ga zvali *stupor mundi,* čudo svijeta, drugi su ga smatrali Antikristom. „Iz mora se izdigla neman“ — započinje jedna poslanica

Grgura IX. — „noge su joj kao u medvjeda, ždrijelo kao u lava, a ostali udovi nalik divljoj mački. Gledajte pomno glavu, srednji dio i rep ove životinje, koja se zove car.“ Narod je napravio od njega narodnog sveca i opleo ga pričama. Reklo se da nije umro, nego da će se jednoga dana vratiti da obori papinski prijesto i osnuje carstvo neprolazne slave i veličine, gdje ne će biti siromaha i nepravde. Sve do polovice 16. vijeka javljali bi se od vremena do vremena lažni Fridrici, a prozaični 19. vijek prenio je ovu legendu na beznačajnijeg djeda Fridrikova Barbarossu, koji je svojom crvenom bradom i nastambom na gori Kyffhaüser oduševio tolike domoljubne školnike.

Coincidentia oppositorum. U 14. i 15. vijeku čitava je Evropa napučena od samih malih Rudolfa i Fridrika. Materijalizam i nihilizam proizlaze iz sličnog duševnog raspoloženja. Jedan i drugi niječu djelovanje viših sila: nihilizam, jer *više* ne vjeruje, materijalizam, jer još ne vjeruje. Jedno je i drugo bolesna pojava, patološki aspekt života. Nihilizam je odviše odmakao od realnosti, te je gleda iz predaleke perspektive; materijalizam se guši u rijalizam, jer još ne vjeruje. Jedno je i drugo bolesna pojava, širenja srca, jer sve smatra jednakopravnim i jednakovrijednim, što će reći — ništa; materijalizmu nedostaje širokogrudnost, te priznaje samo ono, što je neposredno i opipljivo, to jest — nevrijedno i nevažno. Oba stanovišta predstavljaju neozbiljno shvaćanje života, jednom i drugom fali čvrst temelj: filistar visi u zraku, kao i slobodni duh.

U tom je nutarnja srodnost obih duhovnih strujanja. Inače su to ekstremi, a značajno je, da se takovi silni kontrasti javljaju u isto doba, da, štaviše, i u istom čovjeku. To je duh vremena, koji prožima čitavu inkubaciju. Život je organska veza nespojivih opreka, a čovjek nije drugo nego splet dvaju protuslovlja. To je osnovna ideja vremena, a sjajno ju je formulirao najveći, a možda i jedini filozof onoga doba.

Nikola Cusanus. Taj je filozof Nikola iz Kuesa kraj Triera, prozvan Cusanus umro 1464., jedan od najsvestranijih naučenjaka onoga doba. Sin siromašnog ribara, postao je vremenom crkveni velikodostojanstvenik, a njegov je utjecaj bio golem. U teološkim

raspravama svoga stoljeća izvršio je odsudnu ulogu. Zastupao je moderno, koncilno stanovište, koje je raspravio i izložio pred Baselskim koncilom u svom velikom djelu „O katoličkoj slozi“ *(De concordantia catholica)*. Glavni mu je protivnik bio Torquemada, koji je u svom djelu „*Summa de ecclesia et eius auctoritate*“ (O crkvi i njezinu autoritetu) označio za stoljeća osnovne linije papističke nauke. Nikola Cusanus je prvi posumnjao u Konstantinovo darovanje, koje će Laurencije Valla otkriti kao krivotvorinu. U jednom se dijalogu zalaže za sjedinjenje sviju vjera: kršćana, Židova, Turaka, Indijaca i Perzijanaca; predlaže kalendarsku reformu, koja se poklapa s kasnijim Gregorijanskim kalendarom; nauča, da je zemlja kugla i da se vrti oko svoje osi. U svojoj je filozofiji mistik, ali i skolastik i prirodni filozof, te nije čudo, ako su ga svojatale najrazličitije filozofske škole.

Bio je sveobuhvatan duh Leibnizova ili Hegelova kova, koji je čitavo znanje svoga doba asimilirao u organsku cjelinu.

Vraćajući se iz Carigrada, gdje se zadržavao kao papinski legat, dosjetio se iznenada osnovnom načelu svoje filozofije: *coincidentia oppositorum* ili poklapanje opreka. Sve što postoji, živi i djeluje, raskršće je dviju opreka. Takovo je „raskršće“ Bog, koji predstavlja apsolutni maksimum i svojom beskrajnošću obuhvata apsolutni minimum, budući da je sadržan u svakoj i u najmanjoj stvari. *Coincidentia oppositorum* je svijet, neizmjerno mnogostruk pojedinim bićima, ali jedinstven u cjelini; *coincidentia oppositorum* je svaki pojedinac, jer ne samo, da je sadržan u svemu, nego je svemir u njemu: *in omnibus partibus relucet totum*, u svim se dijelovima odrazuje cjelokupnost. Kao mikrokozam, čovjek je i sam mali svijet *(parvus mundus)*, koji sadrži u sebi sve moguće opreke: smrtnost i besmrtnost, tijelo i dušu, animalnost i božanstvo. A čovjek povrh toga i zna za tu vezu, za te opreke. *Coincidentia oppositorum* je konačno i sam Kuzanac, koji pomiruje vjeru i prirodnu znanost, patristiku i mistiku, koji konzervativno štuje starinu, ali temperamentno najavljuje novo doba. Svjetski čovjek, koji traži Boga, heretik i kardinal, posljednji skolastik i prvi modernist.

Božanska je tajna kako od spomenutih opreka nastaje cjelina. To se ne da objasniti razumom, ali se može shvatiti nadosjetnim gledanjem, intuicijom. Ovaj duševni proces obilježuje Nikola Cusanus, povezujući naravski dvije opreke, kao *docta ignorantia* (učeno neznanje) ili *comprehensio incomprehensibilis* (nerazumljivo razumijevanje). Pojave magnetizma i elektricitete nije poznavao; inače bi ih zacijelo spomenuo kao značajne manifestacije svoga naučanja o protivnim polovima. Uveo je u filozofiju načelo stvaralačke paradoksije, otkrivajući paradokse na svim područjima unutrašnjeg i vanjskog iskustva, objašnjavajući ih zgodno i uvjerljivo vlastitim životom i radom.

Dvojaka istina, dvostruko knjigovodstvo, kontrapunkt i „Mrtvački ples“. Suvremenici Nikole Cusanusa bili su svijesni svojih protuslovlja, a može se reći, da su zbog toga i patili. Kroz sve pojave vremena pruža se duboka pukotina, prijelom. Svijest o sveopćem dualizmu rađa čovjekom dvojake duše.

Već smo spomenuli dualizam sela i grada, gdje žive dvije suprotne kulture, viteško-seljačka i merkantilna: jedna je usredotočena u tvrdom gradu, druga u građanima. Teologija nauča dvojaku istinu: teorija, da jedna te ista tvrdnja može biti teološki ispravna i filozofski kriva, pokazuje, kako se između znanstvenog i vjerskog nazora o svijetu razjapio dubok ponor. Ovaj ponor zijeva kroz čitavo Novo doba. Zijeva, jer je neprijatno, a često i veoma dosadno, pratiti sva ta nastojanja svećenikâ, političarâ, umjetnikâ, filozofâ i prirodnjakâ, koji sofističkim izvodima hoće zatrpati ovaj jaz ili ga još više produbiti. Zabluda je liberalnog shvaćanja, da je nauka o „dvojakoj istini“ puki jezuitizam. Pristaše Williama Occama, koga smo već spomenuli, zastupali su ovo načelo u osnovnim teološkim pitanjima: Prvi grijeh i Posljednji sud, inkarnacija i Blažena Djevica Marija, Posljednja večera i Uskrsnuće... o svim tim pitanjima postoje oprečna mišljenja, a vrhovna je istina u njihovu stapanju.

Dualistička tehnika dolazi do izražaja i na drugim područjima. Tako se u trgovini javlja dvostruko knjigovodstvo, talijanski *partita doppia*, francuski *loi digraphique:* svaka stavka unosi se na dvije protivne strane, te i poslovni konto postaje *coincidentia*

oppositorum. Ovaj osjećaj najjače je izražen u glazbi: sredovječno načelo monodije potiskuje polifonija i kontrapunkt. Prvi je klasik kontrapunkta John Dunstaple (umro 1453. u Londonu). Opipljiv simbol poklapanja opreka jesu i bezbrojni likovni prikazi „Smrtnog plesa", *Danse macabre*, u 14. i 15. stoljeću. Na tim prikazima vidimo mladiće i starce, žene i djecu, seljake i biskupe, kraljeve i prosjake, lude i svece, sve moguće ljudske klase, kako se vrte u divljem kolu, a Smrt svira i daje takt po kojem se vrte plesači. Plastičnije i dirljivije ne može se označiti način, kojim su tadašnji ljudi gledali na život: smrt i ples kao dobri druzi, opojna afirmacija života, teturanje u grob. Takvim nam se danas čini i čitavo ovo razdoblje: mahnit ples osuđenikâ, koji očekuju smrtnu kaznu, te je čuvena životna radost samo puka euforija bolesnika i lude.

Mistika. Slika ne bi bila potpuna, kad ne bismo spomenuli treću struju, koja, istina, nije najvažnija, ali je zacijelo najdublja. Materijalizam i nihilizam oba su pola dvojne duše, no ta duša ima i neku vrhovnu dušu, koja smireno i tajanstveno lebdi nad vremenom. Ona je sadržana u mistici onoga doba.

Ljudi su tvrdo vjerovali, da đavô vlada svijetom, a čini se, da su imali pravo. No to se samo čini, jer Bog ni tada nije bio mrtav, nego je živio u dušama zalutalih i bespomoćnih pojedinaca. U doba najgore pokvarenosti i barbarstva javlja se nova usrdna pobožnost. Novi nauk propovijedaju priprosti ljudi iz puka. Neki trgovac u Strassburgu, Rulman Merswin, vraća se iskonskom nauku, koji veli, da su svi vjernici ujedno i svećenici, te je laik, „prijatelj Božji", najpozvaniji posrednik nebeske milosti. I doskora se posvuda javljaju „Božji prijatelji", kojima se pridružuju i žene. Religiozno nadahnute žene vrše silan utjecaj na mistično raspoloženje; u pismima, dnevnicima, memoarima i životopisima pričaju o svojim tajanstvenim iskustvima u općenju s Bogom. Nastaje osebujna literatura ekstatičnih ispovijesti i samopriznanja. Ženski mistici osnivaju laičke samostane, beginaže, a beginama se doskora pridružuju begini, koje smo već prije upoznali.

Nije čudo da je žena tako djelotvorno zahvatila u ovaj pokret. Žena od prirode lakše predosjeća ono, što nastaje, što klija, čemu pripada budućnost; ovo telepatsko čulo kod nje je jače razvijeno

nego kod muškarca. A nije ni tako konzervativna i jednostrana kao čovjek. Muškarac je zatvorena i određena cjelina, čovjek od zvanja, stručnjak; žena je obuhvatnija, njena je duša otvorena svim mogućnostima. Lakše se pretvara i prilagođuje novim pojavama i potrebama, što je među muškarcima dano samo genijalnim pojedincima. Zato se i veli da u svakom geniju ima nešto žensko.

Glavni nosioci mistike bili su u crkvi redovnici i to dominikovci i franjevci. Reformu kršćanskog vjerovanja i života započinju vraćanjem prvim kršćanima. Dominikovci su zastupali umjereniji smjer, izjavljujući da se čovjek u nasljedovanju Krista ima ograničiti na „najpotrebnije"; franjevci su bili dosljedniji, naučajući, da se nitko ne može spasiti, ako se ne odrekne svijeta, a to vrijedi u prvome redu za zemaljske nasljednike Petrove, pape. Nije čudo, da je papa Ivan XXII. ovaj nauk proglasio herezom. Kao propovjednici, franjevci su imali više kontakta sa svijetom; u nastojanju da djeluju na prosti puk nisu prezali ni od grubljih realističnih i satiričkih sredstava. Dominikovci su, naprotiv, klasici mistične filozofije, a njihova je dika majstor Eckhart, jedan od najdubljih i najuniverzalnijih njemačkih mislilaca.

Nova vjera. Eckhart je čudna mješavina kristalno jasnog mislioca i snažnog pjesnika, koji se odlikuje plastikom i originalnošću svojih slika. Uz to je vjerski genij. Njegova djela, koja su nakon njegove smrti spaljena, sažimlju mističku spekulaciju čitave epohe. Razumije se po sebi, da je agnostik: da je istina shvatljiva — veli on — ne bi mogla biti istina. O Bogu se može govoriti samo u negacijama: da je neizmjeran, nestvoren, nedostupan; svaki pozitivni predikat čini od Boga kumira. Boga treba spoznati bez ikakova posredovanja, bez ikakovih slika i sličnosti. Da bismo Boga spoznali mora se Bog pretvoriti u nas, a mi u Boga. Bog nam je blizu, no mi smo mu daleko; Bog je unutra, a mi smo vani; Bog je kod nas kod kuće, mi smo kod njega stranci. Da bismo se približili Bogu, pretvorili u nj, moramo mirovati, šutjeti; moramo i patiti, da bi se Bog mogao očitovati. Sva su stvorenja puko ništa, nema Boga i stvorenja, nego je samo Bog. Moramo se odbiti od svake čulnosti, lišiti svakoga bogatstva: siromah je čovjek, koji ništa ne zna, ništa ne će i ništa nema. Dok čovjek

nešto hoće ili traži, nije siromah, što će reći: nije savršen. Zato ne valja Boga ni za što moliti. I crkvene milosti nisu potrebne, ako smo zaista pobožni: pobožnom je čovjeku svako jelo sakramenat. Što će nam ispovijedi, mise i slično, glavno je Kristovo rođenje u nama. Marija je blažena, ne zato što je Isusa tjelesno rodila, nego duhovno, a to može svaki čovjek u svako vrijeme. Krepost nije u djelovanju, nego u bivovanju; ne će djela posvetiti nas, nego je na nama da posvetimo djela. A sveta su samo ona djela, koja se rade zbog njih samih. Čovjek može postići najviše savršenstvo, ako hoće: volja je svemoćna, te nas nitko ne može priječiti osim nas samih.

Iz tih primjera Eckhartove filozofije dovoljno se vidi, kako je mistika stvorila novu religiju i preobrazila tadašnje kršćanstvo. Lutherova reformacija neznatna je oluja, ako je usporedimo s ovim vjerskim kataklizmom. Da se ovaj pokret mogao održati, današnje bi lice Evrope bilo zacijelo drukčije. Crkva ga je slomila, a to je shvatljivo, jer je logično postupala braneći svoje interese. Glavni krivac nije Crkva, nego evropsko ljudstvo, koje za takovu obnovu nije bilo zrelo.

Eckhartova škola. Mistika sadržaje dva osnovna elementa: jedan ekstatični i jedan praktični. Prvi je izražen u Ivanu Täuleru iz Strassburga, drugi u Henriku Susu iz Konstanza. Täuler, koji je postigao naslov *doctor sublimis,* propovijeda bezuvjetno nasljedovanje Krista, po kojemu treba udesiti čitav život. Suso je rječiti propovjednik nove istine, te su ga nazvali Božjim trubadurom. U središtu njegovih lirskih rapsodija nalazimo misao, da je duša zaručnica Božja.

Uz Täulera i Susa ističe se Ruysbroeck, osnivač Groenendaelske opatije. Suvremenici su se divili Ruysbroecku kao čovjeku, kojega je sam Bog nadahnuo povjerivši mu stvari, koje ne zna nitko živ. Kada su stanovnici Verone vidjeli Dantea na ulici, rekli bi puni strahopočitanja svojoj djeci: „*Eccovi l'uom ch'è stato all'inferno*“, evo čovjeka koji je bio u paklu. Tako su se suvremenici divili Ruysbroecku smatrajući ga jedinim čovjekom, koji se za života zagledao u nebo. Crkva mu je dala ime *doctor ecstaticus,* a njegovi zemljaci zvali su ga naprosto „čudesni“ *(l'Admirable).* A kada je umro, 1381., navršivši sto i sedam godina, sve su zvona u okolici zazvonila sama od sebe . . .

Jedan od sljedbenika Ruysbroeckovih osnovao je u Deventeru laički red Braće od zajedničkog života, slobodno udruženje vjernikâ. Svrha je toga udruženja promicanje kršćanskog života i *moderna devotio,* nova vrst pobožnosti. Takovih bratovština bilo je više u Njemačkoj i Nizozemskoj. Iz tog kruga proizašao je Toma Kempenac, autor knjige „O nasljedovanju Kristovu“ *(De imitatione Christi).* To je uz Bibliju najčitanija knjiga na svijetu, katolici i protestanti jednako je cijene, a prevedena je u sve evropske i mnoge neevropske jezike. Thomas a Kempis popularizira nauku velikih mistika, ističući kvijetistički elemenat. „Onaj je velik — čitamo u toj knjizi — koji se odlikuje velikom ljubavlju. Onaj je velik, koji je u sebi malen i sve velike časti smatra ništavilom. Onaj je pametan, koji sve vremenito smatra blatom, da bi postigao Krista. A onaj je veoma dobro poučen, koji napušta vlastitu volju, da bi naučio vršiti volju Božju. Sve je ništetno i tašto osim voljeti Boga i njemu služiti“.

Jedan od najljepših spomenika mistične književnosti je knjižica „O savršenom životu“, koju ju Luther nanovo izdao, a još joj se Schopenhauer divio. Ne znamo joj autora, koji se naprosto potpisuje „Frankfurter“, a posljednje godine života proveo je kao kustos viteškoga doma Njemačkog reda u Frankfurtu.

Naslikana mistika. Između mistike i slikarstva onoga doba postoje čudnovate srodnosti i veze. Duh vremena najprije se izražava u likovnim umjetnostima, napose u slikarstvu. Samotni mistički mislioci nadilaze svojim umovanjem i osjećanjem razinu tadašnjega ljudstva, a slike velikih flamanskih i njemačkih majstora naslikana su mistika.

Razumljivo je, da se u slikarstvu izrazuje jednako snažno i materijalizam i dijabolizam onoga doba. Na portretima je naznačena svaka bora, svaka vlas, svaki nabor, minuciozno i često pedantno. Nerijetko susrećemo objesenjačke fizionomije na kojima se zrcali podmukla pokvarenost i đavolska zloba. Zanimljivo je da takovih fizionomija ima i na slikama, gdje predmet nipošto ne traži zločinačkih tipova: tako su na pr. u „Klanjanju djetetu

Isusu“ Huga van der Goes, pastiri slični robijašima, koje vode na nedjeljnu pobožnost. A tek pasione slike Hansa Multschera u Ulmu, ili bakrorezi anonimnog Majstora amsterdamskog kabineta! Seljaci, koji se tuku, podmukli bludnici, odrpani vagabundi, blesave njuške, stupidna ptičja lica, pohotna svinjska rila — ovi ljudi nemaju zaista ništa čovječanskog. No, kako rekosmo, i u ozbiljnim dostojanstvenim prikazima, današnjega gledaoca frapira činjenica, kako su ti ljudi ružni. Eva Jana van Eycka na oltaru u Gentu nije nipošto idealizirana: oskudni ekstremiteti, ovješene grudi, šiljasti trbuh, spuštena ramena — takova je bila naša pramajka, kako ju je zamišljalo tadašnje doba.

No slikarski realizam nije reprezentativna umjetnost onoga vremena. Vrhunac tadašnjeg slikarstva predstavljaju djela, u kojima se odrazuje svijet Eckharta, Ruysbroecka i Henrika Susa. I kako se uvijek nalaze nova sredstva izražaja, kada je potreba da se nešto izrazi dovoljno jako, tako sada braća Hubert i Jan van Eyck pronalaze uljene boje, koje se ne suše tako brzo kao tempera, a uz to omogućuju laziranje, te se kistom mogu postići istančane mješavine, podjela svijetla i sjene, a povrh toga do tada nepoznati sjaj kolorita. Bogata brokatna veziva, blistave svilene tkanine, nakiti, zlatna tkanja, dragocjeno drvo i oklopi tvore bajoslovni vatromet oblika i boja. Najveći su psiholozi u Flandriji: stariji van Eyck i Rogier van der Weyden (Roger de la Pasture); u Njemačkoj: Stefan Lochner i Hans Memling. Kompozicija slika veoma podsjeća na kazališnu dekoraciju: drveta, bregovi, kuće — sve je plošno poput kulisa, a prospekt naliči na pozadinu pozornice. Ne možemo se otresti dojma, da je sve to uzeto iz škatulja za igračke: nije to samo teatar, nego dječji teatar. Ovaj je dojam osobito jak kod Memlingovih „Sedam bolova Marije“. Likovi, koji su stavljeni u tu okolinu, imaju također nešto primitivnoteatralno svojim drvenim, ali dramatskim kretnjama, poredani poput šahovskih figura. Nalik su na lutke u divnim i teškim haljinama, te se čovjek jedva otimlje pomisli, da ovi široki nabori i draperije ne spadaju tijelu, nego su nešto samostalno, čemu pripada poseban život. I onda još nešto.

Kadikad, u posebnim prilikama (bilo u rano proljeće, u ljetno popodne, nakon što smo dugo bdjeli ili postili) pričinjaju nam se ljudi i stvari nekako nedohvatne, preobražene, obavite tajanstvenom aurom. Kao da je nestalo teške realnosti, čulne istine, te su tjelesa vanjskoga svijeta (i mi sami) izgubila svoju težinu i tvarnost. U takovu duševnu klimu uvode slike flandrijskih i kölnskih majstora. Ozbiljni koštunjavi muževi, nježno-trpka lica žena, uske žalosne ruke, prestrašen i bolan izražaj. Kao da ovi likovi dolaze iz nekog imaginarnog svijeta. Prožeti su turobnom sjetom, a ipak ih, rekao bi, podržaje blaženo pouzdanje. Tu se u djelima slikara izrazuje vječan strah onoga doba, opća nesigurnost svega zemaljskog, ali i bespomoćno predanje u volju Božju. Ovi se ljudi ne mogu snaći u tom čudnovatom i strašnom svijetu, punom zamki i tegoba; građani su višega carstva, koje nam je daleko i strano, a ipak se svakoga doimlje kao njegova prava domovina. Dekoracije vanjskoga svijeta, koje nalazimo na tim slikama, odmakle su u daljinu kao irealno priviđenje ili sjenoviti spomen. Duša se oslobodila prostora sklonuvši se već na zemlji u krilo Božje. A stalo je i Vrijeme, prošlost se i budućnost stopila u sadašnjost, pred licem Božjim ništa se ne giba, „sve je — kako veli majstor Eckhart — jedan trenutak“.

Osvit novoga dana. U svojim istraživanjima o pojmu renesanse veli Konrad Burdach: „Neograničeno očekivanje duša, glavna je značajka 14. stoljeća“. Ovo se duševno stanje poklapa s onim, koje smo pokušali ocrtati na početku ovoga poglavlja, ističući, kako su ljudi očekivali propast svijeta. No svijet nije propao, svijet ne propada uprkos našim očekivanjima. A ovakovo klonuće, u koje od vremena do vremena zapada čovječanstvo, većinom najavljuje nešto protivno: osvit novoga dana, rađanje novoga čovjeka, novi način kako ćemo shvatiti i gledati svijet.

DRUGA GLAVA

LA RINASCITA

Kultura je bogatstvo problemima. Snagu i zrelost ove ili one kulture ne mjerimo po njenim „istinama", njenim „pozitivnim tekovinama" i kompaktnim spoznajama. Vrijednost svake kulture ovisi o snazi duhovne izmjene, zalihi životnih energija. Ima dobâ i epohâ, koje se odlikuju nekim dosadnim okusom, kao kemijski čista voda: odviše su destilirane i bistre. Ne dostaju im problemi. Jer da bi jedno razdoblje imalo štogod da kaže potomstvu, mora da bude živ izvor, koji ne sadržaje samo opće elemente vode, nego i neke netopive soli, koje mu daju nešto opipljivo, neku aromu i boju.

Talijanska renesansa doba je anarhijskog duha, koji nije više vjerovao, a da još ništa nije znao. Ipak nam se čini, da je tada život bio lijep, bogat i snažan.

Talijanski mikrokozam. Dosada Italiju gotovo nismo ni spominjali i to hotimice. U 14. i 15. vijeku Italija je svijet za sebe. Mnogi su razlozi, da se ova zemlja razvijala tako rekavši nasamu. Prije svega geografski razlozi, koji su u ono doba bili mnogo odlučniji nego danas. Premda je Apeninski poluotok bio politički rascjepkan, tvorio je ipak neko nutarnje jedinstvo, a taj jedinstveni organizam bio je prirodnim granicama jasno omeđen od Evrope: na sjeveru Alpama, na ostalim stranama morem, dok apeninski lanac poput široke hrptenice veže pojedine krajine Italije. I prirodni darovi: plodno tlo, blaga klima, plovne rijeke, lijepe i korisne rasline — sve to daje ovoj zemlji nešto zajedničko i uzdiže je nad većinu ostalih krajeva Evrope. A taj sklad ne brkaju razni jezici ili narodnosne opreke. Talijanski je narodni karakter jedinstven, a ne možemo ga zamijeniti s kojim drugim: dražesna smjesa dobroćudnosti i podmuklosti, živahnosti i lijenosti, smisla

za formu i neurednosti, lakoumnosti i bogomoljstva, naivnosti i lukavštine, površnosti i talenta. Nigdje na svijetu ne ćemo naći takovu mješavinu. A nigdje na svijetu nije umjetnost takovo prirodno središte života, nigdje nije narod tako glazben, nigdje nisu ljudi takovi rođeni glumci, a nigdje nije čitavo mišljenje udešeno tako isključivo na oko, temperamenat i maštu. Nijedna zemlja nema takovu prošlost ni takav glavni grad, koji je dvaput stoljećima bio glava i srce Evrope: najprije po rimskim cezarima, onda po rimskim biskupima. I napokon, nijedan narod nema tako skladan i raščlanjen jezik, prebogat zvukovima, bogatim i jasnim oblicima, mekanim vezama i dražesnom kadencom. Jezik, koji bismo mogli nazvati prirodnim pjevanjem.

Pri tome je Italija bila zapravo uvijek gradski teritorij: od etruščanskog vremena do dana današnjega, svi su se odlučni događaji zbili u gradu. Rim se zove u staro doba naprosto *Urbs:* grad, a rimska se povijest računa *ab Urbe condita* (od osnutka Grada), kršćanska se crkva Zapada zove po istome gradu rimskom, a za vrijeme renesanse bilo je u Italiji samo gradskih država. Kultura Italije oduvijek je intelektualna, uglađena, urbanistička kultura, za razliku od sputane, seoske i agrarne kulture ostalih zemalja Evrope. A što to znači spomenuli smo u više navrata, govoreći u prijašnjem poglavlju o razlici sela i grada. Uz to su talijanski gradovi zapravo sami primorski gradovi, pa i onda, ako, kao Rim ili Firenca, ne leže na moru. A nigdje se ne razvija onaj osebujno slobodni, jasni i pokretljivi duh, značajan po gradsko pučanstvo, bogatije, slobodnije i snažnije nego u primorskim gradovima.

Ove duboke srodnosti i dalekosežne sličnosti: jednako podrijetlo, zajednički jezik, ista ćud, vjera, tlo i povijest, da ne spominjemo ostale životne uslove — sve to ipak nije jednolično, srodnost ne rađa uniformnošću. Između Lombarda i Mlečanina, Toskanca i Umbrijca ima velikih i značajnih razlika, koje društveni, umjetnički i politički život čine veoma raznobojnim podržavajući plodonosno natjecanje.

„Latinska formacija". U povijesni pojam renesanse unesena je velika zbrka, budući da se ovaj naziv primijenio na razne

kulturne struje, koje nemaju ništa zajedničko, tek što se javljaju u isto vrijeme. Govori se o nordijskoj, to jest njemačkoj, engleskoj i nizozemskoj renesansi, o francuskoj, pa štaviše i španjolskoj renesansi. Ovi nazivi nisu zgodni, no kako su se udomaćili, ne možemo ih prešutjeti, ali ne smijemo nikada zaboraviti, da je to puki *façon de parler*. U stvari su ostale zemlje samo površno primale i prihvatile neka stilska načela talijanske visoke renesanse. To su načela, koja zovemo „klasičnim" ili „latinskim", a tvore tanki sloj poput kakvog firnisa, kojim je premazan narodni karakter ove ili one zemlje. Ovi principi pojavili su se u Italiji oko 1450. i vladali ondje oko sto godina; onda idu na put, a oko 1500. nalazimo ih u Francuskoj, gdje su se najtrajnije smjestili. Sablast antike često je posjetila evropski kontinenat tečajem stoljeća, a zapravo je nikada nije sasvim nestalo iz našega vidokruga. No u raznim zemljama nije se zadržavala jednako dugo, a svuda su je ugledali u drugome obliku. No ono, što se u Italiji razumijeva pod imenom *rinascita* ograničeno je samo na Italiju, pa kad bismo htjeli govoriti kulturno historijski, ne bismo smjeli govoriti ni o kakvoj drugoj renesansi, nego o talijanskoj. Sami Talijani jasno to osjećaju. Svijesni su, da predstavljaju cvat kulture i uljudbe, kao nijedan drugi narod na svijetu, pa označuju, posve kao stari Grci iz istih razloga, sve inozemce barbarima bilo da su Francuzi, Španjolci, Nijemci, Englezi ili Mauri.

Preporod na sliku i priliku Božju. Na jednom od najpoznatijih mjesta svoga „Govora o dostojanstvu čovjeka" stavlja Pico della Mirandola Bogu ove riječi u usta: „Stavio sam te u svijet — veli Bog čovjeku — da bi lakše vidio, što je u njemu. Nisam te stvorio da budeš nebesko, a ni zemaljsko biće, ni biće smrtno, a ni besmrtno, nego sam te stvorio, da budeš svoj kipar i da sam izdjelaš crte svoga lica. Možeš se poniziti do životinje, no slobodnom svojom voljom možeš se preporoditi u biće slično Bogu." To je očito iskonski smisao renesanse. U toj ideji sadržana je golema oholost, koja je strana Srednjemu vijeku, silan duhovni polet, kojim se odlikuje novo doba. U času, kad se na obzoru javlja ova misao, započinje renesansa. Ta misao ispunja već *Trecento*, a gotovo svi talijanski pisci onoga doba, koji iznose historijat pokreta,

smatraju da Allighieri i Giotto označuju prekretnicu, veliki početak. Vasari, prvi povjesničar talijanske umjetnosti, prikazuje sva tri stoljeća: *Trecento, Quattrocento, Cinquecento,* kao cjelinu. U svom djelu, koje je izašlo godine 1550., veli, da se Cimabue prvi odlikuje novim načinom crtanja i slikanja — *„nuovo modo di disegnare e dipignere"*. Vasari razlikuje tri odsjeka, *parti*, ili razdoblja, *età*, koji se u glavnom poklapaju sa stoljećima. Nakon gotskog barbarluka, javljaju se najprije na poprištu toskanski majstori, na koje se primjenjuju izrazi: *ritrovare, risorgere, rinascita*, koji inače služe da obilježe visoku renesansu. Izraz *rinascimento* nepoznat je Vasariju, kao i naziv renesansa, koji danas vlada u jeziku, ali ga tek 1750. počinje upotrebljavati Voltaire i enciklopedisti. A zanimljivo je spomenuti, da do tog rezultata dolazi i Burdach, jedan od najnovijih i najkompetentnijih istraživača renesanse. Prema Burdachovu shvaćanju, bitna obilježja renesanse nalazimo već u doba Bonaventure, Dantea, Pentrarce, Boccaccia, Rienzija; nove misli djeluju zatim u 15. stoljeću, da bi se sasvim ustalile u 16. stoljeću. Tko isključuje iz renesanse 14. vijek *(Trecento)* dolazi u protuslovlje s brojnim iskazima i činjenicama.

Rastanak sa Srednjim vijekom. Sve u svemu, novo se doba začelo u Italiji negdje sredinom 14. vijeka. Tada istupa Rienzi, „posljednji tribun", sa svojim velikim planom političkog preporoda Rima; tada iznose i primjenjuju svoj program, kako će se književno obnoviti starina, Petrarca i Boccaccio; tada započinje „nov način crtanja i slikanja", koji se odlikuje intimnim produhovljivanjem predmeta, te hoće da izrazi ljudska čuvstva i sudbinu čovjeka. Smrću Danteovom završen je u Italiji Srednji vijek. Njegovo djelo — „Božanstvena komedija" — sadrži u sebi čitav Srednji vijek, a samo to doba moglo je dati pretpostavke za takovo djelo. U „Božanstvenoj komediji" nalazimo čitavo znanje toga vremena prikazano u umjetničkoj formi i uzdignuto u sferu vjerovanja. Danteovo je djelo u svakom stihu enciklopedija, propovijed i dramski ep. Ovo uzvišeno jedinstvo vjere, spoznaje i pjesničkog oblikovanja, moglo je poći za rukom samo sredovječnom čovjeku: slučaj „Božanstvene komedije" mogao bi se ponoviti tek onda, kada se naša kultura promijeni iz temelja.

Kronologija renesanse. Oni, koji vode računa samo o likovnim umjetnostima, prigovaraju shvaćanju, da renesansa počinje tako rano. I zaista Giotto i njegovi sljedbenici mogli bi pripasti Srednjemu vijeku. Dekorativno-ornamentalno obilježje ovih slikarskih djela, naivnost i pučko shvaćanje, novelistički elementi, stilizacije životinjskog carstva i krajolika, koji tvori pozadinu, zanemarivanje lokalne boje, karakter slikovnice, kojim se odlikuje ovo slikarstvo — sve to ima nešto sredovječno. I djelo kao „Triumf smrti" *(Trionfo della morte)*, jedna od najpotresnijih figuralnih slikarija, koje su ikada stvorene, podsjeća na Dantea, kojemu je i ravnopravna. Stoga većina historika, koji se bave umjetnošću, tvrdi, da renesansa počinje tek u 15. vijeku *(Quattrocento)*, štaviše u drugoj poli toga stoljeća.

Neki se pomažu nazivima, kao rana renesansa, predrenesansa, protorenesansa i slično. No stvar je veoma jednostavna, ako znamo, da je prije renesanse likovnih umjetnosti započela politička i društvena, a prije svega književna renesansa. Dok su slikari i kipari, pa i graditelji, tapali i tražili, nastojeći kako bi se emancipirali od svečane gotike, humanisti su izlagali potpuni renesansni program.

Prednost Italije. Premda novi pokret započinje u Italiji otprilike u isto vrijeme kao na Sjeveru, ipak je u Italiji posve drukčije primljen. Italija doživljuje nove ideje mnogo svjesnije, bogatije, punije. Talijani su pretekli ostalu Evropu za nekoliko generacija. U 13. i 14. stoljeću, za vrijeme „inkubacije", dok u ostaloj Evropi vlada magloviti sumrak, zasjalo je u Italiji sunce. Gore na Sjeveru sve je nekako zakrito i tmurno, nezgrapno i grubo, smušeno i zapleteno: ovdje je sve posve drukčije.

Prije svega udara u oči, da se Italija mnogo prije riješila viteštva i feudalizma. Likvidiran je pojam „viteške časti" kao i kult „gospoje". Ljubav je odsada samo čulni užitak ili viša duševna zajednica, ali nikako stvar sentimenta. Na mjesto sredovječnog vazala stupa *condottiere*, koji ne smatra ratovanje romantičnim idealom, nego strukom od koje živi. *Condottiere* dobavlja bitke kao cipelar cipele ili slikar portrete, ne obazirući se na osobu naručitelja ili njegove nazore. Lične razmirice ne rješavaju se zamršenim duelima, nego običnim kavgama, u koliko uvrijeđeni

ne najmi ubojice. Najradije se pako služi otrovom: tehnika trovanja dovedena je do savršenstva. O turnirima misle Talijani kao i njihovi preci: smatraju ih pukom predstavom za robove i niže slojeve uopće. I ratovi su čisto novčana stvar: tko može najmiti dovoljan broj plaćenika, može u svako doba napasti svoje političke ili trgovačke suparnike. Samom građaninu ne pada na pamet da se lati oružja, ima pametnijeg posla: trgovina, unutrašnja politika, znanost, umjetnost, društvenost i drugi životni užici — sve ga to potpuno zaokuplja, tako da ne preostaje vremena za vojne vježbe. I vatreno oružje najradije se upotrebljava u Italiji. Državno je umijeće realistična politika, trijezno odmjerivanje glavnih faktora, a podupire je duhovita i podmukla diplomacija, kojom se osobito odlikuje Venecija. Svi državni oblici, koji su značajni po novo doba, razvijeni su u tadašnjoj Italiji: od krajnje demokratske republike, u kojoj suvereni narod vedri i oblači, do plutokracije, modernog oblika tiranije, koja prezire vanjske znakove vlasti, da bi to sigurnije vladala spletkama, stranačkim računima, blistavim mecenatstvom i kapitalom.

Prvi cvat kapitalizma. Spomenuli smo u prijašnjem poglavlju, kako se gospodarski život pod konac Srednjega vijeka stao naglo razvijati. Nigdje se to međutim toliko ne opaža kao u velikim trgovačkim središtima Italije. Dok je na Sjeveru prijelaz od prirodnog gospodarstva novčanom gospodarstvu izvršen teško i postepeno, jer je trebalo svladati svakojake moralne i praktične zapreke, gornja Italija i Toscana doživljuju prvi cvat kapitalizma. Izvršen je čitav niz izuma, koji merkantilni promet znatno olakšavaju i oživljuju. Još danas je trgovački govor pun talijanskih stručnih izraza, koji podsjećaju na to, da su Lombardi tvorci ovih korisnih novotarija. U gospodarskom životu javlja se planska volja, predviđanje, sistem. U svojim životnim pravilima, veli Alberti, da se svaki trgovac mora brinuti, kako bi zabilježio svaku kupnju i svaku prodaju, svaki ugovor, sve što dolazi u trgovinu i što izlazi, te mora da ima neprestano pero u ruci — *„sempre avere la penna in manno"*. Trgovac s perom u ruci posve je nova pojava.

Velika bankarska kuća Peruzzi u Firenci ima već u 14. vijeku šesnaest evropskih podružnica, koje se prostiru od Londona do

Cipra, a njihove trgovačke veze dopiru štaviše do unutrašnje Azije. Forinta, *fiorino d'oro*, vrijedi na čitavom Zapadu, te je smatraju najvrednijim platežnim sredstvom. Uz Firentince, kao što su Peruzzi, treba spomenuti obitelji Capponi, Bardi, Pitti, Rucellai i Strozzi — sve sama imena, koja su djelomice postala besmrtna slavnim građevinama. Bajoslovni uspon obitelji Medici počinje tek u 15. vijeku, no Medici u najskorije vrijeme postaju prva financijska sila u Evropi. Donekle su im ravnopravni samo Pazzi, poznati po velikoj uroti godine 1478., kojoj je pao žrtvom Giuliano Medici. U Rimu vlada novčarska obitelj Chigi, koja financira nekoliko papa; poglavar ove obitelji Agostino Chigi, prijatelj Rafaelov i graditelj Farnesine, „trgovac je u sticanju, ali kralj u trošenju". I on dobiva nadimak *il Magnifico* (Veličanstveni), kao i Lorenzo Medici. Uporno trgovačko suparništvo između Mletaka i Genove ispunja čitavo razdoblje, te je opće poznato. Srž je poslovnog morala (ako se tako smije reći) sticanje kao svrha, a ne kao cilj. Sticanje novca kao životni patos, najjači izražaj volje za moć. Ništa nije značajnije za gospodarski život Italije, nego to, što Židovi vrše veoma sporednu ulogu u tom životu: Talijani ih nisu trebali, jer su sami bili dovoljno spretni.

Renesansni grad. Sve je to u vezi sa razvitkom gradova. Talijanski su gradovi toga doba pravi gradovi, a usporedimo li ih sa sjevernima, učinit će nam se ovi potonji kao sredovječna sela opkoljena bedemima. Dovoljno je usporediti Brugge s Mlecima, Köln s Milanom, Lübeck sa Genovom, pa i tadašnji Pariz s Rimom ili Firencom, a da nam se učini, kao da smo iz mračnog zakutka stupili u prostranu i svijetlu aveniju. U 14. i 15. vijeku ne vodi se mnogo računa o vanjštini i komforu privatnih kuća, nego je sva pažnja usredotočena na javne zgrade: crkve, vijećnice, gradske tržnice, u čemu se očituje još kolektivno osjećanje Srednjega vijeka. U Italiji nailazimo na posve drugu pojavu. Ovdje niču palače, ville, privatne kapele, koje se takme veličanstvenom raskoši i biranim ukusom. Dvorane bogataša ukrašene su dragocjenim slikarijama, njihovi grobovi sjajnim spomenicima, a kao što je katedrala najznačajnija građevina sjevernoga grada, tako obilježje talijanskom gradu daje *palazzo*.

U Italiji su mnogo manje i staleške predrasude. Značajna je sama činjenica, da je rod građanskih skorojevića, kao što su Medici, mogao dugo vremena vladati najmoćnijim, najkulturnijim i najnaprednijim gradom Apeninskog poluotoka, služeći se svojim novcem i duhom u virtuoznom postupku s ljudima. I u drugim krajevima Italije stvara se novo plemstvo, koje se osniva na talentu, kao milanski Sforze, rod kondotjerâ. U Crkvenoj državi mogao je svaki čovjek, koji je imao dovoljno energije i pameti, postati vojvoda ili kardinal. Pa i u Mlecima, razmjerno najaristokratskijoj zajednici, sastavljen je patricijat od obogaćenih kramara. No svi ti vlastodršci imali su i vanredno mnogo unutrašnje noblese. Bila im je rekao bi prirođena sposobnost da vladaju. Nije u njih bilo mnogo prave ljudske veličine, ali neisporedivo mnogo grandece.

Komfor. Ta se *grandezza* pokazuje u svemu: u ukrasu i udobnosti svakidašnjeg života, u svakoj vrsti dekoracije i pribora. Životni okvir nije samo bogatiji, nego i finiji: nikakav talmi, sve je organski na svom mjestu, sve je samo po sebi razumljivo, umjereno, skladno. Otmjena stambena zgrada nemoguća je bez prostranih svijetlih prostorija, visokih prozora, dragocjenih sagova, tapeta od pozlaćene kože ili svile, pokućstva od plemenitog drva, dragocjenih slika u umjetnički izdjelanim okvirima, mramornih kamina i ornamentiranih stropova, majolikâ, bronzâ i radova od slonove kosti, kristalnog suđa, finoga platna i sjajnih istočnjačkih veziva. K tome valja zamisliti široku popločenu cestu, koju oživljuju brojni dvoprezi. Najveća je radost Talijana, gradskog stanovnika, *villa* na ladanju sa svojim „spiljama", vodoskocima, gredicama i drvoredima. Toga nema na Sjeveru: njemački se građanin zadovoljava „vrtnom sjenicom", u kojoj drži kokoši, sadi povrće ili provodi nekoliko večernjih sati. Treba spomenuti i toaletnu umjetnost tadašnje Italije, renesansnu kozmetiku sa šminkama, kozmetskim vodicama i parfemima, sredstvima za kosu, koafirama — čime je ono doba nadmašilo, štaviše, i naše dane.

Umjetnička gastronomija. I gastronomska umjetnost na višem je stepenu negoli u ostalim krajevima Evrope. Nije toliko kulinarna koliko umjetnička. Dekorativna igra, koja se više brine za

oko negoli za okus. Godine 1476. priređuje firentinac Benedetto Salutati u Napulju gozbu, a kao predjelo dobiva svaki gost malenu zdjelu sa pozlaćenim kolačima od koštica pinije i vrčić od majolike, u kojemu se nalazi neko mliječno piće; zatim slijedi želatina od puranovih prsa, ukrašena grbovima i heraldičkim geslima, dok zdjela najotmjenijega gosta ima u sredini fontanu, iz koje teče oranžada; slijede razne vrste mesa: divljač, teletina, pilići, butina, fazani, a k tome se servira velika srebrna zdjela s poklopcem: dižući poklopac izlijetaju brojne male ptice, a vanredno prirodni paunovi šire svoje repove, dok u kljunovima nose upaljene mirodije... Na koncu se svakome gostu pruža namirisana voda, kojom će oprati ruke, a na stolu se gomila zeleno granje prožeto dragocjenim esencijama, tako da se miomiris širi čitavom dvoranom. Usporedimo li ovaj *souper* sa sredovječnim banketima, koje smo spomenuli u prošlome poglavlju, učinit će nam se kao da smo sa seoske svadbe došli na dvor. Kod druge jedne svečanosti, koju je Lorenzo Strozzi priredio u Rimu, odvedeni su gosti najprije u zamračenu dvoranu drapiranu crnom tkaninom: na zidovima su visjele mrtvačke glave, dok su u kutovima stajali sablasno iluminirani kosturi. U sredini dvorane nalazio se stol presvučen crno, a na njemu dvije lubanje i četiri velike kosti. Sluga je pridigao lubanje, a pod njima su gosti ugledali svježe pečene fazane. Kad su se gosti oporavili od neprijatnog dojma, otvorila su se dvokrilna vrata, a uzvanicima se ukazala blistava dvorana, drapirana kao zvjezdano nebo.

Spomenuti Chigi priredio je u Rimu banket, kojom su prilikom svi zlatni i srebrni predmeti, koji su poslužili pri stolu, bačeni u Tibar. To se doimlje nekako rusko-slavenski, ali je prosta komedija: slavni je novčar dao razapeti mreže na obali rijeke, tako da su sve dragocjenosti lako izvučene napolje.

Iz svih tih izvještaja (i iz mnogih drugih) jasno proizlazi, da kod banketa jelo nije bilo glavno.

Nove ličnosti. Dok se na Sjeveru ovo doba ne odlikuje istaknutim ličnostima, u Italiji se može reći, da sve vrvi od pojedinaca. Te se markantne ličnosti javljaju posvuda: srećemo ih na plaketama, portretima, grobnim kipovima i spomen-medaljama, nalazimo ih u životopisima, pismima, govorima i spomenicama, u politici, filozofiji, umjetnosti i društvenom život. Dovoljno je pogledati medalje Medicijâ, ili portrete dvaju papa, koje je slikao Rafael. Jedna je silna ličnost, koja odiše snagom, Julije II., *Il Pontefice terribile,* luetik, sodomit, general i despot, za kojega je netko rekao, da je silom htio provaliti u nebo, kada ga nisu htjeli unutra pustiti. Ni skim se nije slagao, sa svim je susjedima ratovao, jašio bi u kiši taneta, htio osvojiti Carigrad i Jerusalim, srušio staru baziliku Sv. Petra, jer mu se nije svidjela, i potvrdio svečanosni program za rimski karneval, ne zaboravljajući ni potanke odredbe za svoj pogreb. Na samrtnoj postelji okusio je osam različitih vrsta vina, a bio je jedini papa, koji blago, što ga je nagomilao, nije ostavio pohlepnom nepotu, nego svome nasljedniku. Jedini mogućnik onoga doba, koji je spoznao veličinu Michelangelovu. To je Julije II. A uz njega eto Leon X., *Il papa Lione:* kratkovidan, kratkovrat, debeo, vječno oznojen i zaduhan, teško tijelo, koje se jedva pomiče, oslonjeno na dvojicu slugu. Letargično pospan, te bi rado zadrijemao slušajući predavanja i dispute svojih humanista, ali prijatelj glupih šala i pustih parada. Neki *voyeur,* kojemu je najveći užitak, kad njegova dvorska luda guta goleme količine jaja i fazana. Silni je rasipnik, koji bi — kako rekoše — prodao i Rim, i Krista i sebe samoga, a kad je umro nije dostajalo ni da se plate svijeće za njegov pogreb. Ipak je vlada Leona X. „zlatno doba", jer je Rim u to vrijeme centar evropske kulture, a plaćeni humanisti slave velikog dobrotvora, premda je kulturni cvat nastao i mimo pape i protiv njega.

Rađanje bulvarske štampe. Kako su humanisti proslavili Lea X., premda to nije zaslužio, tako su proslavili, prešutjeli ili upropastili razne druge pojave. Javljaju se počeci bulvarske štampe. Humanisti su uza sve svoje zasluge za dizanje opće prosvjete i specijalnih istraživanja grčko-rimske kulture, prava moralna kuga. Postupajući nevjerojatno drsko, bez ikakovih skrupula, hvaleći bez mjere sebe same i žonglirajući riječima i idejama, bez ikakova obzira u polemici — humanisti postizavaju svoj uspjeh. Taj je uspjeh golem, ali se ne smije zaboraviti, da je često postignut najsramotnijim metodama: iskrivljavanjem činjenica, podlim

sumnjičenjem, zadiranjem u privatni život, opasnim iznuđivanjem i t. d. Jedino im se mora priznati, da su gotovo svi bili zaista obrazovani i da su se zaista oduševljavali antikom, pa im uza svu pokvarenost ne možemo poreći i neke idealne pobude.

Bilo je, istina, među njima i neporočnih ličnosti, no to su iznimke. Pa i ti, neporočni, razvili su u svom poslu toliku energiju, toliku dovitljivost, da im se potomstvo mora diviti. Dva su među njima postali neumrli, a to je spomenuti Vasari i Aretino. Vasari je vršio diktaturu, kakovu nije poslije njega vršio nijedan recenzent. I on se bavio umjetničkim radom, ali su mu djela osrednja. Osim toga bavio se i poslovima umjetničkog agenta. I čovjek neslomiva karaktera kao Michelangelo znao je, što duguje Vasariju: primajući jedno njegovo djelo odgovara laskavim sonetom, premda znamo, da mu nije išlo od srca. Svi, koji bi se usudili oponirati Vasariju, ili ga ne bi stavljali među najveće umjetnike onoga vremena, osjetili su njegovu osvetljivu ćud i nepravednost. Mnoge je umjetnike naprosto onemogućio.

Božanski Aretino. Još je opasniji bio Pietro Aretino, otac moderne publicistike, za koga je narod s pravom govorio, da je zlopogleđa. Od Karla V. i Franje I. primao je stalnu novčanu pomoć, premda su oba vladara bili nepomirljivi protivnici. Pomoć je primao i od drugih mogućnika: kralja engleskog, ugarskog, portugiskog, pa i od mnogih manjih knezova. I sam sultan poslao mu je jednu lijepu robinju. Bio je vanredno vješt u iznuđivanju. Dovoljan je primjer njegov odnos s Michelangelom. Jednom je napisao Michelangelu pismo, u kojem se divi njegovoj umjetnosti, ali ne zaboravlja spretno istaknuti svoju moć i silu. Pred njim strepe i sami kraljevi, ali što to znači! Kraljeva ima dosta, ali je na svijetu jedan jedini Michelangelo... Stoga ga moli da mu daruje kakav crtež. Michelangelo se odazivlje toj molbi, no čini se, da dar nije zadovoljio Aretinca. Nakon što su daljnje opomene ostale bez odgovora, šalje Michelangelu izrazito iznuđivačko pismo, u kojemu mu prigovara, da je svojim djelom „Posljednji sud" u Sikstinskoj kapeli povrijedio osjećaj stida. Uz to mu prigovara, da se povodi za Rafaelom, da nije izvršio obveze prema pokojnom papi Juliju II., da je nepošten čovjek, kradljivac, a svoju poslanicu

zaključuje denuncijacijom, da je bezvjerac i roni krokodilske suze zbog zabluda, koje — veli — nagrđuju umjetnički genij Michelangelov. Ako ste vi božanski *(divino,* Aretino piše rastavljeno: *di vino),* nisam ni ja od vode *(dell'acqua).*"

Aretino se pobrinuo da se to pismo proširi Italijom, a bilo kako mu drago, njime je izvanredno mnogo naškodio velikom umjetniku.

Međutim ne valja zaboraviti, da su renesansni karakteri za naše shvaćanje veoma složeni i protuslovni. Isti taj Aretino, koji bi „po potrebi službe" vršio najgore prljavštine, bio je inače čovjek ljubezan i uslužan, prijatelj djece i životinja, neumoran dobrotvor i gostoprimac, podupirao bi bolesnike, oslobađao utamničene i darivao svakoga prosjaka. „*Il banchiere della misericordia*" (bankar milosrđa), prozvao ga je jedan prijatelj. Sve je radio naveliko, te mu uza svu moralnu pokvarenost ne možemo odreći neku eleganciju. Pogledajmo samo portret, što ga je naslikao njegov prijatelj Tizian: na toj slici ima nešto imperatorsko, nešto gospodsko i snažno.

La Grande Putana. Na to podsjećaju i riječi, kojima je Francesco Sforza popratio gradnju milanskog slavoluka: „To je kraljevsko praznovjerje — rekao je on — ja sam pako Sforza".

I žena se budi novom životu; potpuno je jednaka muškarcu, ne samo društveno, nego i obrazovanošću. I kao uvijek u doba emancipacije, najvažnije mjesto zaprema žena, koja je potpuno „emancipirana", zvali je velikom kokotom ili talijanski *Grande putana.* Ona potpuno vlada društvenim životom. Jedna od tih žena, koja se — značajnog li imena — zvala Imperia, a vodila kraljevsko kućanstvo, čitala latinski i grčki, a Rafael ju je portretirao kao Sapfu — postala je nakon svoje rane smrti gotovo legendarnom ličnošću. Neki pjesnik onoga doba pjeva: „Dva su božanstva obdarila Rim velikim darom: Mars je dao Imperij, a Venera Imperiju".

L'uomo universale. Življi duševni život obnovio je i sveučilišta. Slušači dolaze iz svih krajeva Evrope: u Bologni i Padovi najviše se studira pravo, a u Salernu medicina. Spomenuta sveučilišta glasovita su na cijelom kontinentu; u Italiji se studira, kao što

se prije studiralo u Parizu i kao što će se kasnije studirati u Njemačkoj. No treba istaknuti, da je glavna odlika talijanskoga duhovnog života, odlika, koja mu daje osobiti sjaj i bogatstvo, upravo pomanjkanje specijalista, kako ih danas shvaćamo. Svaka je istaknutija ličnost univerzitet za sebe, a može se reći i mnogo više od univerziteta. Tadašnji su ljudi dovoljno zreli da budu majstori u raznim strukama, ali nisu još dovoljno stari, da bi povjerovali, da život dostaje samo za jednu jedinu struku. Ideal renesanse nije stručnjak, nego univerzalan čovjek. Istaknuti su humanisti, filolozi i povjesničari, teolozi i pravnici, astronomi i liječnici — a sve u jednoj osobi. Gotovo svi veliki umjetnici, pa i mnogi manji, bili su istodobno slikari, kipari i arhitekti, a često i daroviti pjesnici i glazbenici, vrijedni naučenjaci i spremni diplomati. Tada se jednome čovjeku, koji se istakao javnim radom, ne bi prilijepila etiketa, kao u naše dane; etiketa, koja unaprijed određuje, što je i što može da postane, te će se svatko zgražati, ako taj čovjek učini nešto drugo. Prosječni naučenjak znade dandanas samo jednu stvar, dok je na svim drugim područjima bespomoćan i naivan kao malo dijete ili nepismen čovjek. A bit je pravog umjetnika, da bude pristupačan svim dojmovima, da shvati i proživi sve oblike života, da imade enciklopedijsku dušu. U doba stvaralačke kulture, svi su daroviti ljudi izvanredno mnogostrani. U Grčkoj je čovjek, koji je htio nešto da znači, morao biti govornik i glazbenik, vojskovođa i rvač. Darovitost (tal. *virtù)* kako je shvaća renesansa, isto je što i mnogostranost.

Renesansna publika. Treba znati i to, da su tadašnji umjetnici imali neisporedivu publiku. Možda je takvo općinstvo postojalo još u staroj Ateni. Čitav je život onoga doba obavit nekom aurom genijalnosti, napetom atmosferom, koja je svakog produktivnog čovjeka morala poticati na najveća djela. Nama je kazalište slika, roman, koncerat ... umjetnički užitak ugodni pridodatak životu, nešto što volimo, ali ne cijenimo više od komfora, luksusa, koji se osniva na preobilju. U Ateni i Firenci umjetnički je život funkcija čovjekova. Talijanski karneval, povorke, igre i svečanosti, nisu samo pučka zabava ili razbibriga zasićenog društva, nego važni životni događaji, u kojima svatko aktivno sudjeluje.

Priča se, da je umjetnik osamljen, da stvara daleko od ljudskog društva, a u stvaranju ga vodi samo njegov unutrašnji genij, bez obzira na vanjski uspjeh i odjek. To je posvema krivo. Umjetnik ne stvara iz sebe, nego iz svoga vremena. Razumijevanje suvremenikâ, živa reakcija na njegovo stvaranje, izvor je njegove snage: tek jeka mu kazuje, da je progovorio! Ima umjetnika, koji su zle sreće, te se rode „postumno“, kako bi rekao Nietzsche. Ne mogu se razviti, jer žive u nepodesnoj okolini, koja im ne da dovoljno pobuda za stvaranje. Prednost je romanskih naroda, da tvore vanredno povoljnu klimu za genijalne pojedince, te se može reći, da stvaraju takove pojedince i onda, kada ih nemaju. U romanskih naroda veliki je čovjek samo pojačani izražaj čitave zajednice. Goethe je rekao, da je Voltaire Francuska, a isto bi se moglo kazati da je Calderon Španjolska. U germanskim zemljama doimlje se genij kao zagonetna iznimka, živi prosvjed, sretni slučaj: za sebe Goethe zacijelo ne bi mogao reći da je Njemačka! No govoreći o brojnim istaknutim ličnostima, koje se javljaju za vrijeme talijanske renesanse, ne može se kazati, da nisu punokrvni Talijani, koji se od mase razlikuju samo time, što jasno i sjajno izriču i prikazuju ono, što gomila nejasno osjeća ili ne može kazati. U razmjerno malenim središtima postojala je potrebna napetost, intimnost, duševna gustoća, koja tvori važnu pretpostavku za stvaraoca. Svaka od ovih gradskih republika bila je svijet za sebe, vječno uzbiban i uzbuđen mikrokozam. Kao u košnici broj živih individua, koji su nagruvani na tijesnom prostoru, podiže joj temperaturu i stvara povoljnu atmosferu za umjetničko djelovanje. I poroke i strasti, koje su se ovdje očitovale, možemo smatrati životnim i umjetničkim pobudama.

Politička rastrganost Italije. Često se čuju jadikovke, kako je tadašnja Italija bila „politički rastrgana“. I zaista, ako stvari motrimo sa stanovišta nacionalne politike, moramo priznati da situacija nije povoljna. U Milanu vladaju Sforze, u Firenzi Medici, u Mantovi Gonzage, u Ferrari Este, u crkvenoj državi pape, u Napulju Aragonci, a k tomu valja pribrojiti i obje pomorske republike: Mletke i Genovu, te brojne manje državice. Sve su se te države i državice međusobno pobijale, ili oružjem ili diplomatskim

intrigama, a iznutra su bile rascjepkane u brojne stranke. No rijetka je pojava u povijesti, da jačanje nacionalnog duha i veća politička moć stvara kulturne vrednote. Ni Grci Periklova doba, ni Nijemci pod konac 18. vijeka nisu živjeli u jedinstvenoj nacionalnoj državi, dok su Rimljani neko vrijeme vladali cijelim poznatim svijetom, a da im nije uspjelo stvoriti originalnu umjetnost i znanost, nego su se morali zadovoljiti epigonskim diletantizmom. Nakon 1870. Njemačka postizava svoje jedinstvo i vanredno jača svoju političku i gospodarsku moć, a taj napredak nipošto ne uvjetuje kulturno stvaranje, nego je naprotiv spomenuta epoha jedna od najjadnijih u povijesti njemačke književnosti i umjetnosti, dok pobijeđena Francuska stvara neslućena remek-djela na području slikarstva i romana.

Osim toga treba znati da je intimnost, pravi istinski saobraćaj među ljudima, moguć samo u manjem skupu. Državna tvorba ne smije biti prevelika, ako se hoće podržavati osobni neki odnos između glavnih ličnosti i čitavoga naroda. Život talijanske renesanse ima — uza sve svoje zablude — ljudski karakter, dok je današnji naš život potpuno nepregledan i mehaničan, što će reći bez duše. Gradska je država realnost, kao što je realnost sredovječni burg, autonoman gradić ili selo, dok je svjetsko carstvo apstraktan pojam. Rimljani su dotjerali do imperijalizma, jer nisu bili tako daroviti kao Grci. Najveće duhovne pobude proizašle su iz sićušnih država kao što je Atena, Firenca ili Weimar.

Povratak starini. Rekli smo, da je osnovna misao renesanse spoznaja čovjekova, da je Bogu slično stvorenje, obdareno stvaralačkom snagom; da je sam neka vrst boga: prastara prometejska misao. A formula, kojom se ova spoznaja izrazila, glasi: povratak starini. Kako i zašto? Kako da narod u času, kad stvara nešto novo, hoće da oponaša i uskrsne staru i propalu kulturu?

Da bismo odgovorili na to pitanje, moramo prije svega reći da je takvih „renesansa“, što će reći pokušaja da se nadoveže na antiku i primi, odnosno prekuha grčko-rimska prosvjeta, bilo u evropskoj povijesti više. Takovi se pokušaji javljaju, štaviše, u određenim razmacima, te poprimaju obilježje biološkog zakona. Već je aleksandrinizam bio u suštini renesansa, jer se svijesno vraćao

književnim tradicijama klasičnog doba. Čitavo je rimsko pjesništvo ponavljanje grčkih oblika, zapravo prevodilačka literatura, dok je Srednji vijek zabilježio dvije renesanse: karolinšku i otonsku.

Nadalje treba znati, da talijanska renesansa nije u mnogočem ništa drugo, negoli nastavak domaće povijesti. Duhovna veza sa klasičnom starinom nije nikada bila posve prekinuta, ostaci rimskoga graditeljstva i rimskoga kiparstva nisu nikada posve nestali sa lica zemlje, a narodni karakter, ma kako se mijenjao zbog priliva strane krvi i novih kulturnih utjecaja, ipak je u biti onaj, koji se javlja već u starome Rimu.

Konačno se čitav problem znatno pojednostavnjuje, ako ustvrdimo, da talijanska renesansa nije zapravo nikakav preporod, nego nešto posve nova: talijanska renesansa veoma se malo oslanja na antiku i to redovno u nebitnim svojim manifestacijama. Povratak starini nije drugo no zgodna krilatica, kao povratak prirodi u 18. vijeku. Suvremenici Petrarce nisu se vratili antiki, kao što se suvremenici Rousseauovi nisu vratili prirodi.

Petrarca. Petrarca je prvi veliki propagator antike. Neumorno je tragao za starim rukopisima, sabirao ih, prepisivao i kolacionirao, te je među ostalim otkrio i više pisama i govora Ciceronovih. No od čitave antikne književnosti priznaje samo Cicerona, kojega smatra vrhuncem mudrosti i jezičnog umijeća. Petrarca je doduše posjedovao jedan grčki primjerak Homera, ali nije razumio ni jedne riječi. No pisao je prve ljubavne pjesme na talijanskom jeziku, stvorio oblik soneta, koji je od tada najomiljelija forma talijanskih pjesnika i čitatelja, a što je najvažnije, Petrarca je prvi književnik onoga doba, koji moderno osjeća. On je pjesnik melankolije (koja je potpuno nepoznata antiknom čovjeku), tvorac sentimentalno-pikantnih ispovijesti u stilu Rousseauovu, otkriva divlju romantiku prirode i rado planinari, što starima nije padalo na pamet. Osim toga je potpuno kršćanski orijentiran. Isus Krist draži mu je od Platona, Aristotela, pa i samoga Cicerona, a za Sveto Pismo veli, da sadrži možda manje cvijeća, ali kudikamo više plodova, negoli svjetovni spisi.

Neki od Petrarcinih suvremenika smatrali su ga šupljim komedijašem, koji — poput svog velikog uzora — umije mnogo i

kićeno govoriti, da ništa ne kaže. I njegova glasovita lirika ima nešto namješteno, na silu efektno: život i pjesničko stvaranje Petrarcino nipošto se ne poklapa, jer dok je pisao žarke stihove svojoj jedinoj Lauri, podržavao je čitav niz drugih veza; zanosi se jednostavnošću, bukolikom, bježi od svijeta, a neprestano se trudi kako će se domoći prebende; veli da prezire slavu, a brine se i te kako za reklamu. Petrarca je složena priroda, u kojoj se isprepliće fanatična potreba za iskrenošću i junačka želja za spoznajom samoga sebe sa raznim manama, pogreškama i nedosljednostima.

Tobožnja renesansa i Cinquecento. Kod Boccaccia je studij klasične starine posve površan, premda je Boccaccio drugi veliki preporoditelj antike. Preuzeo je orijentaciju svoga učitelja Petrarce, jer je to bila velika moda. Kušao je naučiti grčki, ali nije pravo napredovao, tek što mu je uspjelo potaknuti jedan Homerov prijevod na latinski, koji je ispao veoma jadno. Potomstvo je pravedno postupalo sačuvavši njegovo ime obzirom na ljupke i skliske pričice njegova „Dekamerona“. I oba glavna humanista 15. vijeka: Enea Silvio (kasniji papa Pio II.) i Poggio, nisu bili skloni naziranjima antike: jedan zove Aleksandra Velikog prokletim razbojnikom, a Rimljane pokorom svijeta. A jedan i drugi složni su u tome, da u Starome vijeku nije bilo prave pobožnosti, vjernosti i čovječnosti. Grčki se učilo samo u Firenci na platonskoj akademiji, koju je osnovao Cosimo Medici. Najvažniji je član akademije Vasilio Ficino, izvrsni prevodilac Platona, ali i Plotina, kojega stavlja u isti red sa klasičnim grčkim filozofom, te uzima za uzor svoje filozofije, što je također značajno, budući da su novoplatonici svojom istočnjačkom mistikom daleko odmakli od antike. S klasičnim tekstovima humanisti postupaju po miloj volji: prerađuju ih, ispravljaju, nadopunjuju, a suvremene pisce proglašuju bez ikakovih skrupula Grcima ili Rimljanima. Prvi je Laurencije Valla stao znanstveno proučavati stare jezike; on je i prvi prosvjedovao protiv obožavanja Cicerona, a svojim je spisom „*De elegantiis*“ dokazao, da nijedan od suvremenika ne zna dobro latinski. Pokušaj da se antikne forme života obnove i ožive, proglasio je Valla glupošću. I Pico della Mirandola, jedan od najvećih duhova renesanse, opominje suvremenike neka odviše ne slave klasičnu starinu. A koncem 15. vijeka javlja se pod Savonarolom silna reakcija, posljednji herojski pokušaj, da se uguši novi duh i uspostavi vlast gotike. Na lomačama, koje je podigao veliki propovjednik i esteta, spaljivana su uz ostale „zemaljske taštine“ djela klasičnih pisaca i djela humanista. Cijeli je pokret samo *intermezzo*, no taj je *intermezzo* zahvatio najšire krugove i veoma snažno djelovao. Dao je svoje obilježje slikarstvu, pjesništvu i filozofiji, a neke je vrijedne umjetnike potpuno preobrazio, te su mondeni majstori vedre salonske umjetnosti i himnijski slavitelji životne radosti postali turobni mislioci i strogi askete.

Početkom 16. vijeka humanisti su toliko dozlogrdili čitavome svijetu svojom pedanterijom, taštinom, reklamom, nametljivošću i korupcijom, kao i jalovom prazninom svojih spisa i govora, da se čitav svijet od njih odvraća.

Iz svega toga proizlazi da je talijanska renesansa bila gotovo isključivo latinska; da se dugo vremena proteže samo na književnost; da je književno primanje pretežno teorijsko, akademsko i da konačno od antike nisu preuzeti osnovni elementi, nego većinom ono, što u neku ruku priprema put kršćanstvu. „Poganska“ je renesansa bila samo u pojedinim svojim predstavnicima, a i tu samo u negativnom smislu; pozitivne crte starorimske vjere i naziranja očituju se u djetinjastim i površnim gestama.

Obuhvatna životna moć bio je klasicizam samo prvih desetljeća 16. vijeka *(Cinquecento)*: kratki međučin gotike i baroka. U graditeljstvu i kod pojedinih slikara, kao što je Maderna ili Signorelli, javlja se već prije, dok u 16. vijeku postaje nečim općenitim, gotovo fiksnom idejom. Veliko je geslo kontura: plastika potiskuje slikarstvo. Ohola jednostavnost, kojom se odlikuju zgrade prošloga vijeka, treba da zavlada svim područjima. No ono, što je stvoreno po milosti Božjoj od velikih umjetnika, postaje u rukama epigona nešto naduto, samodopadno, dvorjaničko i dosadno. Starorimski *empire*, koji odgovara duhu velikih skorojevića onoga doba, postaje isključivom modom, najvišim idealom.

U 16. vijeku počinje i prevelik utjecaj Vitruvija: njegov udžbenik vrijedi kao jedini kanon za sve graditelje.

A što je na koncu preuzeto od antike? Ruševine i torzi djeluju u ograničenoj mjeri, antikno slikarstvo uopće nije poznato, najpoznatiji su neki pjesnici, retori i teoretici. Graditeljstvo preuzima od antike nekoliko kolumna i krovnih profila, lukova i kasetirane stropove, medalje i girlande, književnost neke fraze i metafore, latinska imena i poganske alegorije — sve same stvari, koje nisu bitne. A nije bitno ni to, ako se papu zove *Pontifex Maximus* (Vrhovni svećenik), kardinale senatorima, gradske oblasti konzulima i pretorima, a redovnice *Virgines vestales* (Djevice vestalke). Jedan je pjesnik, štaviše, dovoljno glup da pjeva: „*O sommo Giove per noi crocifisso*“ (O uzvišeni Jupitru, koji si za nas razapet), a drugi stavlja vječno svijetlo pod poprsje Platonovo.

Stiliziranje. I tako se može reći da tako zvana visoka renesansa (njem. *Hochrenaissance)* označuje najnižu točku renesansnog pokreta. Ipak se ne može poreći, da se ovo razdoblje ne odlikuje stanovitom veličinom. Sve životne manifestacije prožete su veličanstvenim nastojanjem za stilizacijom. Treba stilizirati čitav život davši mu uzvišen karakter, sjaj i veličanstvo. Ovaj se karakter svijesno suprotstavlja prirodi, koja je „vulgarna“, bez stila. Život treba da bude dostojanstven, savršena oblika, dekorativno ukusan, usklađen i brižno drapiran. Govoreći o prilikama u sjevernoj Evropi, spomenuli smo kostim kao najznačajniju manifestaciju vremena. Isto se može reći za Jug, ali u obratnom smislu. Ovdje se izbjegavaju šarene boje i bizarni oblici; osnovni ton daje snažna linija, ono, što skladno pada i leprša. Ženski ideal traži ženu jakih bokova, bujnih grudi i snažnih udova. Žena se odijeva u teške svečane tkanine, kao što je baršun, svila ili brokat, nosi duge povlake i široke nadute rukave, zaodijeva se prostranim mantijama i nosi visoke frizure, ne samo od umjetne kose, nego i djelomice od bijele ili žute svile. Modna je boja veličanstveno zlatno žutilo, a dame se trude svim mogućim sredstvima, pa i dugotrajnim sunčanjem, kako bi im kosa postala svijetla. Svaka žena mora da bude nalik na Junonu, svaki čovjek da bude dostojanstven poput Jupitra. Tako opet dolazi u modu impozantna brada, a dječačka vanjština nimalo se ne cijeni, kao ni djevojačka. Ovo doba cijeni samo zreloga muškarca i potpunu rascvalu ženu s neznatnom

muškaračkom natruhom. Za otmjenu mušku odjeću propisane su tamne nenapadne boje. Žene nose teške haljine (suknja teži više puta i nekoliko funti), nastoje se pojačati bokovi, a steznik pritište grudi prema gore, da bi se činile veće. Cipele imaju izvanredno debele potplate, te su nalik na koturne. Dok hoda, stoji ili sjedi, čovjek onoga doba nastoji da bude nehajno otmjen i dostojanstven: *gravità riposata* (odmoreno dostojanstvo), modno je geslo. Čitav je život otmjeno primanje, reprezentativna svečanost, društvena scena velikoga stila, u kojoj sudjeluju ljudi disciplinirani, školovani, impozantni.

Osnovna je crta visoke renesanse krajnji racionalizam, koji će doskora iz Italije prijeći u Francusku i ondje se stalno nastaniti. Michelet veli, da je renesansa pomirenje umjetnosti i razuma *(L'art et la raison reconciliés, voilà la renaissance)*, a ta formula sve kazuje. Renesansa hoće da svijet raspodijeli, uredi, artikulira, učini preglednim. Hoće da shvati bitak, da ga organizira, podredi stanovitim gledištima, kako bismo se uvijek mogli sigurno i lako orijentirati. Na svim područjima vrhovni je zakon proporcija, *metrum*, a najvredniji rezultati postignuti su ritmičkim raščlanjivanjem i skladnim linijama renesansnih zgrada. I u pokućstvu, ornamentici, vrtnoj arhitekturi vlada isto matematičko-muzikalno načelo. Svi su umjetnici onoga doba nenadmašivi majstori kompozicije.

Doba sofista. Talijanska renesansa veoma je nalik na Periklovo doba, koje bismo zapravo morali zvati dobom sofista. A Peloponeski rat, atenska demokracija, atička komedija — sve su to sofističke pojave. Pri tom ne smijemo sofistiku shvaćati kao Platon, kojemu je to pogrdni naziv. Obilježje je sofistike logika, koja sve „očišćuje“: umjetnost, nazor na svijet, društveno uređenje. Političke prilike u Periklovoj Ateni veoma su slične onima u medicijevskoj Firenci. To vrijedi i za vanjsku politiku i za prilike u pojedinoj državnoj (gradskoj) zajednici. Sudbina Fidije i Sokrata slična je sudbini Dantea ili Savonarole. Pa i važna uloga hetera u duhovnom i društvenom životu, umjetničko i socijalno značenje homoseksualnosti, zajednička su obilježja Periklove Atene i Firence u doba renesanse. A što je najznačajnije, jedna i druga perioda

veoma će brzo ocvasti: u naponu snage, na vrhuncu, svršavaju obje samoubijstvom. Ono, što je Plutarh rekao o Atenjanima 5. stoljeća prije Krista, vrijedi i za Talijane renesanse: i oni su bili izvanredno veliki u dobru i u zlu kao što atičko tlo daje najslađi med, a na njemu raste i najotrovnija kukuta.

Humanisti. Humanisti se dakako poklapaju sa sofistima. Dovoljno je, ako se sjetimo njihove taštine i reklamnog duha, njihove istančane dijalektike i strastvenog polemiziranja, koje nerijetko vodi do tučnjave, a ponekad i do umorstva; njihov racionalizam i kriticizam, ćudoredni subjektivizam, koji čovjeka čini „mjerom stvari", njihov vjerski skepticizam, koji dopire do granice ateizma, ali ne krnji vanjske oblike vjerovanja. Humanisti su, kao i sofisti, predstavnici općega duha, nevjerojatno pokretljivi, nemirni i prilagodljivi, prožeti plemenitom znatiželjom i manje plemenitim nastojanjem da se pošto poto afirmiraju.

A humanisti su faktično najugledniji ljudi svoga vremena: svatko se otimlje za njihovo društvo i više ih cijeni nego umjetnike, premda je čitava stvaralačka snaga renesanse usredotočena u rukama umjetnikâ. Često zauzimlju dvorske lude viši društveni položaj negoli slikari i graditelji. Mogućnici se služe njihovim talentima, ali ih smatraju nekom vrsti viših lakaja. Jedina je iznimka Rafael, ali ne zbog svoje umjetnosti, nego zbog neobičnog društvenog talenta, ljubaznog načina i sposobnosti da „reprezentira". Vasari označuje sebe izričito slikarom, ali je pri tome svijestan, da pravi komplimenat svojim kolegama, kako bi upozorio na laskavu činjenicu, da je iz njihova kruga proizašao pisac. Alberti pako daje umjetnicima savjet, da sklope prijateljstvo s pjesnicima i retorima, koji im pružaju građu za likovnu obradbu.

Književni karakter renesanse. Time smo se dotakli važne činjenice: značaj renesanse izrazito je „literaran". Humanisti dobavljaju umjetnicima ne samo „građu", nego i čitavu inspiraciju, temelj njihova stvaranja, program i nazor na svijet.

Dok se obično likovne umjetnosti razvijaju prije od književnosti, ovdje je literatura prethodila likovnim umjetnostima. Književnost je bila renesansno-antikna i klasična, dok su likovne umjetnosti bile sputane kao u Srednjem vijeku ili posve naturalistične. Kako to? Ovu je zagonetku lako riješiti, ako znamo, da ta literatura nije umjetnička, nego je potpuno jalova akademska programatika i stilistička igrarija. Tek u 16. vijeku, kada je velika umjetnost već ocvala, javlja se stvaralačka književnost: poezija, koja zaslužuje to ime. Pa i ta književnost zaostaje za slikarstvom: Ariostova i Tassova epika nema perspektive, ne odlikuje se poznavanjem anatomije, ne umije individualizirati, lišena je prave dramatike kao i istinskog portreta, a što se kompozicije tiče veoma je primitivna: linearna, bez dubine, ornamentalna. A ponajviše joj nedostaje onoga, čime se renesansni umjetnici najviše odlikuju — plemenite jednostavnosti i prirodnosti.

Puna dva stoljeća nije bilo prave književnosti, nego se čitav umjetnički život manifestira u likovnim umjetnostima. Tek kasnije se uz likovne umjetnosti javlja i stvaralačka književnost. No treba priznati, da su likovne umjetnosti dobile važnih pobuda od znanstvenih razmatranja, istraživanja i reminiscencija, a to je i prokletstvo renesanse, jer cijeli pokret dobiva time neko intelektualno-vještačko i namješteno obilježje. Taj karakter biva sve vidljiviji od pokoljenja do pokoljenja, dok konačno ne će zagušiti klice plodonosnog razvitka i smrznuti se u svojoj bezdušnoj praznini.

Raspukla kultura. Čitava je kultura onoga doba tako rekavši napukla, a pukotina biva s vremenom sve dublja i šira. Umjetnik se sve više obraća obrazovanoj eliti, mudrost je monopol naučenjaka, a dobri običaji monopol stanovitoga društvenog sloja. Slikar, kipar i pjesnik ne stvaraju više za čovječanstvo, nisu više vidoviti proroci i glasnici nove istine, nego služe malenom krugu, koji umije ocijeniti njihov rad i dolično ga shvatiti. Graditelji ne podižu više crkve kao izvršitelji opće volje, općenite čežnje za božanstvom, nego postaju slugama umjetničkih papa, knezova ili privatnika, koji imaju sredstava, da ih podupru i volje da ih shvate. Mislioci se obraćaju biranoj publici stručnjakâ, a pjesnici bruse svoje stihove za privilegirane sladokusce; umjetni obrt krasi samo život bogataša, glazba postaje visokom znanošću; rat, pravo, politika, trgovina — sve to postaje strukom. Novi duh vremena jednako se odrazuje i na hladnim neprijaznim palacima, koji su nalik na dekorativne kulise. Na portretima vidimo samo veliku

gospodu i velike dame: Bogorodica nije više jadna sluškinja, *donna umile*, nego ohola *Madonna*, koja Sveta Tri Kralja prima kao ravnopravna vladarica; Krist je nedohvatni gospodin, dijete Isus — ukočeni prijestolonasljednik, koji je svijestan svoga budućeg položaja, apostoli otmjeni kavaliri.

U ono doba rodio se tip ograničenog i nadutog stručnjaka-naučenjaka, koji do današnjega dana hara u evropskoj kulturi. U Srednjemu vijeku dijelilo se čovječanstvo na klerike i laike; sada se javlja nova, mnogo dublja i grublja podjela: odsada se ljudi dijele na one, koji nisu obrazovani, koji su neupućeni, i na one, koji sve bolje znaju, koji su akademski posvećeni i upućeni. Dok je „puk“ sastavljen od neznalica, novi klerici čuvaju ključeve prosvjete i životnih tajna. Rađa se nova aristokracija, netrpeljivija, oholija, ekskluzivnija i mnogo manje ljudska od negdašnje aristokracije.

Prevlast likovnih umjetnosti. Rekli smo kako u 14. i 15. vijeku nema prave književnosti, nego se čitav umjetnički život manifestira u likovnim umjetnostima. A istakli smo i paralelu između talijanske renesanse i Periklova doba. No tadašnja je grčka kultura bila namijenjena svima, kao i kultura ranije renesanse: Sofokla, Fidiju, Sokrata, pa i „naučenjake“ kao Tukidida i Hipokrata shvaćao je svatko. Osim toga je grčka kultura postigla na svim područjima velike rezultate, dok je talijanska renesansa, uza sav svoj univerzalizam, zatajila na mnogim važnim područjima. Tako je na pr. jedina originalna tvorba talijanske muzike onoga doba t. zv. *caccia*, dvoglasno kanonsko pjevanje s instrumentalnom pratnjom, koja oponaša sve moguće žamore svakodnevnog života: kiša, buka na trgu, ulični povici, djevojačko ćeretanje, životinjski glasovi i slično. To je jedan od najranijih pokušaja moderne programne glazbe. Što se tiče filozofije, ni tu se talijanska renesansa nije istakla. Tek na izmaku renesanse javlja se jedini veliki glazbenik: Palestrina, kao što se javlja i jedini veliki filozof: Giordano Bruno. Dramske tvorbe talijanske renesanse ograničuju se na duhovite satirične lakrdije, koje se odlikuju dobrim opažanjem: pa i Macchiavellijeva „*Mandragola*“ samo je zabavna literatura. Ozbiljni dramski sastavci imaju posve revijalan karakter: glavno

je raskošna i duhovita oprema. No može se reći, da su ljudi onoga doba dramatski slikali, modelirali i gradili, a prije svega dramatski živjeli, tako da im se ne može prigovarati, ako nisu stvorili pisane drame veće vrijednosti.

Povijest talijanske renesanse pisana je slikama. Slikari su opisali sve one vijugave putove, kojima je prošao duh vremena od 14. do sredine 16. vijeka. Ipak bi bilo pretjerano ustvrditi, da je ovaj ili onaj slikar apsolutni predstavnik toga duha. Ponajprije bi došli u obzir slikari drugoga i trećega reda. Tako je na pr. Pisanello značajan za naivnu radost kojom ističe slikoviti detalj, a to je i jedno od osnovnih obilježja *Quattrocenta*. I Benozzo Gozzoli, koji je izrazio neiscrpivo bujanje životne radosti, mladenačko oduševljavanje za svečanosti, ophode i zgrade, smatrajući čitav život vječnim karnevalom. A doba Savonarolino utjelovilo se u asketskim i produhovljenim likovima blagoga i nasmiješenog Perugina, dok je Giovannantonio Bazzi, koji je poznat pod značajnim nadimkom Sodoma, izrazio renesansnu čulnost, istančani sibaritizam, pokvarenost i podlost. No kada se govori o renesansi nitko ne misli na ta imena. Redovno se spominju prvaci: Michelangelo, Leonardo i Rafael. Ovom slavnom triumviratu priznaje se isključiva vlast i reprezentacija.

Michelangelo. No Michelangelo je stajao po strani. Smatrali su ga čovjekom, koji je klasicizam doveo do punoga cvata, koji je započeo barok; posljednjim predstavnikom gotike i ocem ekspresionizma. Michelangelo je jedno i drugo, treće i četvrto, a opet i ništa od svega toga. On pripada onim rijetkim i jednostranim duhovima, koji tvore potpun svijet za sebe, te zapravo nemaju ni učenika ni suvremenika. Monumentalni likovi u panteonu ljudskoga roda, koji su rekao bi izvan vremena i izvan prirode. Nema Michelangelova razdoblja: Michelangelo nadvisuje svoje doba poput golemoga grebena, koji viri iz mora ili poput silnoga svjetionika.

Sa svojim vremenom nije Michelangelo podržavao ni izvanje veze. Nije pristajao uz svoju okolinu, a ta okolina nije pristajala uz njega. Sav je prožet mizantropijom, svakoga odbija svojom vanjštinom: „malajski“ izraz lica, maleno slabunjavo tijelo, loše

odjeven, zastrašen i sumnjičav, šutljiv i stalno nezadovoljan. Jednostavan i gotovo otrcan, bez ikakova smisla za životne radosti, Michelangelo živi u jadnoj komorici, hrani se kruhom i vinom, spava obučen, a dvori ga priglupi sluga, koji mu je jedino društvo. Michelangelo zna što vrijedi, vanredno je ekskluzivan, a ta samosvijest odbija ljude, kolikogod bila opravdana. Devedeset i osamgodišnji život bez ijedne svijetle trake, bez sreće, bez prijateljstva, bez ljubavi (premda je Michelangelo veoma čuvstven, da zaljubljive prirode, te strastveno obožava — jednom Vittoriju Colonnu, jednom Tommasa dei Cavalieri). Sav je prožet očajanjem: „Gdje si jade, što ga ne okusih? pjeva u jednom sonetu. Kada su ga upozorili da oba njegova poprsja Medicija nisu slična modelima, on je odgovorio: „Tko će zato pitati za deset stoljeća?" Sva se ostala djela renesanse doimlju kao minijature, ako ih usporedimo s njegovim djelima. Ta su djela lijepa, no Michelangelo je velik. I Leonardova duševnost gotovo je sladunjava usporedimo li je s Michelangelovom.

Leonardo. Ni Leonardo ne može se smatrati predstavnikom renesanse već zbog toga, što o njemu premalo znamo. Čitavu njegovu pojavu kao da obavija fina maglica. I sam Burckhardt, koji u tajnama renesanse čita kao u otvorenoj knjizi, prozvao je Leonarda „tajanstvenim majstorom". Leonardo je nedokučiv kao i glasoviti smiješak njegove Monne Lise. Sve njegove slike doimlju se kao zagonetke: mutno osjećamo, kako te slike kazuju nešto više, nego što prikazuju; kako upiru prstom nekuda izvan i preko svoga horizonta. Neka sablasna praznina ovija sve te stvari: praznina beskonačnosti. I sam krajolik ima nešto daleko, strano, šutljivo. Dok gotovo svi umjetnici hoće da u svojim djelima izraze ono, što ih tišti i teži da bude izraženo, Leonardo potpuno nestaje iza svoga djela: „Posljednja večera" možda je najobjektivnije djelo, što ga je stvorio kist. Značajno je za čitavo njegovo biće, da je prvi veliki majstor polutame, onoga, što se u slikarstvu zove *respirazione* ili *sfumato.* Naučava, da valja slikati, kao da sunce prodire kroz maglu, te je loše vrijeme najbolje osvjetljenje za lice. I njegova je osoba uronjena u magični *chiaroscuro,* neodređenu atmosferu, koja stvara mekane obrise. A značajno je i to,

da je tajanstvenim ljudima, kao što je Lodovico Moro i Cesare Borgia, uspjelo da ovaj nemirni duh predobe za se i za svoju službu.

Leonardova univerzalnost jedinstven je primjer u svjetskoj povijesti. Ta ga mnogostranost i sveobuhvatnost čini neshvatljivim protejskim duhom. Bio je slikar, arhitekt i kipar, filozof, pjesnik i skladatelj, mačevalac i atleta, matematik, fizik i anatom, vojni inženjer i graditelj instrumenata; aranžirao je svečanosti, izumio hidrotehničke naprave i dizala, gradio mlinove i sprave za vrtanje, aparate za letenje i podmornice. A sve to nije radio kao duhoviti diletant, nego kao pravi majstor, kao da je svaka od ovih djelatnosti bila jedina sadržina njegova života.

Kao da je sudbina htjela još više izbrisati crte ovoga velikog čovjeka i umjetnika, te je pustila da njegova glavna djela ili potpuno propadnu, kao na pr. kip Francesca Sforze i „Konjanička bitka", ili da budu sačuvana potomstvu veoma nepotpuno i krnje, kao „Posljednja večera". Najpotpunije je izraženo njegovo nedokučivo biće u portretu crvenom kredom, što ga je sam izradio. Lice je oporo, gotovo trpko, zatvoreno i rekao bi zasjenjeno koprenom.

Rafael. Preostaje dakle samo Rafael. On je zaista utjelovio svoje doba, on ga reprezentira potpuno i savršeno. Ali ne zato, što bi bio osobito markantna ličnost, nego naprotiv zato, što je bio neka vrst zrcala, u kojemu su se skupile sve zrake. Rafaelovo djelo je brižljiv, jasan i potpuno lijep rukopis djela, u kojem je ispisana umjetnost 16. vijeka. A kako je *Cinquecento* u neku ruku i najjača koncentracija renesansne volje, možemo Rafaela smatrati i bitnim predstavnikom renesansne umjetnosti. Rafael i njegovo djelo izvrstan je prosjek kroz čitavo doba, i to baš zato, jer je Rafael bio prosječan čovjek. Kako je to doba veliko, sjajno i bogato, prirodno je, da se i Rafael odlikuje bogatstvom i sjajem, a takav stupa i pred potomstvo.

Rafaelova slava. Već je Michelangelo rekao, da se Rafael nije proslavio svojim genijem, nego svojom marljivošću. A Michelangelo uvodi i novu eru, koja se potpuno odvraća od Rafaela. Barok rastvara krutu liniju, a Rafael je majstor konture. Bernini,

diktator baroknoga stila, opominjao je svoje učenike, da se ne povode za Rafaelom. Za vrijeme Ljudevita XIV. cijeni se više dvorski slikar Lebrun, negoli Rafael. Kada su „Sikstinsku Madonu" dopremili u Dresden divi se August II. ovome djelu, ali umjetnički autoriteti prigovaraju izražaju Bogorodice. Boucher veli jednom učeniku, koji putuje u Rim, neka se odviše ne bavi Rafaelom, koji je unatoč svoga glasa jadan slikar *(un peintre bien triste)*. Da je Winckelmann, kobni osnivač sadrenoga klasicizma, volio Rafaela, samo je po sebi razumljivo, ali je ipak držao, da je njegov prijatelj Rafael Mengs, jedan od najsuhoparnijih alegoričara, koji su ikada živjeli, veći od božanskog Rafaela.

Početkom XIX. vijeka činilo se neko vrijeme, da će Rafaelu pripasti apsolutna hegemonija slikarstva. Nazarenci su ga silno hvalili i slavili, no pri tom su mislili na Rafaela prije rimske periode: slike, što ih je stvorio na vrhuncu svoje slave i umijeća, smatrali su ovi primitivisti simptomima propadanja. Romantični nazarenci stvorili su i upornu legendu o Rafaelu, plemenitom i nedužnom mladiću, koji poput mjesečara kroči životom i stvara djela bez truda i muke, povodeći se za nadzemaljskom inspiracijom. Tvrdili su, da je glavno Rafaelovo obilježje naivnost bogodanog djeteta, a to je baš ono, što je Michelangelo Rafaelu poricao i to s pravom. Engleski prerafaeliti premještaju težište talijanske umjetnosti u doba prije Rafaela, koga smatraju hladnim i bezbrižnim virtuozom. Ruskin veli, da je Rafael prototip prazne i lažne elegancije. Edmond de Goncourt rekao je za Rafaela, da je stvorio ideal Bogorodice za malograđane, dok Manet veli, da dobiva morsku bolest, gledajući Rafaelove slike. Nikada dakle nije uzmanjkalo poznavača, koji bi mogli kazati s Velasquezom: „Da pravo kažem, Rafael mi se nimalo ne sviđa."

Sikstinska Madona i „*Cortegiano*". Godina 1517. poznata je kao početak Reformacije: te je godine Luther objavio svoje teze na crkvi u Wittenbergu. Iste je godine Rafael naslikao „Sikstinsku Madonu", najpoznatije svoje djelo, na koje svatko pomišlja, kada se spomene ime Rafaelovo. A u isto vrijeme dovršuje grof Baltazar Castiglione djelo, koje možemo smatrati renesansnom biblijom.

To je „*Cortegiano*", portret društvenog čovjeka onoga doba, savršenog kavalira, koji u koječemu nalići današnjem gentlemanu. Ovog savršenog kavalira, koji je pun gracije, vedrine i površnoga takta, utjelovio je Rafael, ljubimac knezova, žena i bogova. No taj opći ljubimac ima veliku manu. Nedostaje mu nešto, jer je odviše savršen. Dosadan je kao „azurno more", „bajno proljeće" ili „slatko djetešce u kolijevci". Sve, što je odviše savršeno, uravnoteženo, sretno — ne može se oteti dosadi. I zato čeznemo za nečim drugim, kako u životu tako i u umjetnosti.

Osnovna zabluda klasicizma. Rafael je jednom izjavio, da bi umjetnik morao imati ljepotu pred sobom, da je slika. A kako mu nedostaje savršenih modela, slika napamet, prema ideji, koju nosi u glavi. Ovo shvaćanje (da je prikazivanje onoga, što je savršeno, zadaća umjetnosti), nije samo osnovna zabluda Rafaelova, nego i temeljna zabluda čitavog klasicizma. „Klasična" djela često su tako neprirodno lijepa, da nam staje dah, no taj je dojam redovno kratkotrajan. Nepravilnost je zakon prirode, života i čovjeka. „Pravilno" je vještački destilat ili neobični slučaj. Klasične tvorevine gledamo s istim udivljenjem i poštovanjem kao alpske ledenjake: lijepi su zaista i veličanstveni, no tko da ondje stanuje. Naše su nastambe u guštari, sredogorju, u nepravilnoj ravnici ili na vječno pokretnoj vodi. Neizlječivi smo romantici, a nipošto klasici; takovima moramo biti, jer priroda može stvoriti samo nešto romantično.

Rafael ne zadaje nikakove probleme; to je glavni prigovor protiv njegove umjetnosti. I baš Rafaelovo savršenstvo nama je ponajviše tuđe i neprivlačivo. „*Das unzulängliche ist produktiv*" (Produktivno je samo ono, što je nedostatno) glasi jedna od najdubljih Goetheovih rečenica. Sve što je cijelo, gotovo i savršeno ujedno je i svršeno, dokončano, prošlo. Razvijati se može samo ono, što je nepotpuno, polovično, tražeći svoj komplemenat. Svako je savršenstvo jalovo.

Machiavelli. Rekli smo da talijanska renesansa nije proizvela nijednog jedinog filozofa. No imala je nešto, što vrijedi koliko i filozof: praktičnog promatrača i suca, koji se istakao veoma oštrim pogledom. To je Machiavelli. On je najiskusnija, najuvi-

đavnija i najdosljednija glava, da — mozak čitavog razdoblja. Neka vrst nacionalnog sveca i patrona čitave renesanse. Životnu volju, čitavu duševnu strukturu svoga doba, Machiavelli je sveo na nekoliko smionih i jasnih formula. On je politik i samo politik, a prema tome naravski imoralist. Svi prigovori, koji mu se dobacuju stoljećima, osnivaju se na nesporazumku i nedosljednom načinu mišljenja. Ne valja zaboraviti da Machiavelli nije stvarao filozofski sistem, da nije etički reformator, niti vjesnik nove religije, nego da crta ljude kakovi jesu, nastojeći da iz te jedine realnosti povuče praktične zaključke.

Država mu je prirodni fenomen, znanstveni objekt, koji opisuje i raščlanjuje, istražujući njegovu anatomiju, fiziologiju i biologiju. Pri tom se ne obazire ni na kakova „stanovišta": teologija, moral, estetika ili samo filozofija. To je nešto posve nova. Machiavelli piše o državi i državnicima, kao što bi zoolog pisao o morskim psima, tigrovima ili zmijama otrovnicama, a lord Aston imao je pravo, kada je rekao, da je cijela novija povijest samo „*Commentarius perpetuus* Machiavelliju".

No Machiavelli se ubraja također u red onih, koji su htjeli oživjeti antiku, a to je njegova velika zabluda. Njegov je ideal *polis* i to u svom polatinjenom obliku. Na čelu njegove političke teorije čitamo, da je država sila, vlast. Machiavelli predlaže, da se oboruža narod, kao što je bilo nekada, hoće da se ljudi 16. vijeka vrate starorimskom patriotizmu, da — narodnom kraljevstvu. Pri tom zaboravlja, da je ovakova rekonstrukcija nemoguća u doba, koje je preživjelo kršćanski prevrat, na domaku panevropske i, štaviše, svjetske politike. Machiavellijev ideal bio je — kako je poznato — Cesare Borgia, ne samo besavjesni lopov nego — a to je za državnika mnogo nezgodnije — i beznačajni pustolov.

To nas dovodi do moralne bilance renesanse.

„Imoralizam". Tajanstena atmosfera ljepote i grijeha, duha i nasilja, čara i truleži, koja obavija renesansu, trajno zaokuplja fantaziju potomstva, pobuđujući neopravdano zgražanje i neopravdano oduševljenje.

Govoreći o renesansnim zločinstvima ne smijemo zaboraviti, da ta zločinstva terete ponajviše službene ličnosti, te su počinjena

tako rekavši po službenoj dužnosti: renesansni razbojnici i ubojice bili su u privatnom životu često plemeniti i dragi značajevi. Pa i renesansni gad, kakav je bio papa Aleksandar Borgia, drukčiji je u privatnom životu: dobar, blag, neosvetljiv, milosrdan i dobrotvoran. Osobe, koje se nisu bavile politikom, provodile bi većinom miran i bezazlen život, a značajno je, da ni među umjetnicima ne nalazimo mnogo primjera poslovičnog renesansnog imoralizma. Osim toga nije nikad uzmanjkalo velikih propovjednika morala, koji — poput Savonarole — tvore protutežu čulnom uživanju i pokvarenosti svojih suvremenika. Istina je, da veliki Firentinac zapada u krajnost, te ga ne možemo smatrati potpunim kršćaninom u duhu Kristovu, jer mu fale čovječanske proporcije, ljupka blagost i shvaćanje za ljudske nedostatke.

Upoznavajući zločinačka djela renesansnih prvaka, teško se otimljemo pomisli, da ti ljudi nisu bili sretni, da u duši nisu patili. A ipak je ovo pitanje loše postavljeno: renesansni političari mogli su ta zlodjela počiniti samo zato, jer se nisu osjećali krivi i nesretni. Njihova je naivnost korijen zla. Kako nam se god grusti od njihovih djela, ne možemo tim zločincima poreći izvjesnu graciju, dobar odgoj, formalno savršenstvo, da — gotovo bi čovjek rekao takt s kojim su bližnjega varali, robili i otpremali na drugi svijet. Umorstvo je tada spadalo ekonomiji svakidašnjeg života, kao danas laž. Koliko se toga u današnjem javnom životu: političke stranke, diplomacija, poslovni promet . . . osniva na međusobnom laganju, prevari i korupciji. A ljudima se to čini gotovo prirodno. No da koji državnik iz važnih razloga ulije drugome otrova u čokoladu, čitav bi se uljuđeni svijet zgranuo. Talijani 15. i 16. vijeka smatrali su prigodno umorstvo fermentom društvenog života, gotovo bi se moglo reći oblikom društvenog saobraćaja, kao što je danas „korupcija" svake vrsti neminovni *ingrediens* javnoga i privatnoga prometa. Razlika je u stepenu.

Ipak se može govoriti o nekoj „krivnji" renesanse, no ta je krivnja mnogo dublja.

„Krivnja" renesanse. Ljudi renesanse uspješno su nastojali, kako bi čitav život pretvorili u sjajnu svetkovinu. Njihovo je geslo riječ Lorenza Medicija: *„Facciamo festa tutta via!"* Prožima ih

strasna želja za uživanjem, no to uživanje treba da oplemeni umjetnost, da ga istanča i produhovi. Ljudi renesanse pate od nezasitne gladi za ljepotom, koju traže posvuda: u lijepim riječima i stvarima, lijepim djelima i nedjelima, nastupima i odstupima, mislima i strastima, lažima i skandalima. Ljepota ne čini pojedinca ili pojedinu stvar: kuću, kip, pjesmu... umjetninom, nego čitav bitak čovjekov. No to je sve što traže.

A šta će na to Bog? Na to pitanje, koje prožima čitav Srednji vijek, nisu odgovorili. Nisu se za to ni brinuli, a ipak, ipak, zar smo samo zato na svijetu, da budemo pelivani ili dvorske lude, tapetari i dekorateri, da organiziramo veselice i parade?

Ljepota ili dobrota? Dotakli smo najveće protuslovlje u duhovnim težnjama čovjekovim. Što je smisao života: ljepota ili dobrota? Ta ove se dvije sile gotovo uvijek pobijaju. Ljepota hoće sebe i samo sebe, dobrota ne će nikada sebe, uvijek je njen cilj upravljen izvan našega ja. Ljepota je forma i samo forma; dobrota sadržina i samo sadržina. Ljepota se obraća čulima, dobrota duši. Ljepota se obraća svijetu, dobrota se od njega odvraća. Ljepota je afirmacija svijeta, njegove snage i divote. No ta se afirmacija često kosi s krepošću. Da spasimo dušu, da je prekalimo, moramo se osloboditi svijeta. No onda nismo potpuno živjeli. Tko ima pravo: umjetnik ili svetac; onaj, koji stvara, ili onaj, koji prevladava?

Taj konflikt opažamo u životu Tolstoja, velikog umjetnika, koji je najednom žarko zamrzio umjetnost i postao seljak i pustinjak. Sjena ovoga razdora zamračuje posljednja djela Shakespeareova. Protuslovni ovi glasovi razabiru se u staračkim dramama Ibsenovim, odjekuju iz čitavog stvaranja Strindbergova, a Bernard Shaw fino ih je izrazio u jednoj od najbogatijih i najslobodnijih svojih komedija — „Liječnik na raskršću“. To je i osnovni motiv Wildeova „Doriana Graya“.

Drugi Istočni grijeh. Za vrijeme renesanse čovječanstvo po drugi put griješi. Renesansa je drugi Istočni grijeh, a reformacija drugi i možda konačni izgon iz raja. Reformacija je rodila dogmu o svetosti rada; renesansa čovjeka, koji sam sebe uživa i konačno obožava. A jedno i drugo: rad sa dobrom savješću i narcističko

gledanje sebe stvara modernu dosadu, koja pomalo zaleđuje zemlju. Njen korelat: ono, što je „zanimljivo“, posve je nov pojam, jednako stran antiki, kao i Srednjem vijeku.

Danteova „Božanska komedija“ plameni je znak i opomena na ulazu u renesansu. Dante je gledao u budućnost prikazujući one, koji su osuđeni da žive daleko od Boga. Ti su nesretnici u vječnome ledu, gdje se i same suze sleđuju; oduzeta im je posljednja milost, koju uživa svaki drugi griješnik; ne mogu se pokajati! A kako Dante prolazi kroz njihove redove dolazi do Alberiga, kojega je snašla najstrašnija kazna: Tvorac mu je oduzeo dušu.

Sudbina renesanse nalik je na Alberigov udes: osuđena je da bude bez duše.

TREĆA GLAVA

NA DOMAKU RAZUMA

Drama novoga doba. Naša je zadaća da prikažemo razvitak evropskog duha za vrijeme onoga odsjeka, koji zovemo „novo doba“. Kušali smo prikazati neurotičko stanje, koje slijedi nakon Crne kuge polovicom 14. vijeka, naglasivši, kako je taj potres vidljiv izraz teškog unutrašnjeg potresa. Slom sredovječnog nominalizma predstavlja odsudnu prekretnicu, a sve dotadašnje istine: vjerske, etičke, filozofske, političke, gospodarske, erotičke i umjetničke gube svoju vrijednost. A čovječanstvo ne može da se snađe usred ovih ruševina, te jedni robe i plijene, kako bi spasili, što se spasiti dade, dok se drugi tupo odvraćaju od svijeta. Vidjeli smo, nadalje, kako se u Italiji već u 15. vijeku novo stanje sređuje, organizira: labilni sustav postaje nešto stabilno, patološko stanje pretvara se u fiziološko, očituje se pozitivni značaj nove duševnosti. Vidi se, kako je naoko smrtonosna bolest bila spasonosna groznica, koja je obnovila čitav organizam, a ono prelazno stanje trudnoća, u kojoj su dozrele nove životne klice. Ova konsolidacija doseže svoj vrhunac tečajem 16. vijeka na čitavom evropskom Zapadu.

Novi pogled na svijet. U čemu je „novo“, što je pomalo proželo svijest evropskoga ljudstva? Ta novotarija nije ništa drugo nego krajnji, isključivi, sveobuhvatni racionalizam. Mogli bismo isto tako kazati: senzualizam, jer je to u suštini isto. Senzualist vjeruje samo u ono, što mu kazuju njegova osjetila. No tko ga potiče na to vjerovanje? Njegov razum. Racionalist gradi svoju spoznaju na mudrovanju, no tko mu pruža građu za to mudrovanje? Njegova osjetila. Racionalizam i senzualizam dva su izražaja jednog te istog duševnog stanja: apsolutnog povjerenja čovjeka u sebe i svoja prirodna pomagala. Na prekretnici 14. i 15. vijeka čovjek

se rekao bi budi. Dotada je drijemao obuzet i sputan velikim tajnama. A probudivši se ne diže oči k nebu, ne gubi se u misterijima božanstva, a ne gleda ni dolje dršćući pred paklenim mukama. Ne ulazi konačno ni u se, da bi uronio u tajne svoga zagonetnog podrijetla i tajnovitog određenja, nego gleda ravno preda se, kako bi svojim pogledom obuhvatio svijet oko sebe. Taj svijet njemu pripada, taj mu se svijet sviđa. Stvoren je, da u njem uživa! No taj je svijet i neiscrpivo polje rada. Što sve čovjek ne može poduzeti, što sve ne može smisliti i postići, kako bi obogatio i produbio ljudski život! Novi čovjek ni pred čim ne preza: to je herojska strana novoga nazora na svijet, uz onu prvu, animalnu.

Od 1500. do 1900. Čovjek je dakle prvi put nakon dugog vremena opazio, da ima razum i da je taj razum svemoćan. Otkrio je sebe kao misaono biće, *ens rationale.* Probuđen razum daje se na posao, kako bi sve shvatio: nebo i zemlju, vodu i svijetlo, ono, što je neizmjerno veliko i što je neizmjerno maleno, odnose ljudi među sobom i njihov odnos prema Bogu, zakone prirode i zakone umjetnosti. Čitava povijest Novoga doba samo je *crescendo* ovoga racionalizma, koji sve više zalazi u krajnost. Od 1500. do 1900. evropski duh opisuje divan luk. Planski napreduje iscrpljujući gotovo sve intelektualne mogućnosti. U 16. će vijeku racionalizirati umjetnost, dok će na Sjeveru racionalizirati vjeru, a to je reformacija. U pokretima protureformacije i baroka činit će se časkom, kao da se vraća iracionalizam i misticizam, no to je samo optička varka: pokret isusovaca osniva se na krajnjoj logici, a barok je zapravo samovlada razuma, koji smišlja, sređuje, rastvara i stvara, ali ne će da prizna svoj intelektualizam, te se zakriva za pustolovne maske i vještačke travestije. A 18. vijek donosi vrhovni i neosporni triumf čistoga razuma: to je vijek Voltairea i Kanta. Početkom 19. vijeka poprima i umjetnost, religija i znanost političko obilježje i gubi posljednje iracionalističke crte. Romantika je nalik na barok: buni se protiv intelektualizma, ali se u svojoj borbi služi čisto intelektualnim sredstvima, literarna buna protiv literature, akademski-programatski-doktrinarno, duhovit *aperçu* rođen iz paradoksa, polemike i modnih potreba. A druga pola 19. vijeka označuje pobjedu prirodoznanstvenog nazora i tehnike.

Mistično iskustvo primitivaca. Toliko smo navikli na supremaciju logičnog mišljenja, da nam se svako drugo stanovište čini apsurdno ili bar manje vrijedno. Značajno je u tom smislu djelo francuskog sociologa Lévy-Bruhla *„Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures“* (Duševne funkcije u nižim društvenim skupinama), izašlo 1910. Na osnovu opsežnih i savjesnih opažanja, Lévy-Bruhl piše psihologiju tako zvanih primitivnih naroda. Prema njihovu shvaćanju sve stvari i sva bića: svako drvo, životinja, čovjek, slika ili sprava, imaju dvojnu egzistenciju: vidljivu i nevidljivu. Ova potonja je djelotvornija, istinskija, te na pr. snovi imaju veće značenje negoli događaji, koji se zbivaju na javi. Primitivac opći s duhovima, dušama, nevidljivim i nedohvatnim silama, koje ga okružuju, određuju njegovu sudbinu, zapremajući u njegovoj svijesti mnogo veće mjesto, negoli određeni, opipljivi i vidljivi elementi njegovih predočaba. San je najbolji oblik spoznavanja, jer je u njemu udio tvarnih elemenata najmanji, a dodir s nevidljivim silama najneposredniji i najpotpuniji. Vidovite ljude, proroke, pa i lude, primitivno društvo veoma cijeni pripisujući im posebne sposobnosti za općenje s nevidljivom zbiljom. Za nas je bitna oznaka objektivnosti, da više ljudi u identičnim okolnostima dolazi do istog zaključka. Protivno je kod primitivaca: nitko se kod njih ne čudi, ako ista stvar proizvede sasvim oprečne utiske. Primitivac živi u mističnom svijetu, koji nije zamjetljiv našim osjetilima. Fizičko je djelo, fizička pojava nerazumljiva bez mističke. A zapravo i nema fizičkih pojava, nego samo mističkih. Ovo duševno stanje zove francuski sociolog predlogičnim *(prélogique).*

No racionalizam, koji osvjetljuje samo one dijelove zbilje, koji se osnivaju na iskustvu i zakonima mišljenja, što će reći grubim osjetima i njima prilagođenoj logici, taj se racionalizam može shvatiti i kao povremena predrasuda, koja će nakon stanovitog vremena nestati, kao što se i pojavila. Protivnici racionalizma priznaju, da racionalizam nije jedina predrasuda, koju je čovječanstvo prihvatilo tečajem svoga razvitka, ali se energično bune protiv tvrdnje, da je to jedini opravdani način, kako ćemo spoznati svijet, da uopće nije predrasuda, nego nešto konačno.

Crna magija Novoga doba. Često se čuje, da je Novo doba nastalo pod utjecajem otkrića Amerike premda je bilo baš obratno: tadašnji ljudi morali su otkriti novi svijet, kako bi zadovoljili svoju težnju za pustolovinama i utolili žeđ za znanjem i spoznajom. Nema „slučajnih“ otkrića. Telefon, brzojav, ekspresni vlakovi... pod konac 19. vijeka ne stvaraju novi osjećaj vremena i prostora, novi neizmjerno ubrzani tempo života, nego je taj osjećaj nešto primarno: on stvara spomenute izume, da bi zadovoljio novim potrebama. Što se tiče Amerike, ne može se kazati ni to, da su je tadašnji ljudi otkrili: zapravo su se ondje nasukali, tražeći nešto drugo. A samo svijesna kulturna djela imaju cijenu. Odlučnu preobrazbu stvaraju tri činjenice, koje nemaju veze s otkrićem Novoga svijeta. To je barut, upotreba pokretnih slova i razvitak alkemije. Ove tri vještine, koje spadaju u crnu magiju, označuju početak Novoga doba.

Pod konac 15. vijeka i početkom 16. postignut je znatan napredak na području znanosti i tehnike. Godine 1471. uređuje se prva zvjezdarnica, godine 1490. stvara Martin Behaim prvi globus, godine 1493. izlazi *„Liber chronicarum“* (Knjiga kronikâ) Hartmana Schedela, epohalno zemljopisno-historijsko djelo ukrašeno brojnim drvorezima. Godine 1505. uređuje se prva pošta, godine 1506. izlazi Reuchlinova hebrejska gramatika, godine 1510. izumljeno je glasovito „Nürnberško jaje“, džepna ura na pero. Od tog doba datira i moderni pojam vremena: javne ure otkucavaju svaki četvrt sata. Daljnje su godine ispunjene živim znanstvenim radom. Godine 1540. otkriva Servet mali optok krvi, a tri godine kasnije objelodanjuje veliki anatom Vesalius osnovno djelo *„De humani corporis fabrica“* (O radionici ljudskog tijela). Iste godine objelodanjuje se Kopernikov sistem, Adam Riese štampa prve udžbenike praktičnog računstva, Georg Agricola osniva mineralogiju, Konrad Gesner znanstvenu zoologiju, a Gerhard Kremer, poznatiji pod imenom Mercator, kozmograf i bakrorezac, otkriva „Mercatorovu projekciju“, koja je do dana današnjeg u upotrebi.

Paracelsus. U to doba mladoga racionalizma javljaju se brojni mistici, kabalisti i čudotvorci, koji podsjećaju na prošli Srednji vijek. Među tim „čudotvorcima“, koji su ujedno pioniri znanosti,

najviše se proslavio Agripa Nettesheim i Theophrastus Bombastus Paracelsus. Prvi je izdao godine 1510. djelo pod natpisom „*De occulta philosophia*“ (O tajnoj filozofiji), neku vrst udžbenika magije, koji se dijeli u prirodnu, nebesku i vjersku magiju. Prva pokazuje kako ćemo zavladati zemaljskim silama, druga nas uvodi u tajne zviježđa, treća nam daje vlast nad demonima. Paracelzo jedna je od najoriginalnijih ličnosti čitavog razdoblja: humanist i fizičar, alkemist i astrolog, hiromant i nekromant, kirurg i teurg, obretnik vodika i obnovitelj znanstvene medicine, skitnica i liječnik, učitelj i čovjek, koji pravi zlato — Paracelzov je život pustolovni roman. Okružuju ga učenici žedni znanja, pustolovi i besposličari, progone pacijenti, koji traže od njega da im povrati zdravlje. Senzacionalni uspjesi, slava, skandali, udivljenje i konačno smrt, koja je senzacionalna kao i čitav ovaj život: Paracelza su dali umoriti zavidni kolege, koji su imali doduše akademske titule, ali im je nedostajala njegova genijalnost.

U sjećanju potomstva živi Paracelzo kao tip šarlatana, šarena sajamska figura, ali i čovjek vidovit, mučenik znanosti i dobrotvor čovječanstva. A jedna i druga verzija odgovara istini.

Kao liječnik i prirodnjak naučao je panteističku medicinu: sve je suvislo, jedna se pojava ne može razumjeti bez druge, a zadaća je liječnika da tu vezu spozna i razotkrije. I svijet, zemlja, velik je organizam podvrgnut smetnjama, kao i tijelo čovjekovo. I makrokozam diše, i on ima bilo, i on pati od groznice, a može i mora ozdraviti.

Paracelzo je tvrdo vjerovao u kamen mudracâ *(lapis philosophorum)*, ne znajući dakako za zakon o nepromjenljivim elementima. No njegovo neznanstveno gledanje potvrdile su u novije doba radioaktivne tvari, kada se dokazalo, da se jedan elemenat može preobraziti u drugi. Treba na koncu znati i to da alkemija nije išla samo za tim da proizvede zlato: tajanstvena tvar, *arcanum*, koju su tražili, trebala je biti i opći lijek, panaceja protiv svih bolesti. Ljudi su vjerovali da postoji neka opća formula, neko opće rješenje, koje bi razotkrilo odjedamput sve tajne svijeta. To je dublji smisao kamena mudracâ.

Ljudski materijal i pokretno slovo. Druge tendencije vremena: barut i knjigotisak, djelovale su mnogo pogubnije od alkemije. Upotrebom vatrenog oružja ratno se umijeće mehanizira i barbarizira. Nestaje stare srčanosti i pravoga viteškog duha: dok je prije borba čovjeka protiv čovjeka pretpostavljala posebni talenat, disciplinu i odgoj kroz generacije, sada se može boriti svatko, a za borbu nije potrebna ni osobita hrabrost. Oružje nije više lični organ čovjekov, dio njegova tijela, nego je čovjek bezlični organ oružja, sitni kotačić velikoga ratnog stroja. Stoga se odsada i ratuje mnogo bezobzirnije. Ta pojedinac je lako nadoknadiv dijelak cjeline, tvornička roba, a ratovanje se proteže na velike dijelove pučanstva a konačno na čitav narod. Pojam „ljudski materijal“ nastao je tek nakon uvođenja vatrenog oružja, kao i opća vojna dužnost, jer dužnost može biti samo nešto što svatko može. Povijest novoga doba označuje postepeno raspadanje negdašnjega pojma ratovanja, budući da nestaje njegovog prvotnog smisla i sadržaja.

Sličnu mehanizaciju i niveliranje proizvodi štampa. Izum štampe poklapa se s uvođenjem dobrog i jeftinog papira, a Gutenberg (ili tko je već bio) rastavlja drvene ploče, kojima su najprije tiskane slike, zatim potpisi na slikama i konačno sam tekst; rastavlja na pojedina slova, a u tome je duboko simboličko značenje. Individuum se oslobađa stega sredovječne zajednice, na mjesto korporacije stupa pojedinac. Elementi riječi, rečenice, misli postaju rekao bi samostalni, a ta činjenica stvara beskrajne mogućnosti kombiniranja. Dotada je sve bilo čvrsto, statičko, konvencionalno; odsada je sve žitko, promjenljivo, dinamičko. Pokretno je slovo simbol humanizma. Svako je slovo ravnopravni dijelak organizma, ali i nešto bezlično, tehničko, atom među atomima.

Slične pojave opažamo i na drugim područjima. Upravo smo govorili o vojsci i ratovanju. Nekada je svaki vitez bio bitka za sebe, dok je novovjeki vojnik anonimna borbena jedinica. Tako i na mjesto građanina stupa podanik, na mjesto obrtnika radnik, a robu nadoknađuje novac. A vojnik i podanik, radnik i novčana jedinica imaju nešto zajedničko: svi su jednakovrsne veličine, čista kvantiteta, te ih možemo zbrajati i premještati. Njihovu

vrijednost ne određuju lična svojstva, nego njihov broj. Javlja se pojedinost, ali nestaje ličnost.

Kopernik. Uz ove promjene moramo spomenuti i nove astronomske nazore, kojima je Kopernik dao svoje ime. Rasprava *„De revolutionibus orbium coelestium libri VI“* (Šest knjiga o kretanju nebeskih svjetova), u kojoj je poljski astronom izložio svoj sistem, izašla je tek one godine, kada je umro, popraćena predgovorom protestantskog teologa Osiandera, koji je samovlasno Kopernikove nazore proglasio hipotezom. Ne valja naime zaboraviti da su se Luther i Melanchthon izrazili protiv Kopernika. „Ova luda — rekao je Luther — hoće da preokrene čitavu astronomiju; no Sveto Pismo veli, da je Jozua suncu naložio da stane, a ne zemlji“.

Kopernikovo je djelo nastalo mnogo prije. Sam Kopernik veli u svojoj posveti papi Pavlu III., da je njegovo djelo mirovalo kod njega četiri puta po devet godina, ali je zacijelo kroz razne kanale prodrlo u javnost. Osim toga ovo otkriće nije potpuno novo. Četvrt tisućljeća prije Krista postavio je Aristarh na otoku Samu sličan sistem, a Plutarh veli da Platon nije ostavio Zemlju u središtu svega, nego je to mjesto dodijelio boljem nebeskom tijelu. No stari su Grci zamišljali zemlju kao skladan i pregledan kozmos: heliocentrički sustav nije odgovarao njihovom općem shvaćanju i zato ga nisu mogli prihvatiti. Sada se međutim javlja nagon, koji tjera ljude u beskrajne daljine. Čovjek nastoji, da te neizmjerne prostore nekako sredi, izjednači, sapne pravilima i formulama, kao u matematici. Novom astronomijom postaje čovjek i čitava zemlja sićušni dijelak neizmjernog svemira, no taj sićušni dijelak ujedno razotkriva tajne toga svemira, njegov je zakonodavac. Novovjeki ljudi vole svijet jezovito beskonačan, u kojemu je naš planet puka iskrica, ako je taj svijet podvrgnut njegovu duhu. Nekada je svijet bio kudikamo manji, bio je omeđen i konačan, ali zavit u tajnu i podvrgnut tajnovitom udesu. Ne, heliocentrički sistem nije čovjeka učinio poniznijim i čednijim.

Kopernikovo naučanje spaja stare predodžbe o svijetu sa novim nazorima: Kopernikov je svemir fiksiran i konačan, u njegovu središtu stoluje nepomično sunce, a krajnju granicu tvori „osma sfera“, čvrsta okrugla ljuska.

Kako je prevladan Cap non? Sprava, koja je na početku novoga doba najviše utjecala na tok događaja, nije ni astronomska tablica, ni štamparska preša, ni retorta, ni vatreno oružje, nego busola ili kompas. Kompas je izumljen odavna, ali se dotada nije nitko usudio da mu se povjeri. Bitna je oznaka nove duševnosti, kako smo već istakli, neodoljiva težnja za dalekim putovanjima, želja za znanjem, iskustvom, doživljajima. Zato se i prva desetljeća 16. vijeka i zovu doba otkrića. Ta otkrića nisu toliko važna, kao što je važna tendencija, koja ih je potakla: demonsko traganje za novim. Putovanje, koje je dotada smatrano nužnim zlom, postaje sada najvišom strašću. Sve putuje, sve se skiće od mjesta do mjesta: đak i obrtnik, vojnik i umjetnik, trgovac, učenjak i propovjednik. Neka zvanja, kao zvanje humanista ili liječnika, uopće ne vrše ljudi stalna boravišta. A bilo je neminovno, da se ta nova energija, koja sili ljude na putovanje, očituje i na vodenim putovima.

Na čelu modernih otkrića ističe se infant Henrik od Portugala, koji doduše sam nije nikada putovao morem, ali je svojski pomagao sva pomorska nastojanja, te je zaslužio nadimak Henrik Pomorac. Nikada nije taknuo čaše vina, nikada nije dotakao žene: jedina je njegova strast otkrivanje afričkih obala. Do njegova doba vrijedio je rt Bojador kao krajnja granica; držalo se, da ondje more postaje sve gušće i gušće zbog velikog postotka soli, te lađa ne može ploviti kroz žilavu masu. Stoga je taj rt i dobio značajno ime Cap non. Osim toga su ljudi vjerovali, pozivajući se na Aristotela i Ptolomeja, da se između jedne i druge obratnice nalazi samo pustinja, jer da okomite sunčane zrake onemogućuju svaku vegetaciju. Na poticaj Henrika Pomorca opremljeno je nekoliko brodova, a godine 1445. mogao je Henrik objaviti svojim podanicima, da su na jugu otkrivene obale obrasle sočnim biljem i velikim paominim šumama. „Sve to — dodao je ironički Henrik Pomorac — javljam s dopuštenjem njegove milosti Ptolomeja, koji je svašta zanimljiva priopćio o podjeli svijeta, ali se u toj stvari grdno prevario“.

Iste godine stigli su Henrikovi ljudi do plodnoga predbrežja, koje je od tog doba poznato pod imenom Cap verde (Zeleni rt),

a doskora će se razviti živa trgovina između afričke obale i Portugala. Novi su krajevi izvozili zlatni prah, mošus i bjelokost, a na Madeiri niknule su bogate plantaže šećerne trske. Trgovalo se dabome i robovima, no sam Infant nije se nikada povodio za pukim trgovačkim interesima. Kada je god. 1460. umro, zapeli su ovi pothvati. Tek osamdesetih godina učinjen je daljnji napredak. Godine 1482. otkriven je utok Konga (u tom je putovanju učestvovao i Martin Behaim), a godine 1486. stigao je Bartolomeo Diaz do južnoga rta Afrike, koji je zbog strahovitih oluja prozvao Cabo tormentoso (Olujni rt), a kralj Ivan II. prekrstio u Cabo de bõa esperanza (Rt Dobre Nade). Bartolomeo Diaz stigao je štaviše nadomak Indijskom oceanu, kada ga je momčad prisilila, da se vrati istim putem. Nada portugalskog vladara, da će njegovi ljudi pronaći južni put u Istočnu Indiju, ispunila se dvanaest godina kasnije, kada je Vasco da Gama stigao u Kalikut, glavni grad prednjoindijskog carstva Malabar. Kalikut je bio i glavno mjesto za promet s Molucima, „mirodijskim otocima", a tako su Portugalci postigli prvenstvo u evropskoj trgovini mirodijama.

Kolumbo. Šest godina prije, prodro je prvi put na Zapad Genovežanin Cristoforo Colombo, koji se prozvao Cristobal Colon, da počasti Španjolce — svoje poslodavce. Kolumbo je odabrao najnezgodniji put da dođe u Ameriku, a vjerojatno ne bi nikada došao na cilj, da povoljni vjetrovi nisu ispravili njegovu pogrešku. Kolumbo, međutim, nije ni kanio doći u Ameriku, nego je htio stići na Istok sa Zapada. Znao je da je zemlja okrugla, kakvom ju je prikazao Martin Behaim svojom glasovitom „Jabukom". No držao je, kao i Behaim, da Azija tvori suvislu masu, te da poput potkove obuhvata planet. Stoga je mislio, da će stići ploveći na Zapad u Kathai (Kina) ili na otok Cipangu (Japan), koji se nalazi pred spomenutom zemljom. U tom vjerovanju potkrijepilo ga je djelo znamenitog svjetskog putnika Marka Pola *„Mirabilia mundi"* (Čudesa svijeta): Marko Polo je faktično prije dva stoljeća stigao u Kinu i Japan, ali kopnenim putem, idući sveudilj na istok. Kolumbo je držao, da je otok Kuba (prvo veće kopno no koje se bio namjerio), zaista Japan, a kada je otkrio susjedni otok Haiti, koji je prozvao Española, modificirao je svoje mišljenje

tako, da je Haiti proglasio Japanom, a Kubu kineskim kontinentom. Toliko si je zabio u glavu, da je stigao u Aziju, da je još prigodom svoga posljednjeg putovanja tražio arapske tumače, kako bi mogao razgovarati sa velikim kanom zemlje Kathai. A kada je jedamput ugledao jato plamenaca, koji su noću dostojanstveno stupali, mislio je da su to kineski svećenici odjeveni u bijelo... Na svom drugom putovanju Kolumbo je stigao na Jamaicu, na trećem do utoka Orinoca, a na posljednjem u Honduras, koji je proglasio Stražnjom Indijom. Umro je četiri godine kasnije (1506.), ne sluteći, da je otkrio novi kontinenat.

Stoga i nije takova strahovita nepravda, što Amerika nije dobila ime Kolumbija, premda se mora priznati, da je Amerigo Vespucci imao još manje prava na tu čast. No otkriće Amerike bilo je tako rekavši na dnevnome redu. Ljudi onoga vremena otkrili bi Novi Svijet da i nije bilo Kolumba. Godine 1497. stigao je Mlečanin Giovanni Cabotto (engl. John Cabot) pod engleskom zastavom do obale Labradora i stupio — godinu dana prije Kolumba — na američki kontinenat. Godine 1500. otkrio je Pedro Cabral slučajno Braziliju, jer su ga vjetrovi bili zanijeli prema zapadu, dok je plovio u Kalikut.

Što se tiče Kolumba, treba znati, da Kolumbo svoje otkriće nije znao praktično iskoristiti, kao što ga nije znao ni znanstveno ocijeniti. Njegova uprava novih pokrajina bila je prava strahovlada, koja otkriva ružne strane njegova karaktera: silna pohlepa za zlatom, besmislena okrutnost prema urođenicima, podmuklost i slijepa ljubomora prema zemljacima. Sve upravne uredbe Kolumbove bile su nehumane i kratkovidne. Bez ikakovih skrupula istrebljivao je pučanstvo, trgovinom roblja i besmislenom rabotom na plantažama. Na Españolu slao je španjolske zločince, a uveo je i divlje pse, koji će loviti ljude. Bio je toliko škrt i pohlepan, da je zatomio sve plemenitije pobude: njegov ulazak u novi svijet obilježen je time, da je mornara, koji je prvi javio zemlju, prikratio za obećanu nagradu! Jedino što zaslužuje poštovanje, jest nepokolebiva vjera i upornost, kojom je provodio svoje planove. Ipak je njegov uspjeh slučajan, kao zgoditak na lutriji, a ima samo sportsko značenje.

Put oko zemlje za 111 dana. Najveće je otkriće ovoga doba plovidba oko svijeta, koju je izvršio Fernão Magelhães, Portugalac u španjolskoj službi. To je djelo najveće, jer je izvedeno svijesno.

Magelhães (ili španjolski Magallanes), otputovao je u rujnu 1519. iz Španjolske, da bi, unatoč brojnih pobuna na brodu i zavjera, stigao uzduž istočne obale južnoameričkog kopna do južnoga rta kontinenta. U kasnu jesen 1520. prevalio je naporan i vanredno opasan morski prolaz, koji je dobio njegovo ime, a dijeli kontinenat od Ognjene Zemlje. Tako je stigao u Tihi ocean, koji je preplovio u sjeverozapadnom pravcu. Nakon tegobnog putovanja, koje je trajalo gotovo četiri mjeseca (zbog pomanjkanja hrane, posada se na koncu hranila kožom i parcovima), stigao je do Ladronâ, a nekoliko dana kasnije do Filipinskog otočja, gdje je stradao životom u borbi s urođenicima. To je bilo u travnju 1521. Njegova lađa „Vittoria" nastavila je put pod zapovjedništvom Sebastiana d'Elcanosa i stigla do Molukâ, a odatle kroz Indijski ocean i preko Rrta Dobre Nade, te Kapverdskih otoka sretno u domovinu.

U rujnu 1522., dakle nakon tri godine, iskrcala se ekspedicija u istoj luci, odakle je bila pošla pod Magelhãesovim vodstvom. Stigavši na kapverdski otok Santiago, u julu 1522., pomorci su bili opazili, da tamošnji kalendar pokazuje četvrtak 10. srpnja, dok su oni bilježili srijedu 9. srpnja. Kako su putovali od istoka na zapad oko zemlje izgubili su jedan dan. Da su putovali protivnim pravcem dogodilo bi im se kao Mr. Phileasu Foggu, junaku glasovitog romana Julesa Vernea, koji je dobio jedan dan i tako uspio da postigne ono u što se bio okladio.

Zločinstva Conquistadorâ. U isto vrijeme otkrivena je Srednja Amerika, a nekih deset godina kasnije zapadna obala Južne Amerike. Kada je godine 1519. Hernando Cortez stupio na mehičko tlo, našao je ondje visoko razvijenu, da, gotovo dekadentnu kulturu, koja je bila bez sumnje razvijenija i naprednija od evropske. Kao bijelac i katolik zaslijepljen dvostrukom megalomanijom vjere i rase, Cortez se nije mogao dovinuti misli, da su bića drugoga nazora i druge boje kože ravnopravna Španjolcima. Upravo je strašno, a i smiješno, kako su oholo Španjolci susretali

predstavnike Aztekâ i njihove kulture. I jedino je dobro djelo, što su ga učinili, ukidanje ljudskih žrtava. To je ujedno i jedina svijetla točka u povijesti čitave *Conquiste.*

Treba naime znati da su Cortezovi drugovi osim rijetkih iznimaka, bili gotovo svi od reda ljudi deklasirani, pa i prosti zločinci. Jedini motiv ekspedicije u zemlju Aztekâ, bila je pomama za zlatom. „Španjolci — rekao je Cortez glasniku mehičkog cara Montezume — trpe od bolesti srca, koja se može liječiti jedino zlatom".

Još je viša od mehičke kulture Aztekâ bila peruanska kultura Inkâ. Oba naroda u mnogočem se podudaraju, no možda se čini, da su se razvijali svaki za sebe, ne znajući jedan za drugoga. A osvajanje Perua još je sramotnije i strašnije od osvajanja Mehika. Hernando Cortez pravi je kavalir, ako ga usporedimo sa Franciscom Pizarrom, koji nije uzalud sisao krmaču. Teško je zamisliti životinjskiju grubost i gadniju pohlepu, negoli je bila Pizarrova. Kao što je Cortez obračunao s Montezumom, tako je Pizarro obračunao s Atahualpom, peruanskim carem.

Kao i Montezuma bio je Atahulpa čovjek nježan i blag, otmjena držanja, istančane duše, a nešto je slično nemoguće zamisliti u tadašnjoj Evropi. Pizarro ga je namamio k sebi zajedno s pratnjom, koja je došla bez oružja. Za vrijeme razgovora provalili su u odaju Pizarrovi vojnici i poklali peruansku pratnju. Atahualpa se upravo sledio uočivši taj postupak, ali je umio sačuvati vladarsko dostojanstvo. Upustio se štaviše u razgovor i doskora uvidio, da lupežima nije ni do čega drugoga nego do blaga. Stoga je obećao da će platiti carsku otkupninu: ispunit će cijelu odaju zlatom dokle god dopire uzdignuta ruka! Pizarro je pristao i stekao plijen kakvoga nitko u Evropi nije vidio. No kada je sve zlato bilo dopremljeno, dao je Inku udaviti. Značajno je, da su se štaviše Pizarrovi ortaci zgražali nad tim postupkom.

To se dogodilo ljeta Gospodnjega 1533.

Osveta Amerike. Pizarro je svršio kao većina ubojica: jednog su ga dana zaklali njegovi ortaci. A čitava Španjolska nije od otkrića Amerike imala mnogo blagoslova. Priviknuvši da živi od

pokradenih dobara, zapala je sto godina kasnije u agoniju, od koje se do dana današnjega nije oporavila. Da, čitava je Evropa stradala od božanske Nemeze: Novi svijet nije dao Evropi samo kukuruz i duhan, rajčicu i bananu, kakao i krumpir, vaniliju i druge mirodije, nego osim zlata i — sifilis.

„Napuljska" ili „galska" bolest „venerija" postala je u najkraće vrijeme modnom bolesti čitavoga razdoblja. Gotovo sve istaknute ličnosti onih dana bile su, prema suvremenim izvještajima, luetici: Aleksandar i Cezar Borgia, papa Julije II. i Leo X., car Karlo V. i kralj Franjo I., koji je — vele — ovu bolest stekao veoma romantično: muž lijepe Ferronière, s kojom je kralj podržavao ljubavne odnose, hotimice se zarazio, da bi tako upropastio kralja, što mu je i uspjelo. Nova je bolest bila tako raširena, da je svatko javno priznavao, ako je obolio. O tom se govorilo u društvu, o tom su se pisali i stihovi. Sifilis je zacijelo jedan od glavnih uzroka, što se mentalitet evropskog pučanstva toliko promijenio: ova je bolest unijela elemenat nepovjerenja u ono, što je u čovjeka najviše i najniže, čin animalan i metafizičan, i tako ga dvostruko otrovala.

No američko zlato pokazalo se većim prokletstvom od sifilisa. Nagao uvoz velikih količina drage kovine, na kojoj je Srednji vijek oskudijevao, pomogao je razvitku novčarstva i financijskog gospodarstva uopće. Američko je zlato omogućilo kapitalistički poredak, a razlike između siromaha i bogataša postale su odjednom goleme. Nastala je i opća skupoća, a zarada nije mogla napredovati istim tempom: u prvoj polovici 16. vijeka porasle su cijene za 100 i 150 posto, da, kod nekih proizvoda i za 200 i 250 posto. Danajski darovi Amerike bili su pošast i bijeda, ili bolje rečeno dvije pošasti: lues i zlatna groznica! Svatko nastoji da se što prije i bez truda obogati. I domaću zemlju prekapaju i ruju ne bi li našli dragih kovina, pa ih zaista otkrivaju, a nova nalazišta zlata i srebra iskorišćuju se savršenijom rudarskom tehnikom.

Kako vidimo, „inkubaciono vrijeme" je prošlo, otrov počinje djelovati, zahvaća glavu, srce i moždinu evropskoga organizma.

Faust. Sve tendencije novoga doba sažela je pučka mašta u spodobi Doktora Fausta. Faust je alkimist, koji pravi zlato; bavi se crnom magijom, kako bi postigao znanje, bogatstvo i svjetovnu moć. Faust je teolog i protestant: zemljak Melanchthona, suvremenik Luthera i neko vrijeme nastanjen u Wittenbergu. Faust je humanist, ljubitelj antike. Obećaje, da će pronaći izgubljene komedije Plauta i Terencija, dozivlje sjene homerskih junaka iz podzemlja, veže se, pomlađen tajanstvenim silama, s Helenom i tako ispunja simbolički smisao renesanse: preporod gotičkog duha s helenskim duhom. Fausta drže izumiteljem tiskarstva: prema stoljetnoj predaji on je izmislio „matrice", kojima se lijevaju pokretna slova, dok Gutenberg tiska drvenim pločama. Faust zapisuje đavlu dušu, tražeći od njega ugovorom, da mu odgovori na sva pitanja, da mu uvijek kaže pravu i živu istinu. Tu se otkriva najdublja crta vremena: bezgranična težnja za spoznajom i ujedno čvrsto vjerovanje, da postoje tajne formule, kojima se može pronaći odgovor na svako pitanje. Legenda o Faustu prikazuje ga kao saveznika i žrtvu đavola, što znači, da je „čisti razum" djelo vražje, a težnja za takovom spoznajom slijepa oholost, koju potpiruje sotonska zmija. Tako piše i na prvim stranama Biblije: *„eritis sicut Deus"* (bit ćete kao Bog). Da, i samo ime: *Faustus,* što će reći: sretni, otkriva osnovnu tendenciju Novoga doba: glavno je na tom svijetu sreća, a ta sreća izvire iz moći, čulnih užitaka i znanja.

Genijalnost je Goetheova Fausta u tome, da je u tom djelu kao u nekom kompendiju prikazana čitava kulturna povijest Novoga doba. Faust počinje kao mistik, a svršava kao realni političar. U Faustu je prikazana čitava napast modernog čovjeka, napast, koja mu prilazi zakrabuljena bezbrojnim maskama: kao alkoholizam, seksualnost, melankolija, natčovještvo. A pri tome je Faust uvijek nezadovoljan i nezadovoljen, uvijek teži za jedinstvom spoznaje, htio bi izaći iz kalupa pojedinca, a sve uzalud. Faustova je tragedija tragedija novovjekog čovjeka, tragedija racionalizma, skepticizma i realizma. Faustu o boku stoji đavô. No Mefisto nije baš zao, nego samo frivolan, ciničan, prožet materijalističkim vjerovanjem, a prije svega duhovit. Mefisto je

utjelovljena inteligencija, čisti hladni i jalovi mozak. Biće izvanredno diferencirano, dosljedni predstavnik najvišeg egoizma. Demon Novoga doba zove se duhovitost, puka duhovitost. Mefisto je zlopogleđa intelektualizma, senzualizma, nihilizma. Pokazuje Faustu, koji se bori sa svijetom, čitav ovaj svijet i čini mu ga podložnim. No Faust je prevaren uvidjevši, da mu taj svijet pripada samo naoko: osvojio ga je umom, koji je nešto nezbiljsko. Ljudima Srednjega vijeka ovaj je svijet pripadao, jer je bio konkretan, zahvaćen srcem. Zato je ta slika bila zbiljskija, premda je bila uska i djelomično kriva. No otkako je nestalo Srednjega vijeka, nema više ni realnosti! Posljednja je velika realnost, koju je Evropa doživjela, mahnitanje prelaznoga doba, koje smo nazvali inkubacijom. Tadašnji su ljudi živjeli u zbiljskome svijetu, jer luda ne doživljuje svijet kao nešto sablasno, nego naprotiv sve smatra realnošću, pa i svoje snove, svoje mahnite predodžbe, svoje želje. Sve što je bilo poslije, može se smatrati bezuspješnim pokušajem da se zahvati realnost.

Pobjeda čovjeka nad Bogom. Teško je prevladati dojam, da je konac „Fausta“ zapravo nemoralan. Goethe veli, da je Fausta otkupila ljubav, no to nije dovoljan razlog. Dvije su mogućnosti: ili da Faust bude otkupljen božanskom ljubavlju, a onda nema i ne bi smjelo biti prokletnikâ, te se Faust samo zato spasava, jer se svatko mora spasiti. No Goethe ne prihvaća ovo rješenje, uvodeći u svoje djelo sredovječni nazor o nebu i paklu, vječnom blaženstvu i prokletstvu. Ili se Faust spasava, što je živio čisto i pošteno, Bogu ugodno? . . . No njegov život nije bio Bogu ugodan: nesamo da nije odolio grijehu, nego nije ni pokušao odolijevati napasti. Nikada se nije borio s Bogom! U Goetheovu „Faustu“ nalazimo nebo tek na početku i na koncu, kao uzvišenu kulisu, koja skladno uokviruje Faustovu povijest. Između toga početka i tog svršetka proteže se svjetovnjački život Fausta. On je polihistor, filantrop, svjetski čovjek i ljubavnik, kolonizator, bankar, meteorolog, inženjer i svašta drugo, ali nije bogoborac. Pa kako i zašto se spasava? U riječima Biblije o trojakoj napasti Kristovoj sadržano je više vjerskoga duha negoli u čitavom „Faustu“. Faust često zapada u napasti, no te napasti nisu kršćanske.

Faustov je sukob učeni, filozofski, da, mondeni konflikt. Tipičan sukob modernog čovjeka. Značajna je činjenica, da ga je Goethe shvatio kao tragični sukob uopće, zamislivši Fausta kao tragediju čitavoga čovječanstva. To je karakteristika 18. vijeka, to je *common sense*, čisti razum, jednostrano naziranje klasicizma, koji sve gradi na spoznaji i obrazovanju. I ne samo 18. nego i 19. vijeka, koji će uroditi aktivizmom, imperijalizmom, tehnokracijom. Čime Faust konačno „okrunjuje“ svoje životno djelo? Isušuje močvare!

Od teocentričkog do geocentričkog nazora. Pobjeda čovjeka nad prirodom, to je zaključni akord „Fausta“. A to je i zaključak novovjeke tragedije. Na početku ove tragedije, kao i na početku „Fausta“ ističe se pobjeda čovjeka nad Bogom, što će reći otkriće čovječjeg uma, koji pronalazi zakone svemira, a vjeruje u svemoć svojih osjetila i svoga razuma. U jednom latinskom epigramu veli Agripa Nettesheim, koji je u mnogočem poslužio Goetheu kao model za Fausta: „Agripa je filozof, demon, heroj, Bog i sve“. Čovjek kao mjera sviju stvari stupa na mjesto Božje, Zemlja je potisnula Nebo, svjetovni nazor, koji je dotada teocentričan, postaje sada antropocentričan i geocentričan. Zemaljske stvari, koje su ljudi nekad susretali s nepovjerenjem i prezirom, sada su odjednom nešto zakonito, opravdano. One su zbiljnost, jedina zbiljnost. I dok zemlja astronomskim istraživanjima i sistemima postaje sitni plamičak, preobrazuje se u srcima i glavama ljudi u središte, koje vlada svime. Zemlja i samo Zemlja odsada je važna, djelotvorna, dokazana, istinska. Ona je središte svemira.

Augustinski redovnik. Danas je teško i zamisliti kako je ova spoznaja djelovala na tadašnje ljude. Čitava je epoha prožeta istinskom radošću: ljudi se naprosto vesele što žive. Proučavajući pojedina razdoblja, njihovo raspoloženje, temperaturu i kolorit, često nas ovo ili ono razdoblje podsjeća na neko godišnje doba ili pak doba dana. Tako na primjer, konac 18. vijeka, razdoblje njemačke klasike, podsjeća na prijatno i pomalo saneno poslije podne i predvečerje: to je čas, kada čovjek rado turi glavu kroz prozor ili će pred kućom da popuši lulu ili u vrtu da popije kavu. Inkubaciju 14. i 15. vijeka možemo usporediti s polarnom noći,

a mogli bismo kazati, da je i bistra zvjezdana, a ipak jezovita zimska noć: sve je sjenovito, sve je providno, sve djeluje irealno kao slike, koje nam pokazuje *laterna magica*. Početak 16. vijeka, o kojem smo netom govorili, hladno je i svježe ljetno jutro: pijetlovi bodro kukuriču, čitava se priroda budi, diže se para iz zemlje, svi su ljudi divno ispavani, te se voljko pružaju spremajući se na svakidašnji posao. Vulkanska smionost, plemenita znatiželja obuzima ljude. Oni tragaju za bajoslovnom zemljom Indijom i otkrivaju nešto bajoslovnije: čitav jedan kontinenat sa stvarima, o kojima nije snivala ni najbogatija mašta. Traže kamen mudraca, a nalaze nešto mnogo vrednije: krumpir. Trude se kako bi otkrili *perpetuum mobile*, a razotkrili su mnogo veću tajnu: vječni tok zvijezdâ.

No dok su se vani otkrivale tolike stvari, pronašao je mladi redovnik augustinac nešto važnije, nastojeći kako bi ponovno otkrio riječ Božju i slobodu čovjeka i kršćanina.

ČETVRTA GLAVA

LUTHER I REFORMACIJA

Četiri komponente Reformacije. U prošlom smo poglavlju ustvrdili da je prava renesansa bila tek u Italiji, te da ostale zemlje Evrope doživljuju renesansu u prenesenom smislu. S istim pravom mogli bismo reći, da je Reformacija svojim korijenom i svojom biti njemačka pojava, dok su sve ostale reformacije: engleska, francuska, skandinavska, ugarska i poljska samo njeni odjeci ili čak karikature.

No Nijemac nije u svom tadašnjem stepenu razvitka bio dovoljno zreo i umješan da historički dosljedno postupa: sanen i obuzet novim idejama, kaotičan i slab, Nijemac je dao snažnih pobuda, ali su drugi ubirali njihove plodove. Sve ideje-vodilje, koje razdoblju Reformacije daju njeno obilježje, rođene su na njemačkom tlu, ali su djelovale u stranome svijetu.

Njemačka reformacija nije nipošto jedinstven pokret, nego je rezultanta različitih komponenata. Ima ih barem četiri. Prva je komponenta (koju često smatraju jedinom) religiozna, ali se od početka sjedinjuje s drugom, koja je isto tako jaka, a ima nacionalno obilježje. Reformatori ne će, da se Njemačkom i dalje vlada iz Rima, ne će da crkva bude „vlaška“, nego hoće da bude njemačka; ne će da stranom suverenu — poglavaru Crkvene države — pritječe velik dio poreza. Tu nailazimo na treću komponentu: gospodarsku, koju također ne valja potcijeniti, jer je ujedinila u sebi sve one struje, koje su — prema uzoru prvih kršćana — htjele izvršiti znatne korekture u društvenom poretku. A ne smijemo zaboraviti ni četvrtu komponentu: znanstveno-humanističku. Ova je posljednja komponenta bila razmjerno najslabija, ali ne valja smetnuti s uma, da je znanstvena kritika dobavljala materijal i dala metodu, kojom se vodila borba. Zajednička je značajka

sviju ovih tendencija, da se vjernici, narodnjaci, gospodarski nezadovoljnici i znanstveni kritičari pozivaju svi od reda na Evanđelje: u Bibliji nema ništa o samostanima i redovnicima, prelatima i biskupima, misama i hodočašćima, ispovijedima i oprostima; ne spominje se ni rimski natpastir, a bome ni zabrana ribolova i šumsko pravo, desetina i tlaka. Pozivajući se na Bibliju, reformacija poriče dogme, što ih je Crkva izradila tečajem tisućljetnoga svog života.

Wittenberški slavuj. U svim krugovima javlja se neki predosjećaj, da se sprema nešto veliko, a u narodu se opaža neko napeto iščekivanje. U brojnim spisima onoga vremena vraća se sveudilj slika „zore" ili „novoga dana", najljepše u poznatoj pjesmi Hansa Sachsa „Wittenberški slavuj". U jednoj drami pod istim natpisom, citira Strindberg Ulricha Huttena: „Duhovi se bude, prava je radost živjeti!" I nadopunjuje ovaj glasoviti usklik riječima: „Oh, sada dolazi nešto novo!"

A što je to novo? Martin Luther.

Teško je naći u svjetskoj povijesti ličnost, o kojoj bi se tako različito sudilo, kao što se sudilo i sudi o protupapi iz Wittenberga. Katolici su ga oduševljeno hvalili i slavili, protestanti žučljivo i strasno napadali; ateisti su ga proglasili duhovnim osloboditeljem, a pobožni ljudi pokvarenjakom. Jednima vrijedi kao „njemački Catilina", drugima kao „najveći dobrotvor čovječanstva". Goethe ga je nazvao „genijem veoma znatne vrsti", a Nietzsche „ograničenim seljakom, koji ne vidi dalje od svojih cokula"; Schiller ga zove „borcem za slobodu razuma", a Fridrik Veliki „bjesomučnim monahom i barbarskim piscem". Pokušavalo se dokazati, da je bio izjelica i pijanac, lažac i krivotvoritelj, ženskar, luetik, paranoik, samoubojica..., a njemački slikari, njegovi suvremenici, prikazuju ga sa svetokrugom oko glave.

Reformatori prije Reformacije. Neki su istraživači nastojali odreći Lutheru stvaralačku originalnost, ističući, kako su sve njegove misli izrekli drugi prije njega. Ima čitav niz reformatora prije reformacije, koji su u mnogočem i znatniji mislioci od Luthera. No dok su oni samo mislioci, Luther je u prvom redu čovjek djela, koji iz svog uvjerenja povlači praktične zaključke.

Nema sumnje da su struje, iz kojih je proizašla reformacija, mnogo starije od Luthera. Imali smo već prilike u prošlom poglavlju pribilježiti neke pojave antiklerikalnog duha, koji ispunjava čitav 15. vijek. A čuli smo i to, kako su se humanisti rugali Crkvi, kako je antiklerikalna prosviješćenost zahvatila sve obrazovane krugove Italije, pa i najbližu okolinu pape. Godinu dana prije wittenberških teza objelodanio je Pietro Pomponazzi, glasoviti filozof, knjižicu o neumrlosti duše, u kojoj veli, da su osnivači religije izumili svašta čime će — u najboljoj namjeri — prevariti puk, kao što dadilja vara dijete, ili liječnik bolesnika. U drugom spisu Pomponazzi tvrdi, da se djelovanje svetih moći osniva na utvari, te da bi isto tako djelovale, kada kosti ne bi bile svetačke, nego pseće. Prigovor, da moramo vjerovati u neumrlost duše, jer bi inače čitava religija bila prevara, Pomponazzi pobija opaskom, da je tome zaista tako. Postoje tri zakona: mojsijevački, kršćanski i muhamedovski, pa valja pretpostaviti, da su i jedan, i drugi, i treći lažni, a onda je prevaren cijeli svijet, ili su lažna u najmanju ruku dva, a onda je prevarena većina ljudi.

Kurija je tolerirala ovakove rasprave, jer se tada smjelo pisati i govoriti sve, samo ako bi se postupalo *salva fide*, što će reći podvrgnuvši se izvana crkvenoj vlasti.

Spomenuli smo, da je Wiclif najavio čitavu reformaciju, da, u nekim bitnim točkama dopro i dalje od same reformacije. Wiclif nauča među ostalim, da ne valja obožavati slike; da relikvije ne treba smatrati nečim svetim; da papa nije nasljednik Petrov; da ne prašta grijehe on, nego Bog; da blagoslov biskupâ nema nikakove vrijednosti; da svećenicima treba dopustiti da se žene; vino i kruh ne pretvaraju se prigodom pričesti u pravo tijelo i pravu krv Kristovu; ne valja se moliti Djevici Mariji, a ne treba se moliti ni u crkvi, jer se to može obaviti na svakom drugom mjestu.

I Erazmo Rotterdamski, *lumen* stoljeća, rugao se štovanju svetaca, nauci o transsupstancijaciji i čitavoj skolastičkoj dogmatici, koju — veli Erazmo — ne bi razumio ni sam Krist, a kamoli apostoli. Sakramente smatra beznačajnim ceremonijama, za Sveto Pismo veli, da je mjestimice krivotvoreno, a mjestimice protuslovno

i nerazumljivo: božanstvo Kristovo i Sveto Trojstvo ne može se dokazati pomoću Biblije, a Crkva — veli Erazmo — nema sramotnijih neprijatelja od papa, koji svojim prokletničkim životom ponovno ubijaju Krista.

U čemu je Lutherova zasluga? No baš na primjeru Erazma Rotterdamskog, vidimo golemu razliku između Luthera i njegovih prethodnika. Ovi su reformu naprosto naučali, Luther ju je proživio. U tome je njegova neusporediva originalnost. Erazmov je duh zacijelo bogatiji, oštriji, prostraniji, dosljedniji, a i smioniji; no Erazmo je samo filozof. Luther je bio velik čovjek, a Erazmo samo velik um. Nikada mu nije palo na pamet, da se praktično založi za koju od svojih ideja. On, koji je bio radikalniji od većine reformatora, nije se nikada osobno založio za ovaj pokret, nego ga je, štaviše, svakom zgodom bojazljivo nijekao. Često puta ističe u svojim pismima, da Lutherove spise gotovo nije čitao, što je zacijelo laž; svoga starog prijatelja Huttena tjera iz kuće, kada osiromašen, prognan i na smrt bolestan traži kod njega u Baselu sklonište. Erazmo je drhtao, kad bi netko spomenuo smrt. No nesamo, da nije bio junak, nego je drhtao i pri pomisli, da bi mogao izgubiti razne prebende i bogate darove crkvene; da bi njegov ugled u visokom društvu mogao stradati, a neprijatelji su mu s pravom prigovarali, da se poput pseta dade namamiti komadićem kosti. Zato Reformacija ne spominje kao velikog obnovitelja Erazma, nego ograničenog i tvrdoglavog seljaka, kakav je bio Luther.

Luther nije donio mnogo „nova". To nije ni zadaća velikih ljudi. Ponovio je misli, kojima je bila prožeta čitava epoha, probudio je iskru, koja je u većini bila zapretana, a postupao je tako uvjerljivo, da je predobio brojne sljedbenike. Zato je i Adolf Harnack, čuveni teolog, mogao i kazati u svom spomen-slovu prigodom četiristote obljetnice Lutherova rođenja: „Put, koji vodi k cilju, pokazao nam je nakon dugotrajne noći čovjek, o kojemu smijemo kazati: on je bio Reformacija".

Dvojako lice Lutherovo. Hoćemo li pokušati da Lutherovu ličnost kako tako shvatimo (a to je za nas ljude 20. vijeka teže, nego što bi čovjek mislio) moramo prije svega uočiti, da je bio

čovjek prelaznoga doba, te se u njegovoj ličnosti isprepliće i miješa staro i novo. Ova čudna slitina redovno stvara velike obnovitelje, preporoditelje i reformatore. A to je i shvatljivo. Samo, ako u duši revolucionarca staro još živi, može izazvati onu usrdnu i stvaralačku mržnju, koja čovjeka osposobljuje, da se svom dušom i svom silom dade na borbu sa starim. Da bismo nešto tako strasno pobijali, moramo od toga trpjeti u dubini duše, a da bismo mogli trpjeti, moramo to i biti. Samo manihejac Augustin mogao je postati crkvenim ocem; samo aristokrat staroga kova kao Mirabeau, mogao je potaknuti Francusku revoluciju; samo Nietzsche, sin pastora, mogao je postati imoralist i antikrist; samo ljudi izrazitog građanskog podrijetla i odgoja kao Marx i Lassalle mogli su osnovati socijalizam. Tko hoće postati Pavao, mora da bude prije Savao, da, čitava života mora sačuvati nešto od Savlove duše. Jer samo u neprestanoj borbi protiv sebe samoga i svoje vlastite prošlosti može crpsti snagu u borbi za budućnost.

Posljednji monah. Luther je osnovnom strukturom svoje duše izrazito sredovječna pojava. Čitava njegova pojava ima nešto impozantno i jedinstveno, svetačko, kameno i sputano, podsjećajući svojim oštrim i krutim profilom na gotski kip. Njegovo je htijenje genijalno i mnogostrano, shematsko i „pravolinijsko"; njegovo mišljenje nagonsko, afektivno. Luther nije moderan čovjek, koji može (da li je to prokletstvo ili nije) gledati stvari sa sviju strana, rekao bi fasetnim očima. A baš u njegovo doba javljaju se diferencirane, zapletene, polihromne ličnosti. Luther je suvremenik luciferskog podrugljivca, kakav je Rabelais, suvremenik velikih Talijana renesanse, a među njegovim zemljacima ističe se saski knez-izbornik, svjetski čovjek i diplomat, da i ne spomenemo šarenog i suptilnog Erazma, ili mješavinu kakav je Paracelzo. U Lutherovoj duši nije bilo nijansa ni prekida. Kontrasti su jedan uz drugoga, kao u sredovječnih ljudi; tonovi snažni, naglo se izmjenjuje, bez prelaza i stapanja. Tmurno očajanje i vedro pouzdanje, sunčana dobrota i paklenska srdžba, blaga nježnost i gruba djelotvornost. Osim toga je Lutherovo mišljenje i djelovanje potpuno elementarno, nagonsko, a mogli bismo reći i nepromišljeno. Racionalizam, velika tema novoga doba, nije zavladao Lutherom.

Grustilo mu se od razuma, kao pravom skolastiku, a pamet je zvao „đavolovom droljom" *(des Teufels Hure)*, novu je astronomiju otklonio, jer da se ne slaže s Biblijom, na velika zemljopisna otkrića nije se obazirao. Nije bio ni „socijalan", kako pokazuje njegovo držanje u Seljačkom ratu. Luther je uopće fanatik reda i poretka, uvijek na strani „oblasti", izraziti pristaša sredovječne sputanosti u svim društvenim i političkim pitanjima.

Postupao je nesvijesno, te je postao junakom dana, a da ni sam nije znao kako. Stupao je sigurno kao mjesečar, a ta sigurnost i snaga pomogla mu je da postane vođom. Luther je posljednji veliki monah u Evropi, kao što je Winckelman pod konac klasicizma posljednji veliki humanist, a Bismarck u doba liberalizma posljednji veliki *Junker*.

No Luther je odmaknuo i od svoga vremena. Modernizam njegova mišljenja osniva se na tri momenta. Prvo je individualizam. Time, što je religiju učinio unutrašnjim doživljajem pojedinca, izvršio je na području vjerske duševnosti nešto slično, što su talijanski umjetnici učinili na području umjetničke mašte. Svaka duša — veli Luther — mora stvoriti Boga iznova, a u tome je posljednje i najdublje oslobođenje ličnosti. Drugo je demokratski momenat. Objavljujući, da je svaki vjernik u neku ruku i duhovnik, svaki član crkve — svećenik, Luther je uništio sredovječni sistem zastupstva. Uklonio je Kristova namjesnika i njegovu činovničku hijerarhiju, a u crkveni život uveo načelo ravnopravnosti, koje će Francuska revolucija uvesti kasnije u politički život. A treće, Luther je čitav profani život proglasio nekom vrsti bogoslužja i time unio nešto posve novo i svjetovno u samu religiju. Konstatacija, da uvijek i na svakom mjestu, u svakome zvanju i službi možemo biti Bogu ugodni, znači da Luther rad proglašuje svetim, a to će biti od nedoglednih posljedica.

Velika kriza. Luther je započeo kompaktnim vjerovanjem ranoga Srednjeg vijeka, vjerujući u djelotvornost sakramenta i svetaca; u Erfurtu se predao naučanju stroge skolastike, a u augustinskom samostanu dao se svim žarom na trapljenje i redovničku askezu, post i molitvu, smrzavanje i bdijenje; u Wittenbergu je oduševljeno prigrlio naučanje mistika, u Rimu ga je zahvatila

velika antiklerikalna struja, koja je već dulje vremena potresala svijetom. U to doba Luther još nije antipapist: tek kao potpuno zreo čovjek, na vrhuncu svoga života, izazvao je prijelom s papinstvom i katoličkom crkvom.

Velika kriza Lutherova života pada u doba njegova samostanskog života. Luther je tada bio u onim opasnim godinama, kada baš genijalni pojedinci počinju sumnjati o svojoj egzistenciji i smislu života. Korijen očajanja, koje je pritislo Luthera i malne ga uništilo, strah je Božji. Strah pred Bogom i njegovim zakonom. Luthera muči pitanje, koje je mučilo i Pavla, dok je još bio farizej: kako ću izbjeći srdžbi Božjoj, kako ću ga zadovoljiti, ispunjajući njegove stroge i gotovo nemoguće zapovijedi? No jednog je dana Luther doživio svoj Damask. Samo što mu Spasitelj nije rekao: „Zašto me progoniš?", nego: „Zašto misliš, da te ja progonim? Moj otac nije Jehova!" Tako je Luther spoznao da kršćanski bog nije „pravedan", nego milosrdan, da sadržaj evanđelja nije zakon, nego milost.

Lutherovo herojsko doba. Luther je katoličku crkvu zahvatio na najslabijem mjestu, kada je žigosao trgovanje oprostima i time započeo svoj reformatorski rad. Ta je praksa bila najodvratnija i potpuno besmislena, te se svatko o tome mogao uvjeriti. Tečajem vremena bila se razvila čitava burza za oprost grijehâ; sve je imalo svoj tečaj, na burzi je notirala kriva zakletva, oskvrnuće, ubijstvo, krivo svjedočanstvo, bludni čini u crkvi i izvan crkve i t. d. Sodomija je notirala dvanaest dukata, crkveni grabež devet, čaranje šest, umorstvo roditelja samo četiri. Da, moglo se plaćati unaprijed i stvarati tako zalihu oprosta, a čitav je posao bio povjeren velikim bankama i trgovačkim firmama, koje su fungirale kao zakupnici, služeći se svim sredstvima suvremene reklame i lova na mušterije. Prigodom lutrije moglo se uz ostale „divne premije" dobiti i nekoliko oprosta. Dalje se zaista nije moglo dotjerati u nedostojnoj merkantilizaciji vjere. A da sve to nije imalo ništa zajedničkog s pravim kršćanstvom, mogao je svatko razumjeti i ocijeniti.

Vrhunac je publicističke djelatnosti Lutherove godine 1520., kada je objelodanio tri malena, ali veoma sadržajna spisa:

*

„Kršćanskom plemstvu njemačke narodnosti“, „O babilonskom sužanjstvu Crkve“ i „O slobodi kršćanskog čovjeka“. Ti se spisi odlikuju snagom i dubinom, sažetim prikazivanjem, jasnoćom, koju nikada više ne će dostići. Luther nauča u tim spisima, da je svaki kršćanin duhovno lice; da papa nije gospodar svijeta, budući da je Krist rekao Pilatu: „Moje carstvo nije od ovoga svijeta“; da su sakramenti samo oni, koje je Krist sam ustanovio, t. j. krst, pokora i pričest; da su papinske pretenzije na svjetsku vlast dovele crkvu pod jaram strane i neprijateljske moći, kao što su Židovi došli bili pod vlast Babilona; da je čovjek-kršćanin slobodan, nikomu podložan i ujedno sluga sviju stvari, kojima raspolaže: slobodan je svojim vjerovanjem, a podložan je svojom poniznošću. Samo je ondje moguć kršćanski život, gdje se radi radosno i svoje volje, služeći drugome. „Tko da shvati — veli Luther — čitavo bogatstvo i sjaj kršćanskog života, koji može sve, a ne treba ništa, koji je gospodar grijeha i smrti i pakla, a ipak svima na službu, ponizan i koristan!“ Tu je Luther dopro u blizinu velikih svojih učitelja iz mladosti — mistikâ, te rješava i veliko sporno pitanje kršćanstva o odnosu između vjere i dobrih djela.

Lutherov papa. Malo prije smo rekli, da je Luther u mnogočem izrazito sredovječna pojava. I zaista, vjeruje autoritetu, slijepo i uporno. Potreban mu je autoritet, pa ako niječe papu pronalazi nešto drugo. Lutherov suvremenik Sebastian Franck rekao je, da svijet hoće i mora imati papu, pa bi ga ukrao ili iz zemlje iskopao, kada ga ne bi bilo, a oduzmeš li mu ga danas, potražit će sutra drugoga.

Lutherov papa je Biblija. Tekst Svetoga Pisma shvaća doslovno, bez najmanje modifikacije ili ograničenja, a pri tome se obazire podjednako na oba Zavjeta, premda je Stari Zavjet rudiment prijašnje periode. „Riječ“ ili smisao identificira sa vlastitim, često pogrešnim ili ograničenim tumačenjem. Klasičan je primjer ove doslovnosti glasovita rasprava o Sv. pričesti na marburškom sastanku. Tom je prilikom Zwingli izjavio, da odnosne riječi valja shvatiti simbolički, da grčki *estí* ne označuje istovjetnost, nego valja prevesti *significat.* To je Luthera veoma ljutilo: za vrijeme diskusije neprestano je klopkao po stolu i poluglasno ponavljao

riječi: *est, est.* Njemu je sam gramatički oblik bio mjerodavan, pa ako grčki *estí* znači jest, čemu prevoditi drukčije.

Gutenbergov čovjek. A ipak je ova doslovnost značajna nesamo za Luthera nego i za moderno doba. Novo doba nadoknađuje papu, dotadašnju vrhovnu instanciju, mrtvim autoritetom slova. Na mjesto pojedinca, koji se može varati, a može imati pravo, stupa nešto apstraktno. Teologiju potiskuje filologija, a na mjesto Crkve dolazi — Škola. U središtu vjerovanja nije više život Otkupitelja i njegova nauka, nego izvještaj o tom životu i muci, knjiga. Ova pojava označuje pobjedu novoga čovjeka, koji piše, tiska knjige, čita; znanstvenog čovjeka, koji vlada novim doba. To je početak literarnog razdoblja. I sakramenti ne djeluju tajanstvenom magijom, nego riječima, ukratko, Gutenbergov čovjek triumfira nad čovjekom gotike. Odavle vodi ravni put čistoj kulturi razuma, religiji uma, „prosvjetiteljstvu“.

Luther nije predvidio neminovne posljedice svoga postupka, ali ih je primijenila u životu ona crkva, koju je Luther osnovao. Luther je, uostalom, najveći publicist njemačkoga naroda, a njegove teze prvo „posebno izdanje“ svjetske povijesti.

Luther je u mnogočem uzmakao iznevjerivši se pravome protestantizmu i sebi samome. Protestantizam bio je jasan i srčan prosvjed protiv vjerskoga nasilja, formalizma; povratak čistome evanđelju i osnovnim činjenicama kršćanstva. Protestantizam odbacuje posredovanje između Boga i vjernikâ, te proglašuje pobožnost i nasljedovanje Kristovo jedinim pravim duhovništvom. No već za Lutherova života i ne bez njegove pomoći, vratilo se mnogo toga što je ispočetka pobijao. Stvoren je nov sistem klerikalne vladavine i mrtvoga slova, izgrađena nova kršćanska fasada, nova dijalektika, koja je svojom jalovom dovitljivošću nadmašila katoličku i ponovno zamračila evanđelje. Opet se raspalo čovječanstvo na kršćane prve i druge klase: no dok katolički svećenik crpi svoju nadmoć iz transcedentnog izvora, osnivaju protestantski pastori i teolozi svoju vlast na „znanstvenom“ shvaćanju Biblije. Jadna i krhka prednost!

Luther stvara jezik. Lutherov je prijevod Biblije djelo, koje možemo smatrati neuspjelim, a možemo ga smatrati i remek-

djelom. U tom prijevodu nije sačuvan mjesni kolorit, nije sačuvana aroma biblijskoga svijeta, pa ni čuvstva i misli autora. No Lutheru je uspjelo da ponijemčivši Bibliju stvori najnjemačkiju knjigu njemačke književnosti. Često se tvrdi, pretjerano, da je Luther tvorac novovisokonjemačkog jezika, a neki autoriteti kao na pr. Jakob Grimm ovu tvrdnju potkrepljuju. Ipak ne smijemo zaboraviti, da se Luther, kako sâm izrijekom veli, poslužio t. zv. jezikom saske kancelarije, jedinstvenim žargonom, koji je služio na čitavom području srednje i južne Njemačke. Taj posrednički jezik osnovala je oko god. 1350. kancelarija luxenburških kraljeva u Pragu, a kasnije su ga prihvatile i druge dvorske kancelarije. U Lutherovo doba nije bilo živoga zajedničkog jezika u Njemačkoj: puk je govorio bezbroj dijalekata, a samo izvanredna popularnost njegovih spisa, a u prvome redu Biblije, nametnula je Nijemcima zajednički jezik, koji je prihvaćen i kao književni jezik. Jezik saske kancelarije bio je suh i nespretan, kancelarijski, siromašan riječima, dok Lutherov jezik izrazuje najviše i najdublje misli, najjače i najnježnije osjećaje, te je organ svih mogućih doživljaja ljudske svijesti. Iz građe, kojom se poslužio, Luther je izgradio nešto novo i to tako, da se — kako sam veli — obazirao na govor prostoga naroda. Pitao je majku u kući, djecu na ulici, prostoga čovjeka na trgu, gledajući svima na „labrde". Uživio se u govor naroda i tako uspio da najsuptilnije i najučenije stvari izrazi prirodno i jednostavno živo i razumljivo. Nije možda pretjerano kazati, da bi bez Luthera Njemačka bila danas dvojezična zemlja, te ne bi postojao jedan njemački jezik, nego najmanje dva: gornjonjemački i donjonjemački.

Luther i umjetnost. I Lutherova muzikalnost osjeća se u njegovu stilu. Majstor je vješte gradacije, koja prelazi u *furioso*. Neke je crkvene pjesme sam komponirao, udarao je u lutnju i svirao frulu, razumio je i cijenio polifone stavke, a veoma je poštivao nizozemske kontrapunktiste. Njemačko crkveno pjevanje postalo je, zahvalivši Lutherovom nastojanju, bitna sastavina protestantskog bogosluzja. A sam Luther svakom prilikom slavi zanosnim i oduševljenim riječima muziku: „divni dar Božji, koji je srodan teologiji".

No uzmemo li u obzir ostale umjetnosti, uvjerit ćemo se kako je ovaj veliki čovjek bio ograničen. Ni prema pjesništvu nije imao pravoga odnosa, a kamoli prema likovnim umjetnostima. Od svih pjesničkih vrsta najviše je cijenio didaktičnu basnu, jer da se time najzgodnije crta vanjski život. Isto tako utilitarno prosuđivao je dramu: Terencijeve komedije poučno su ogledalo pravoga svijeta; latinske školske drame dobra jezična vježba; duhovne igre uspješno sredstvo za širenje evanđeoske istine. A likovna umjetnost kao da i ne postoji. Luther je godine 1511. u jeku renesanse putovao preko gornje Italije u Rim, a da čitavim putem nije našao nijedne riječi da pohvali ljepotu umjetničkih djela, što ih je susretao na svakome koraku. U Firenci mu najviše imponiraju bolnice, u Rimu se tuži, da se iz Njemačke izvlači toliko novca za rimske građevine i t. d. O katedralama u Kölnu i Ulmu ne veli ništa drugo, nego da imaju lošu akustiku, što otešćava bogoslužje. A za historijsku veličinu Rima nije, čini se, imao više razumijevanja negoli za umjetničku veličinu. Uopće se čini, da Luther, za razliku od prijatelja Melanchthona, nije imao nikakvog historijskog smisla. O Juliju Cezaru veli na pr., da je bio „puki majmun"; Cicerona slavi kao pravog mudraca, koji se daleko uzdigao nad Aristotela posvetivši svoje sile državnoj službi, dok je Aristotel dio „dokono magare". Takovi sudovi o največem strateško-političkom duhu staroga Rima i sveobuhvatnom duhu stare Helade, koji je sakupio čitavo znanje antike, sredio ga i prikazao, a povrh toga osnovao i pola tuceta novih znanosti — e, to se ne može opravdati nikakovim subjektivizmom, to je potpuna sljepoća za historijske perspektive.

Luther i Seljački rat. Bitni nedostatak povijesnog razumijevanja najjače se ispoljuje u Lutherovu držanju prema seljačkim ustašama. Seljački rat u Njemačkoj najveći je pokušaj socijalne revolucije, što ga je Njemačka ikada doživjela. A da seljaci nisu bili tako nedisciplinirani, a njihovi vođe tako sitničavo ljubomorni i tašti, stigli bi zacijelo do cilja.

Pokret je nadovezao na ideje-vodilje prvih kršćana obraćajući se u prvom redu protiv bogatije hijerarhije, mnogo manje protiv svjetovnih knezova, a gotovo nikako protiv plemstva. Od cara

očekivali su buntovnički seljaci, da će stati na čelo pokreta. Isto su očekivali od Luthera, koji je uvijek propovijedao povratak k evanđelju. Pokret se od samoga početka nije ograničio na selo, nego je zahvatio gradove, gdje su se proleterski nezadovoljnici rado priključili seljacima, kako bi dali maha svome nezadovoljstvu. A pridružili su se i brojni siromašni svećenici, tako da se može govoriti o velikom pokretu cijeloga četvrtog staleža.

Glasovitih „12 članaka" godine 1525. sadrži veoma umjerene zahtjeve: općina neka bira sama svoga župnika; desetina od žita se ukida, ali ostala podavanja ostaju; ukida se kmetstvo, a lov, ribarenje i krčenje šuma postaje slobodno. Na to se nadovezuju daljnji, veoma razboriti, postulati: jedinstvo mjera i novca u čitavoj Njemačkoj, ukidanje carina, reforma sudstva. Plemstvo će primiti odštetu na račun crkvenih dobara, koja treba potpuno sekularizirati. To je jedna od najvažnijih točaka programa.

Protivnici nisu htjeli pristati ni na kakove koncesije i tako je došlo do rata. Seljaci su nagrnuli sa svih strana, a kako se gradovi nisu ozbiljno opirali, svladali su buntovnici za nekoliko sedmica sve knezove u Franačkoj i na Rajni. U Heilbronn sazvan je veliki seljački parlamenat, koji će vijećati o potpunoj reformi *Reicha*. Međutim se u Tiringiji pojavila mnogo radikalnija grupa komunističkog smjera: „anabaptisti", koje vodi Toma Münzer. Da su se sada seljaci u Franačkoj i Tiringiji složili, bio bi poraz „bijelih" neminovan. No ustaše su raspršili svoje snage opsjedajući gradove i pljačkajući, te su poraženi u svih sedam bitaka, koje su slijedile u kratkim razmacima. Najviše su stradali od konjaništva, koje im je potpuno nedostajalo. U rujnu iste godine bio je ustanak slomljen. No okrutan, samoživ i kratkovidan postupak vlastodržaca toliko je zatrovao atmosferu, da se posljedice „seljačkog rata" osjećaju dugo vremena.

U tom odsudnom času njemačkog naroda, Luther je potpuno zatajio. Citirao je Isusa Siraha: „Magarcu pripada hrana, teret i bič", i mislio je time seljake. Luther ne smatra seljaka hraniteljem, nego teglećom stokom ljudskoga društva. Okrutna djela bila su na svakidašnjem redu, no zvjerstva su činili jedni i drugi: i seljaci i njihovi protivnici. To je samo po sebi razumljivo.

No Luther je bio jednostrano obaviješten, a bilo mu je i krivo, što se njegova vjerska stvar uvlači u politiku. Ipak je neoprostivo, da je ovo negativno držanje prema seljacima zauzeo prije nego što su započela neprijateljstva. Odgovarajući na spomenutih 12 članaka, odbija gotovo sve seljačke zahtjeve. Krivo mu je, što bi se od desetine imalo platiti župnika, a ostatak podijeliti općinskim siromasima. Veli, da je taj zahtjev prosti grabež i lopovluk, jer da desetina pripada „oblasti" *(Obrigkeit)*. Ako netko hoće činiti dobro, neka dade od svoga (kao da desetina, nepravedan i težak namet, koji je često iznosio trećinu dohotka, nije opće dobro). Kmetstvo proglašuje Luther Bogu ugodnom uredbom i citira Bibliju, koja veli, da je Abraham imao kmetove. Osim toga je apostol Pavao naučao neka svatko ostane u zvanju za koje je pozvan. Značajan je i žestok ton, kojim Luther udara na seljake, nazivajući ih razbojnicima, ubojicama i bijesnim psima, koje treba podaviti. Tu se ukazuje grubi poganin, barbar i siledžija, koji je, jedva jedvice ukroćen, drijemao u Lutherovoj duši.

Najgore je pritom, da je u Lutherovu postupku bilo dosta oportunizma. O tome ne valja suditi prestrogo, jer je oportunizam nešto općeljudsko. Svi su ljudi pomalo oportunisti, no reformator se ne bi nikada smio osvrtati na takove obzire. Njegova je misija, da ne pravi kompromise, nego da zastupa određen životni ideal bez ikakovih ograničenja, kako bi ga u cijelosti promijenio. Svaki je reformator u neku ruku monoman. Možda je razlog Lutherovu popuštanju i neka melankolija i umor, koji ga je zahvatio začudo rano. Već godine 1530. piše jednom prijatelju, da mu se čini, kako njegov život ide kraju. „Svijet me mrzi — veli Luther — a meni se gadi svijet i ja ga prezirem". Luther je pripadao onim vulkanskim prirodama, koje se istroše u nekoliko snažnih erupcija, te nemaju tako rekavši jeseni.

Luther i transsupstancijacija. Rekli smo, da Luther nije znao historijski misliti i da uopće nije bio znanstvena glava. Nije umio svoje misli srediti, raščlaniti, izvoditi, a to je tim čudnije, što u znanstvenoj literaturi 16. vijeka ima dosta naučnih djela, koja se odlikuju jasnom arhitektonikom. Da je Luther umio sistematskije

i dosljednije misliti, izostale bi mnoge svađe i brbljarije protestantskih teologa. To se najbolje vidi u naziranju o biti pričesti.

Švicarci Zwingli i Calvin tvrdili su, da je sveta pričest simbolički akt, spomen svetkovine, te hostija znači samo tijelo Kristovo. To je jedno shvaćanje: mjesto istinskog pretvaranja kruha u tijelo — čisto duhovni događaj. Luther je kao čovjek Srednjega vijeka naginjao prvom shvaćanju (kako smo vidjeli spomenuvši raspravu u Marburgu), no nije htio priznati, da bi katolici makar u čem imali pravo, a kalvinsko shvaćanje bilo mu je pak odviše moderno. Stoga je pošao srednjim putem izjavljujući, da se tijelo Kristovo nalazi u posvećenim stvarima kao vatra u usijanu željezu: kao što željezo i vatra postoje zajedno, tako postoje i hostija i tijelo Kristovo. Voltaire je čitavu ovu raspravu sažeo rekavši, da papisti jedu Boga, kalvinisti kruh, a luterani Boga na kruhu. Luther uklanja misterij (i to iz puke tvrdoglavosti), ali zabacuje filozofsko objašnjenje; nauča preobrazbu, koja sve preobražava, a da sve ostaje kako je i bilo.

Luther i nauka o dobrim djelima. Srž problema, na kojemu se osniva reformatorski pokret je pitanje o dobrim djelima i njihovu značenju. Prema katoličkom shvaćanju, pokora je u pokajanju *(contritio cordis)*, ispovijedi *(confessio oris)* i naknadi *(satisfactio operis)*. Luther je priznao samo prvo: pokajanje, ograđujući se (prilično nejasno, ali uporno) od ostalih dijelova katoličke pokore. Ne će ni ispovijedi, ni dobra djela, kojima nastojimo reparirati grijeh. Time je izazvao drugo, dublje pitanje, jer se nameće problem slobodne volje odnosno značenje predestinacije. Jasno je, da je ovo pitanje primarno: treba prije svega znati da li je ljudska volja slobodna, a onda tek istraživati kako ćemo se opravdati. U jednom i drugom pitanju Luther se — kako sam rado priznaje — poveo za najvećim crkvenim učiteljima, koji su na nj mnogo i trajno utjecali — za Pavlom i Augustinom.

Shvaćanje, da je Bog Istočni grijeh mogao izbrisati samo Sinovljevom žrtvom, osniva se na starozavjetnom shvaćanju Jehove, koji je prije svega pravedan: oko za oko, zub za zub, neka vrst trgovine. No pretpostavka, da je milost Božja iskupljena smrću nevinoga, da je uopće morala biti kupljena, nije zgodna. Obja-

šnjavajući otkupljenje, Pavao je napustio jurističko-talmudističko stanovište i naglasio, da se čovjek ne opravdava djelima, nego milošću i vjerovanjem.

Što se tiče Augustina, drugoga velikog učitelja Lutherova, on je odrešito tvrdio, da ljudska volja nije slobodna, te su ljudi unaprijed osuđeni (predestinirani), da se spase ili da se ne spase. Time dakako gube dobra djela svako značenje. Na prigovor, zašto Bog u svom predviđanju nije otklonio zlo iz svijeta, odgovara Augustin estetičkim argumentom: i grijeh — veli on — pripada svijetu, kao što crna boja na pravome mjestu upotpunjuje sliku i kao što je lijepa pjesma sastavljena od opreka. Protivničko naučanje Pelagijevo osuđeno je na koncilu u Efezu, dok su redovnici u Masiliji, prozvani semipelagijancima, zauzeli srednje stanovište: milost je prijeko potrebna, ali ovisi o slobodnoj volji čovjekovoj, koji je prima i odbija; predestinacija se osniva na Božjem sveznanju, a vjera i dobra djela surađuju. Kasnije se u praksi ustalilo vjerovanje, da su dobra djela potrebna za spas duše. No sam pojam dobrih djela veoma je složen, te obuhvata i najgadnije „oprosne“ kombinacije i najuzvišenije svetačke živote.

Luther se protivio ovoj katoličkoj praksi i rekao, da dobra djela nikako ne čine dobra i pobožna čovjeka, nego dobar i pobožan čovjek čini dobra i pobožna djela. Kao što drvo mora najprije izrasti, da bi rodilo plodom, a plod ne čini drvo dobrim i zlim, nego drvo proizvodi plod, tako i čovjek u svojoj osobi mora biti najprije pobožan ili zao, da bi učinio dobro ili zlo djelo. Lutherova metafora o drvetu odgovara katoličkom shvaćanju dobre nakane *(intentio)*, a u suštini opravdava potrebu dobrih djela, što Luther nije htio priznati.

Kalvinizam. U vjerskom osjećanju onoga doba možemo razlikovati tri stupnja. Prvi je stupanj prosječni katolicizam, koji je, ako ne u teoriji, a ono u praksi, grubo štovanje vanjskih obreda i ceremonija, mehanička pokora i djelo. Protiv te i takove prakse bori se reformacija, koja tvori drugi stepen, ističući isključivu vrijednost vjerovanja za spas duše. No reformatorsko shvaćanje, kako se razvilo tečajem vremena, nije drugo no sputani doktrinarizam, dogmatično naučanje. Treći i najviši stepen tvore t. zv.

radikali, koji se ozbiljno daju na posao da obnove prakršćanstvo. Tih radikala ima mnogo, a znatno se među sobom razlikuju. Od krajnjeg revolucionarstva anabaptistâ do čistih spekulacija protestantske mistike dalek je put. Ako su reformatori krivovjerci katolicizma, radikali su krivovjerci drugoga stepena, heretici reformacije. Prvi hoće kršćansku crkvu bez pape, a drugi kršćanstvo bez crkve.

Najjasnije se međutim izrazio drugi stepen u kalvinizmu. U republici Ženevi osnovao je Calvin crkvenu vladu, koja je zasjenila najgoru katoličku inkviziciju. Ova klerikalna policija miješala se u sve i sva; svako prirodno očitovanje života, da, svaki pokret radosti i veselja bio je sumnjičen, zabranjen i kažnjavan. Nije bila dopuštena nikakova svečanost, nikakova zabava: igra, ples, pjevanje, kazalište, pa i čitanje romana, sve je to bilo zabranjeno. Služba Božja vršila se među golim zidovima: nikakav ukras, nikakav sjaj, nikakav oltar, pa ni Kristova slika. Tko bi kleo, tko bi se „kuglao", glasno šalio, lakoumno izražavao, plaćao je visoke globe ili bi ga strpali u zatvor, a preljub se kažnjavao smrću. Calvin je, za razliku od Luthera, bio deduktivan duh, umio je raščlanjivati i disponirati. U njegovoj nauci očituje se latinski duh reda, logičnosti, sistematike.

I kalvinizam je u neku ruku sredovječna pojava, jer ostvaruje duhovnu državu, svemoć crkve (to je oduvijek san papinstva). Kalvinizam je, štaviše, starozavjetan. U drugu ruku mnogo je moderniji od luteranstva svojim purizmom (nikakove slike ni kipovi) i simboličkim shvaćanjem sakramenta. A moderniji je i svojim isticanjem republikansko-demokratskog elementa, kao i apsolutnom redarstvenom vlašću, kojoj je podvrgnut podanik. Moderniji je i svojom humanističko-kritičkom obradbom teoloških pitanja i na koncu svojim borbenim imperijalizmom. Iz Ženeve je proizašla paradoksalna i historijski važna pojava oboružanog kršćanstva: nizozemsko osvajanje kolonija, engleska vlast na moru, a donekle i francuska svjetska politika osniva se na tom shvaćanju.

Spaljivanje Servetovo nije samo „ljaga" u povijesti Calvinovoj, nešto slično kao Lutherovo držanje u Seljačkom ratu. Ne, to je logična posljedica njegovog sistema. Kalvinizam je sušta hijerarhija, kojoj spaljivanje heretika pripada kao sastavni dio. Servet, jedan od najvećih fiziologa svoga vremena, porekao je Trojstvo, koje je smatrao nebiblijskim, triteističkim i ateističkim. Nato ga je Calvin stavio pred sud, a Melanchthon je ovo djelo nazvao „pobožnim i značajnim primjerom za čitavo potomstvo". Tako su sada mislili gotovo svi protestanti u vjerskim pitanjima, te je krivo smatramo li njih pionirima slobode, a katolike slugama mračnjaštva. Protestantizam je mogao mnogo lakše i bez ikakovih skrupula uništavati „šugave ovce", jer je vjerovao u predestinaciju. Calvin je ovu nauku (koju je Karlo V. smatrao životinjskom), provodio nesmiljenom dosljednošću.

Radikali. Toma Münzer, koga smo spomenuli kod seljačkog rata u Njemačkoj, bio je po Lutherovu shvaćanju prosti ubojica i demagog, a Münzer mu je to uzvraćao nazivajući ga kupom mesa, arcilopovom, poganinom, wittenberškim papom, zmajem i gušterom. Münzer je htio istrijebiti ne samo papu i biskupe, prelate i redovnike, nego uopće sve duhovne posrednike između Boga i čovjeka. Nije htio da se ukinu samo prebende i samostani, nego svaka vladavina, sve povlastice, pa i lično vlasništvo. Nije mu bio samo autoritet crkvene predaje, nego i autoritet biblijskoga slova pozivajući se na unutrašnju riječ, kojom se Bog objavljuje u duši čovjekovoj. Bio je bez sumnje fanatik, koji nije prezao pred nasiljem, razaranjem i krvoprolićem, ali mu se ne može poreći da je bio čovjek duboko religiozan. Osuđivao je one, koji se pozivlju na blagoga Krista i njegove patnje, kako bi uštedjeli svoj križ i svoje patnje. Vjera se rađa samo u očajanju, kad je čovjek nemoćan, u ognju paklenom i čistilištu. Put k Bogu mora naći svatko sam, lutajući u mraku. Nutarnja objava moguća je samo onda, ako je umrtvljena put. Inače se Krist ne može roditi u čovjeku, duh se ne može očitovati. Münzer je vjerovao u mogućnost vizija i nadahnuća, objašnjavajući ih kao neposredne zahvate Božje u sudbini čovjeka.

Münzerovim pristašama srodni su protivnici krštenja ili anabaptisti (njem. *Widertäufer)*. I oni su naučali, da članovi „novoga carstva Kristova" primaju izravno od Boga upute i nadahnuća. Propovijedali su stanje, koje briše sve afekte i prirodne pokrete,

neki uzvišen „nehaj". Budući da je takav odnos prema božanstvu moguć samo kod zrela čovjeka, protivili su se krštenju djece, a odatle i njihovo ime. Jedina je pretpostavka, da netko pripadne njihovoj općini bila osobna svetost, ćudorednost, lično kršćanstvo. Sakramentima nisu pripisivali nikakovu vrijednost. Prisegu su proglasili grijehom, crkve za kuće kumira, poput nekadašnjih ikonoklasta. Bili su prožeti idealizmom, radosno spremni da pretrpe mučeništvo, a interesantno je, da su njihov nauk protestanti još žešće osuđivali, negoli starovjerni katolici.

Sebastijan Franck. No kada je riječ o njemačkoj reformaciji, trebalo bi na prvome mjestu spominjati mistike, koji najčišće utjelovljuju duh vremena i raspoloženje naroda. Najznatniji mistici protestantizma jesu pako Gaspar Schwenckfeld, Valentin Weigel, a pogotovo Sebastijan Franck.

Sebastijan Franck je rođen u Donauwörthu, a bio je najprije katolički svećenik, pa luteranski propovjednik i konačno bez konfesije. Provodio je skitnički život. Pristao je uz Schwenckfeldovu nauku, da je Slovo mač antikrista, koji ubija Krista: njegovo naučanje hoće da bude slobodno, izvan sekta, iznad stranaka, potpuno nevezano. Iz tog stanovišta proizlazi i najveća tolerancija. Franck veli, da su se kršćani pretvorili u strančare, kakovi su nekad bili Židovi. Nijedna sekta ne će drugoj prepustiti Boga, a Spasitelj je za čitav svijet. Veli, da mu je papist, luteran, zwinglijevac, baptist, pa i Turčin, dobar brat . . . Pričest smatra Franck simboličkom, kao i sve druge dogme i uredbe kršćanske vjeroispovijesti. Adamov grijeh, Kristovo uzašašće, vječna je povijest ljudskoga roda, te ih svaki čovjek iznova doživljava. Uskrs i Duhovi samo su prolazne metafore za vječni Uskrs i vječne Duhove Božje. I Biblija je vječita alegorija.

Kako su mnogi, a da i sami ne znaju, slika i prilika Adama, tako su i mnogi slika i prilika Kristova. Krista i danas svaki dan razapinju: on ima svoje faraone, svoje Pilate, farizeje i književnike, koji ga razapinju i ako ne vanjskim činom. Samoga Boga nije moguće definirati: sve što se o njemu kazuje samo je pričin i sjena. On je sve, a da je grijeh nešto, bio bi Bog i u grijehu. Bog ne proklinje nikoga, griješnik proklinje sam sebe, a pobožnome je Bog uvijek bliz, najbliži onda, kad se čini da je najdalji. Bezbožniku dobra djela više škode, negoli koriste. Dobra djela ne čine čovjeka pobožnim, nego svjedoče o čovjeku. Zato su sva djela prožeta vjerom podjednako vrijedna. Bog je protivština svijetu: ono, što je pred svijetom bogatstvo i mudrost, pred Bogom je najveće siromaštvo i ludost. Vlast nad svijetom najveće je robovanje.

Kabinetska politika novoga doba. A što je u to doba zapletaja, previranja i bistrenja činio njemački car? Zapravo ništa, kako je god bio zaposlen, radin i uspješan. Ništa drugo, nego što bi odgovaralo njegovom svjetskom položaju i historijskom času. Velika politika Evrope išla je tada posve drugim putovima, negoli vjerska politika i reformacija.

Nove velevlasti počinju se konsolidirati, jasno se razabiru konture, koje će zadržati sve do Svjetskog rata, a i poslije. Jasno se ocrtava Francuska kao zapadna vlast, Engleska kao sjeverna, a habsburška država kao srednja vlast, najveća i najopasnija, jer obuhvata ne samo austrijsku baštinu, kojoj će doskora pripasti i Češka i Ugarska s Hrvatskom, nego i Španjolska, Novi svijet, Nizozemsku, Franche Comté, Napulj, Siciliju, Sardiniju, dijelove južne Njemačke (t. zv. Prednja Austrija), da, i neko vrijeme čitav Württemberg. Činilo se, kao da su Habsburgovci nepobjedivi, pa je razumljivo, da je ta državna tvorba izazvala u više mahova raznolike saveze, koji su bili protiv nje upereni. Velika opreka između Francuske i Habsburgâ određuje velik dio nove evropske povijesti, a ta se opreka prvi put jasno očitovala u doba reformacije. Kamen smutnje bila je prije svega milanska vojvodina, pa južna Italija i Burgundija, budući da su se protivnici pozivali na svoje historijsko pravo na te zemlje. Karlo V., koji se uvijek smatrao u prvom redu kraljem španjolskim, a kao njemački car svjetskim vladarom, monarhom sredovječnog univerzalnog carstva, uvodi t. zv. kabinetsku politiku, a za njim se povodi kao veoma darovit đak, a poslije i protivnik — Mavro Saski. Stvara se prevejana diplomacija, koja se povodi isključivo za lično-dinastičkim prednostima, diplomacija laži i spletaka, nejasnih prijetnja, polovičnih obećanja, himbenog laviranja i sistematskog huškanja,

diplomacije, koja u 17. i 18. vijeku doživljuje svoje najveće triumfe. Ujedno se razvija veličanstveni sistem korupcije, koji je moguć samo u doba novčanog gospodarstva. Novac i politika tvore odsada nerazrešivu cjelinu, koja je značajna po novo doba. Tako je i Karlo V. postao njemačkim carem, premda su se za to mjesto natjecala još tri kandidata, koji su imali mnogo šansa: saski knez-izbornik Fridrik Mudri (koji je bio zacijelo najpodesniji), Franjo I. Francuski i Henrik VIII. Engleski. Pobijedio je Karlo V., ne zato, što je stekao više simpatija ili zbog nekih političkih razloga, nego naprosto zato, što je velika bankovna kuća Fugger jamčila za svote, što ih je obećao knezovima-izbornicima.

Držanje Karla V. prema protestantskom pitanju nije bilo nikada uvjetovano potrebama njemačkog naroda, nego momentanim položajem u vanjskoj politici. Car se uvijek obazirao na papu, Francusku i Orijent. Čitava povijest njemačke reformacije od Lutherova preloma s Papom, do Augsburškog mira jasna je potvrda ovoj tvrdnji. Godine 1521. treba Karlo V. papino savezništvo za svoj prvi rat protiv Francuske: Wormskim ediktom zabranjene su sve novotarije, a Luther stavljen izvan zakona. Godine 1526. sklapa papa s Francuskom Svetu ligu u Cognacu, koja je uperena protiv Karla V., a njemački evangelici dobivaju smjesta povlastice. No godine 1529. sklapa se opći mir u Cambraiu, a na drugom carskom vijeću u Speieru obnavlja se Wormski edikt. Iduće godine biva Karlo V. okrunjen od pape, a na saboru u Augsburgu njemački protestanti osjećaju, da se situacija promijenila. No kako je zbog turske opasnosti sklopljen vjerski mir u Nürnbergu godine 1532., protestanti dobivaju dopuštenje, da — do općeg koncila — slobodno ispovijedaju svoju vjeru. Mirom u Crespyju i primirjem, koje je sklopljeno s Turcima, dobiva car slobodne ruke, te smjesta kuša uspostaviti silom crkveno Jedinstvo. Dolazi do Schmalkaldskog rata, a Karlu V. uspijeva nakon sjajne pobjede kod Mühlberga nametnuti protestantima Augsburški interim. Otpadom saskog kneza-izbornika, položaj se ponovno mijenja, ugovorom u Passauu ukida se interim, a mirom u Augsburgu dobivaju zemaljski gospodari i slobodni gradovi pravo da određuju vjeroispovijest svojih podanika: *cuius regio, eius religio* (čija zemlja, toga i vjera).

Psihologija Habsburgovaca. Karla V. pratila je za čitavo vrijeme njegove vladavine nevjerojatna sreća: pobjeđivao je unutrašnje i vanjske neprijatelje, španjolske i nizozemske ustaše, pape i krivovjernike, njemačke knezove i tuniske gusare, Francuze i Engleze, Indijance i Turke. A ipak sve te pobjede nisu stvorile ništa, što bi vrijedilo da bude zabilježeno u povijesti evropske kulture. Rod Habsburgovaca, koji je upravljao preko pola tisućljeća sudbinom Evrope, psihološka je zagonetka. Netko je rekao da su Habsburgovci uvijek zahtijevali, da se svijet po njima ravna, a ne oni po svijetu. To je definicija genija: što je genij drugo negoli krajnji napon volje, koja hoće oblikovati svijet i vrijeme prema svojoj slici i prilici? No to su bili opasni fantasti i prema tome neprijatelji ljudskoga roda. Vladali su zbiljom iz prividnog svijeta, koji su sami stvorili, iz kojega nikad nisu izlazili, stotinama godina.

Druga je značajka Habsburgovaca, koja proizlazi iz prve, izvanredna trijeznost, pomanjkanje oduševljenja, poleta, predanja. Stoga i nisu mogli ništa naučiti, odatle i glasovita njihova tvrdoglavost i vječna statika. Bilo da su papistički fanatici, kao Ferdinand II., ili liberalni reformatori, kao Josip II., kruti legitimisti, kao Franjo II., ili poluanarhisti, kao prijestolonasljednik Rudolf, uvijek uzimaju građu, od koje grade svijet, iz sebe samih, kao što pauk vadi iz svoga tijela niti za svoje tkanje. Klasičan je primjer Franjo Josip I.: doživio je skoro 90 godina, a ipak ga — vele — ništa nije ganulo, nitko mu se nije približio. Vladao je gotovo 70 godina, a nikada nije nijedan savjetnik utjecao na njegove odluke, nijedan događaj vremena nije ostavio traga u njegovu djelovanju. Nigdje nijedna slikovita ili topla riječ, snažnija gesta, uzvišen ili podao čin, koji bi ga razotkrio kao čovjeka među ljudima. Kao da je povijest htjela sve bitne oznake ovoga roda sjediniti u tom habsburškom vladaru.

Tajna Karla V. Karlo I., koji se kao njemački car zvao Karlo V., otvara niz pravih Habsburgovaca. Maksimilijan bio je još normalan njemački knez: vedar, razgovorljiv, sportski nastrojen, pomalo prevrtljiv, ali prijazan i pristupačan, pomalo površan, čovjek kao i drugi. Njegov je unuk zakrit habsburškim velom. Tko je ikada čitao u njegovoj duši? Da li je bio obuzet vlašću, da li je nezasitno

gutao zemlje i narode, kako bi ih asimilirao u golemom tijelu svoga carstva: afričke obale, bajoslovne krajeve preko mora, Italiju, Njemačku, istočnu Francusku? Bio je neumoran osvajač, a ipak je stupajući na prijesto porazdavao polovicu carstva bratu; jedva je dosegao podne života, kada se odjednom povukao u samostan, predao vrtlarstvu, pravio ure i naredio, da mu se za života služi misa-zadušnica.

Da li je bio revan sin rimske crkve, da li je silom nastojao produljiti Srednji vijek i spriječiti pod svaku cijenu crkveni raskol? No pola života žestoko se gložio s papom, a njegovi plaćenici opljačkali su strahovito sveti Rim. Da li je bio Nijemac, kao njegov otac, Španjolac, kao njegova mati, Nizozemac, kao njegov zavičaj, ili Francuz, kao njegov materinski jezik? Nije bio ni Nijemac, ni Španjolac, ni Nizozemac, ni Francuz — bio je Habsburgovac.

Tizian je u svojim dvama portretima izvanredno sugestivno izrazio ovo tajanstveno, da, izvanljudsko biće carevo. Naslikao ga je kako u rano jutro jaši preko bojišta kod Mühlberga: crn, okopljen vitez, drži u desnici koplje, upereno protiv neprijatelja — simbol neodoljive sudbine, ali i pobjednik, koji se ne može radovati svome uspjehu. Svijet mu leži do nogu, no što je svijet? A na münchenskom portretu jednostavno ga je posio na stolicu odjevena u crno. Pogled se gubi u nedostupnoj daljini, kao da je sve oko njega zrak ili staklo kroz koje bešćutno progledava. Osamljeno biće odvojeno od živoga svijeta. Čitava tragika ovog vladara izražena je u tim portretima, ali i čitavo prokletstvo roda, koji nije smio imati srca. I baš zato, što Karlo V. nije imao srca, nije mu koristio njegov oštri um, nije mu pomogla njegova suverena diplomacija. Središnju misao svoga doba nije shvatio. Oslanjajući se na vitezove, niži kler, gradove i seljake, mogao je slomiti moć zemaljskih knezova i osnovati pravu pravcatu monarhiju. U ostalim velikim državama ovaj je eksperimenat uspio. No Karlo V. kao da na to i nije pomišljao.

Pobjeda teologije nad religijom. Pravi dobitnik u ratovima, koji ispunjaju prvu polovicu 16. vijeka, zapravo je Francuska, unatoč brojnih poraza. Francuska je zaokružila svoje područje

privrijedivši od Nijemaca Metz, Toul i Verdun, a od Engleza Calais.

Englezi su otpali od Rima zbog ličnoga hira svoga vladara, koji je htio napakostiti papi, kada ovaj nije htio pristati na rastavu braka i ponovnu ženidbu kraljevu. U Švedskoj je novu vjeru uveo Gustav Wasa, koji je svoju zemlju oslobodio od danske vlasti i udario temelje kasnijem razvitku Švedske kao velevlasti. I u zemljama, koje su danas potpuno katoličke: u Austriji, Bavarskoj, Poljskoj . . . protestantizam je uspješno napredovao.

U Njemačkoj je prevrat poprimio najrazličitije oblike: bio je komunistički u sljedbi anabaptistâ, socijalistički u seljačkoj revoluciji, demokratski u gradskim bunama, aristokratski u ustancima nižega plemstva.

No službeni protestantizam nije sudjelovao u tim pokretima i konačno pripao knezovima. Postao je apsolutističan i partikularističan, kao što su bile apsolutističke i partikularističke male njemačke kneževine. Nije mu uspjelo da se stopi sa modernim pokretima, nego se radije obazirao na dvorske krugove i zemaljskog poglavara. I sam Luther rado se obazirao — da upotrijebimo njegov rječnik — na „gubicu“ velike gospode, kako bi kazao ono, što žele. Njegov suradnik Melanchthon, bio je izrazito servilan, a ta servilnost zarazila je protestantske crkve i sveučilišta. Stvoren je tip protestantskog teologa, koji se klanja zemaljskom pokrovitelju, tip podložnog kućnog učitelja i zabrinutog školnika ili „državotvornog“ popa. Iza katoličkog svećenika stoji svemoćna crkva, koja podiže njegovu samosvijest, dok evangelički ima za sobom tek svoju župu i smjerne župljane. Katolički je svećenik sluga ideje o velikoj općoj crkvi, a protestantski može da postane lakajem maloga zemaljskog gospodara. I tako je protestantizam bio ne samo netolerantan, kao i katolicizam, nego je protestantska netrpeljivost bila mnogo sitničavija, lokalnija, nategnutija. I tako je reformacija omogućila, da znanost o vjeri potisne vjeru samu. Na koncu konca ne slavi slavlje religija, nego teologija.

Reformacija nije stvaralački vjerski pokret. Bilo je ljudi, koji su Luthera htjeli svakako uvrstiti među osnivače religije. No u 16. vijeku nije bilo dosta religioznosti: zrak je bio odviše hladan,

odviše oštar i suh. To je vijek trgovaca i brodara, diplomata, antikvara skribenata, koji žive samo za ovaj svijet, a ne brinu se za vječnost. Ovaj duh vremena morao je zaraziti Luthera i njegov pokret.

Grobijanizam. Kultura onoga doba bila je pretežno seljačka: knezovi, naučenjaci i umjetnici bili su pomalo seljaci, pa je lako zamisliti koliko je u tom svijetu patio suptilan i zamršen duh, kakav je bio Erazmo, čovjek istančan i ironičan. Jedna je od najvidljivijih karakteristika doba opća grubijanština, grobijanizam. Izraz potječe od Sebastijana Branta, koji ga nije doduše izmislio, ali ga je popularizirao. „Novi se svetac zove Grubijan — Njega zazivlju svaki dan“, veli Brant, a taj je sv. Grubijan pokrovitelj književnika i naučenjaka. Luther je uvijek neumjeren u polemici, te veli na pr. govoreći o Erazmu, da bi ga trebalo zdrobiti poput stjenice, no ta bi stjenica više zaudarala mrtva nego živa.

Fischart pobija grubi ton u književnosti, ali u praksi postupa protivno načelima, koja propovijeda. Reuchlin, čovjek fin i vanredno obrazovan, zove svoje protivnike otrovnim životinjama, zagriženim psima, konjima, mazgovima, svinjama i krvoločnim vucima. Reformatori hoće, da njihova djela budu pristupačna puku, te nastoje da svoj objekt što opipljivije prikažu. Odatle se rađa satira, koja vlada čitavom literaturom, kao nikada prije ni poslije.

François Rabelais. Satirički genij čitavoga razdoblja, kojim su se svi inspirirali, bio je Francuz François Rabelais. Za današnjeg čitaoca njegovi su spisi jedva probavljivi. Uživa u prljavštinama, opisuje ih potanko i sa ljubavlju, a jezik mu je vanredno sočan, ali i prenatrpan i zapleten. Rabelais priča epskom širinom, te njegovu pričanju ne možemo dogledati kraja, a koliko je snažan toliko je i neukusan. Toliko je volio blesave igre riječima, da je — vele — pred smrt obukao „domino“, jer da u Svetom Pismu stoji: *beati, qui moriuntur in Domino*“ (Blaženi, koji umiru u Gospodu). Njegovi su junaci nadljudskih dimenzija, hrabri, proždrljivi kao Gargantua, te ih ne smijemo mjeriti općim kanonom

ljepote ili logikom. Životni apetit, koji je ispunjao Rabelaisa, bio je zaista golem, a njegov je najveći nedostatak i najveća pogreška, što je u čitaoca pretpostavljao jednaku vitalnost. Nitko nije u ono podrugljivo, protucrkveno i antiskolastičko doba tako sočno izrugivao crkvu i skolastiku kao Rabelais. Bio je neka vrst ljudoždera, a proždirao je neizmjerne količine himbenih popova, jalovih naučenjaka, podmitljivih činovnika. Čuveni i ozloglašeni *esprit gaulois* (galski duh) očituje se u Rabelaisu pobjedonosno i elementarno kao kakova prirodna pojava. Zanimljivo je, kako je Rabelais u mnogočem nefrancuski pisac: nedostaje mu formalne sigurnosti, providne jednostavnosti i finoće, kojom su se proslavili najveći francuski književnici. Nema u njega ni jasnoće *(clarté)* ni ukusa *(bon goût)*. No ta će literatura tek doći: Rabelais je pregnantan izraz sviju snaga i nedostataka svoga vremena. Pohlepan za životom, jer mu se u dubini duše ovaj život gadi, vanredno veseo, dok mu dušu razdiru protivštine vremena, vanredno ujedljiv iz čistog čovjekoljublja i punoće srca, luckast i raskalašen iz čistog razuma.

Sjevernjačka plebejština. Sjever Evrope, a napose Njemačka, odlikuje se izrazito plebejskim značajem. U svom izvještaju o Njemačkoj godine 1508. veli Machiavelli: „Ne grade, ne obaziru se mnogo na odjeću, još manje na kućno oruđe i suđe: dosta im je, ako imaju kruha i mesa i dobro ugrijanu sobu.“ O njemačkim gostionicama nalazimo kod Erazma Rotterdamskog veoma slikovit i poučan izvještaj. „Prigodom dolaska — veli Erazmo — nitko došljaka ne pozdravlja, da se ne bi činilo, kao da se gostioničar otimlje za goste. To bi bilo prljavo i podlo, nedostojno njemačke ozbiljnosti. Nakon što si dulje vremena vikao i galamio pred kućom, izvirit će konačno kroz prozorčić neka glava kao u kornjače... Ovome, koji je provirio napolje, moramo reći, da bismo htjeli odsjesti u gostionici i upitati ga, da li je to moguće. Ako nas ovaj ne odbije, razumjet ćemo da ima mjesta. Pitaš li za staju, odgovorit će ti pokretom ruke. Onda se možeš brinuti koliko hoćeš oko svoga konja, nijedan te sluga ne će pri tome smetati... Ako si se pobrinuo za konja moći ćeš, onakav kakav jesi, ući u kuću: s čizmama, prtljagom i blatom. Soba u kojoj se skupljaju gosti svima je zajednička. Nikada se ne dešava, da bi

netko dobio posebnu sobu, da se ondje presvuče, opere, ugrije i odmori... Mora ostati u prostoriji, u kojoj se naguralo osamdeset ili pak devedeset gostiju: pješaka, konjanika, trgovaca, brodara, kočijaša, seljaka, dječaka i žena, zdravih i bolesnih. Ovdje se jedan češlja, ondje drugi otire znoj, a treći čisti cipele ili jahaće čizme... Glavno je, da bude toplo, kako bi sve oblio znoj. A otvoriš li, nenaviknut na takvu zaparu, samo malko prozorčić, odmah će se na te izderati i narediti, da ga zatvoriš... Konačno ti donose vino, koje je veoma kiselo. Padne li ti na pamet da za svoj novac zatražiš drugog vina, pravit će se isprva kao da te ne čuju, ali će te pogledati kao da si nekoga ubio. Ponovi li gost svoju molbu, reći će mu, da su u toj gostionici odsjeli već toliki grofovi i markgrofovi, a nijedan se jošte nije potužio na vino. Ako ti nije pravo, potraži drugu gostionicu. (Samo plemiće svoga naroda smatraju ovdje ljudima...) Onda donose naveliko zdjele sa hranom. U prvoj se nalazi gotovo uvijek juha u kojoj plivaju komadi mesa i kruha; onda prigrijano ili usoljeno meso, ili pak usoljena riba... Nakon toga dolazi nešto bolje vino. Pravo je čudo kakovu galamu ovi ljudi podignu, kada su se glave malo ugrijale od pića. Nitko ne razumije što drugi govori. Često se upliću u tu vrevu i tmušu razni lakrdijaši, a upravo je nevjerojatno kako Nijemci uživaju u njihovim majstorijama. Svojim pjevanjem, brbljanjem i krikom, skokovima, premetanjem i tučom srušit će, misliš, zidove ili probiti pod."

„Hoće li umorni putnik da odmah nakon jela legne, vele mu neka pričeka, dok ne legnu ostali. Onda mu pokazuju njegov kutić, gdje se nalazi ležaj i ništa više, što bi čovjek trebao. Posteljina je prana posljednji put možda pred šest mjeseci..."

Klasično doba proždrljivosti. Uzmemo li u obzir, da gostionice mogu poslužiti kao precizno mjerilo materijalne kulture, kao i to, da je u gostionicama, kako ih opisuje Erazmo, odsjedalo otmjeno društvo, a ne samo puk, ne možemo se oteti dojmu, da je tadašnjim Nijemcima falila svaka istančanost i uglađenost u svakidašnjem ophođenju i životnom stilu. Kvantitativno bile su prehrambene prilike mnogo povoljnije negoli danas. Tako se na pr. čuje, da se u Saskoj radnici moraju zadovoljiti s dva obroka na dan, koji su

sastavljeni od četiri jela, ukupno osam: juha, dvije vrsti mesa i povrće. Funta pečenice stajala je jedan *pfennig*, funta govedine dva *pfenniga*, dok je prosječna nadnica običnoga radnika iznosila 18 *pfenniga*. Ako u nekim krajevima ne bi siromasi čitave sedmice okusili mesa, spominjalo bi se to kao veliko čudo. Njemački 16. vijek klasično je razdoblje žderanja i lokanja, a evangelici su bili na glasu kao pijanice i požderusi. Prigodom banketa, koji je priređen u Nürnbergu u počast Melanchthona, podvoreni su gosti ovim jelima: prasećom glavom i bubrežnom pečenkom u kiselom umaku; pastrvama i lipenima; s pet jarebica; osam ptica; jednim puranom; štukom u hladetini; veprovinom u paprenom umaku; kolačem od sira i voćem; pistacijama i madžunima; licitarem i „konfektom". Ove mase riba, svinjetine, peradi i divljači sira i slatkih stvari „počistilo" je društvo od dvanaest osoba, a na svakoga je povrh toga otpalo tri i pô litre vina. Mnogi su knezovi bili svaki dan pijani, a za knezovima nisu zaostajali građani, vojnici i seljaci. Pa i među ženama najviših staleža bio je alkohol veoma popularan. A dok se do nedavna pilo slabo vino i blago pivo, sada se sve više pije jako vino i jako pivo. U sredini 16. vijeka počinje se peći rakija od pšenice, no ta je rakija previše skupa da bi se svatko mogao njome opijati. Značajno je i to, da su osnivana društva za umjerenost u jelu i pilu, da su izdavani zakoni protiv pijanstva, ali dakako bez uspjeha.

Što se tiče ćudorednosti, opaža se stanoviti napredak prema raspojasanim prilikama 14. i 15. vijeka. Javne kuće nisu tako mnogobrojne, javna kupališta izlaze pomalo iz mode, odnosi spolova nisu tako razulareni i bestidni. Te promjene treba međutim svesti na dva uzroka, koji nemaju ništa zajedničkog s moralom: pojava sifilisa i protestantsko pobožnjaštvo. Inače su običaji isto tako grubi kao i prije: muževi tuku žene, a u tome se knezovi ne razlikuju od svojih podanika; u odgoju djece najvažniju ulogu vrši šiba; svakidašnji govor prožet je grubostima i prostotama. I u kneževskim dvorovima služi kamin redovito kao pisoar, a Erazmo opominje u svom spisu „O uljudnom vladanju", da u finom društvu valja nadglasiti vjetrove jakim kašljanjem.

Landsknechtovski stil. I na sjeveru mijenja se kostim, no veličanstveno-impozantni karakter talijanskog odijevanja poprima ovdje nešto nespretno i grubo, nezgrapno i neskladno. Vidi se da to nije urođeni stil, koji se organski razvijao, nego strana moda. Ljudi se prave važni, hoće da budu netko i nešto, a nisu ništa. Ne dostaje im prirodnog nehaja, koji je obilježje duhovnog i fizičkog plemstva. Sjevernjaku je ovaj kostim zaista kostim, što će reći maskerada; kazališna garderoba, koju nosi nametljivo, samosvijesno i naduto, ali ne može prikriti, kako ga ta garderoba sputava, kako je nesiguran i pun treme. Gotovo na svim portretima ističu se dostojanstvene bore lica i dostojanstveni nabori haljine. Osjeća se kako su ti ljudi udešeni, nakićeni, uparađeni, kao da su se obukli za nedjelju. Najbolje se to razabire na glomaznim i naduvenim portretima Lukasa Cranacha, koji podsjećaju na fotografske poze iz predgrađa.

„Individualizam" renesanse očituje se u tome, da je odijelo lakše i prozračnije, te se čovjek lakše i udobnije kreće. Mjesto negdašnjih pretjerano uskih hlača, koje su se lijepile uz noge, nose se sada strahovito široke „dimije", koje zahtijevaju veoma mnogo tkanine, a ovjesile su se od pasa do cipela. Kasnije se čarapa odvaja od hlača. I u obući zapadaju ljudi u drugu krajnost: mjesto groteskno dugačkih cipela sa zavinutim šiljcima nose se sada posve kratke, široke i tupe cipele, koje se slikovito nazivaju „kravljim gubicama". Značajno je za cijelu ovu modu, da je inspirira njemački *Landsknecht*, pješak-plaćenik, koji se zacijelo ne odlikuje ni istančanim ukusom ni finoćom, nego predstavlja najgori soj ljudi čitavoga razdoblja. *Landsknecht* je nametnuo modu rasporenih rukava, a to je i glavna karakteristika renesansnog odijevanja na sjeveru. Odsada sve mora biti rasporeno: haljetak, rukavi, hlače, kapa, cipele . . . da bi se vidjela podstava, koja je važnija od same tkanine. U ženskom kostimu očituje se protestantska stidljivost, koja pokriva gola ramena i prsa, te košulja (a kasnije cijela haljina) dopire do vrata. I muško i žensko nosi nadute rukave *(Puffärmel)* i baret, koji je isprva ukrašen jednim perom, a kasnije čitavom šumom nojeva perja. Za kabanice i ogrtače najviše se upotrebljava atlas, baršun i brokat.

Humanisti, pjesnici i klerici briju većinom bradu; ostali muškarci najviše vole kratku bradu, a kosa je prilično podšišana i čedno začešljana. Djevojke nose duge pletenice, zrelije žene obuhvataju kosu zlatnom mrežom.

Sve to djeluje nekako skučeno, uglato, „solidno", ali i zakučasto, neuravnoteženo: to je zloglasna „njemačka renesansa", koja je — kako je poznato — harala sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća. Osebujna mješavina malograđanske fantastike, kaćiperstva i glomazne nespretnosti, tupoga ornamentalizma. Fischart je žigosao ovu „pustolovnu" modu, a sam Dürer najveći likovni genij toga razdoblja, priznaje, da se i odviše za tom modom povodio. Dürer uživa u zapletenim, vijugavim, raščlanjenim linijama, a što je tema, koju valja prikazati, mračnija i zapletenija, što je guštik veći, to ga više zanima i mami. Značajno je, da je grafičko remek-djelo Düerovo „Apokalipsa", najzakučastija knjiga Svetoga Pisma, koju je Dürer ilustrirao.

Hegemonija umjetnog obrta. Gledajući umjetničke proizvode njemačkoga 16. vijeka, čovjek se nehotice sjeća zaigrana djeteta, koje sve nešto slaže, gradi, rezucka i kiti. Neka vrst „licitarskog" stila! Središte je tadašnjeg pjesništva i likovne umjetnosti Nürnberg, klasični grad slastičara i tvorničara igrački. Sve tvorevine onoga doba djeluju nekako idilično, tijesno i ganutljivo, poput kolibice pokrite snijegom. Ova je umjetnost potpuno lišena osjećaja za mjeru, proporcije i svrsishodnost. Nema ni dostojanstva, ni jednostavnosti, ali se odlikuje dražesnom naivnošću, koja je drugdje već bila izumrla. A činjenica da njemačka umjetnost onoga doba ima pretežno obrtnički karakter, čini je dragom igračkom. Sjetimo se na pr. glasovite „Viteške kuće" u Schaffhausenu: koje dijete ne bi i danas od svega srca poželjelo da ima takovu kućicu?

Umjetni obrt dominira na svim područjima, ne samo izvana nego i svojim duhom: odatle i srdačna naivnost ovih tvorevina, odatle i samostalna ornamentalnost. Istaknuli smo, da je najveća odlika talijanske umjetnosti u doba renesanse jasno raščlanjivanje, virtuozna snaga razmjerâ, suvereni osjećaj za ritam i sklad, mjeru

i *metrum*. Ovaj smisao za jasnu, odmjerenu i omeđenu formu prožima sve umjetničke manifestacije: slike i odijela, spomenike i medalje, kretnje i pribor. Svaki ormar, svaki kamin, svaka vrata, svaka škrinja — sve je to brižno artikulirano poput kakove zgrade. Za njemačku renesansnu umjetnost može se kazati baš obratno: i najmonumentalnija građevina nastala je po uzoru ovoga ili onog komada pokućstva, ukrasnog predmeta, podređenog građevnog dijela. U Italiji je svaki ornamenat arhitektura (rođen iz arhitektonskog duha); tu je sva arhitektura ornamentalna (rođena iz volje za ornamentom). Talijani su majstori kompozicije i u sitnome umjetničkom radu; Nijemci su u svemu cizeleri, zlatari, štukateri, filigranski umjetnici. Albrecht Dürer je u svojoj suštini crtač. Najveći je u onome, što je maleno: u ilustracijama, bakrorezima, crtežima. A možda nikada nije umjetni obrt stvorio tako snažna i suptilna djela kao u ono doba: rezbari i knjigotiskari, draguljari i oni, koji obrađuju bjelokost, stolari, tokari i tesari, ljevači i oružari — najveći su umjetnici vremena. Svi predmeti svakidašnjeg života imaju estetsko obilježje: zdenci i vrčevi, vjetrulje na krovu i žljebovi, svijećnjaci i rešetke, pa i topovi.

Umjetnost se još nije odvojila od života kao posebna grana djelatnosti. Većina pjesnika i likovnih umjetnika bavi se kakvim građanskim zanatom. Cranach je tiskar i apotekar, Sebastian Franck sapunar, Hans Sachs „cipelar i k tomu pjesnik" *(ein Schuhmacher und Poet dazu)*: pjesnikovanje mu je očito sporedno zanimanje. Nešto majstorsko i meštarsko, obrtničko-zanatsko, prožima sve njegove pjesmotvore, koji su potpuno u skladu sa primitivnom tehnikom tadašnjega tiska i suvremenim djelima likovne umjetnosti. Nema sumnje da su cipele Hansa Sachsa bile isto tako dobre i solidne, kao i njegove pokladne igre. Pa ako se djela cipelareva nisu sačuvala potomstvu, nema sumnje da su ih suvremenici nürnberškog majstora-pjevača cijenili kao i njegove pjesmotvore.

Na području glazbe očituje se stvaralačka djelatnost u boljim i savršenijim instrumentima (i to je obrtna komponenta): na početku 16. vijeka javlja se fagot i *Spinett*, a violina se usavršava izumom „mostića", koji omogućuje da guslač upotrijebi svaku od triju žica zasebno.

„*Kladivo vještica*". Pravosuđe je isto tako barbarsko, kao što je bilo u 14. i 15. vijeku, a praznovjerje je nakon reformacije gotovo poraslo. Prije su bili đavolovi učenici samo Židovi, Turci i čarobnjaci, a sada je dijaboliziran čitav svijet. Papa je antikrist, svaki je papist sin sotone; za katolike je Luther vražji sluga, a svi njegovi sljedbenici paklena čeljad. Osim toga je protestantizam povećao osjećaj griješnosti: nitko ne može sigurno znati, da li je pravedan i da li će se na koncu spasiti. Dobra djela ne vrijede ništa, a vjera zadaje čovjeku takove goleme zadaće, da ih nitko pravo ne može ispuniti. O doktoru Ecku i mnogim drugim protivnicima, Luther je tvrdio da su sklopili pakt s đavolom, dok je Johann Cochleus, kanonik u Breslauu, ozbiljno ustvrdio, da je Luther rođen od đavola, s kojim je zgriješila Margareta Luther, majka reformatorova. Iz bezbrojnih izjava Lutherovih jasno se razabire da je vjerovao u vještice „đavolske kurve" *(Teufelshuren)*, kojima prijeti sa propovjedaonice i proklinje ih zbog njihovih odnosa s Nečastivim.

U doba, kada se kršćanski nauk rascijepio, diže se iz dubina duša jezoviti talog poganstva.

Već su stari Perzijci vjerovali u vještice, a spominje ih i Stari Zavjet, kao i grčka i rimska mitologija. Vještice su spaljivane i u ranom Srednjem vijeku, no tada je to spaljivanje imalo karakter ljudske žrtve, te je Karlo Veliki zabranio ovu praksu. U Italiji bila je za vrijeme renesanse čitava jedna krajina glasovita po svojim vješticama, te je Norcia privlačila strance kao neka znamenitost. *Strega* (vještica) i *stregheria* (čaranje) bilo je gotovo službeno priznato. Tek na koncu 15. vijeka započinje ludovanje, koje će se izroditi u pravu pošast. Progoni vještica započeli su na sjeveru, a godina 1487. odlučan je datum: tada je izašao glasoviti „*Malleus maleficarum*" (Kladivo vještica). Ovu su knjigu izdali papinski inkvizitori Henrik Institoris i Jakov Sprenger. Tu se čitavo pitanje „znanstveno" obrađuje, a građa sistematski sređuje i objašnjava. U prvome dijelu nalazimo pitanje kao na pr.: Postoji li crna magija? Da li vrag surađuje sa čarobnjakom? Mogu li *incubi* (oni, koji naliježu, t. j. đavoli u obliku muškarca) i *succubi* (oni, koji podliježu, t. j. đavoli u obliku žena) s ljudima

rađati djecu? Mogu li čarobnjaci potaći u ljudima mržnju ili ljubav? Može li crna magija spriječiti bračni akt? Mogu li vještice postupati s muškim udom kao da je odijeljeno od tijela? Mogu li vještice pretvoriti ljude u životinje? — Drugi dio obrađuje pojedinačna pitanja, kao na pr.: Kako vještice izazivlju oluju i tuču; kako lišavaju krave mlijeka; kako sprečavaju da kokoši ne nose jaja; kako prouzrokuju pobačaje; kako čine blago bolesnim; kako izazivlju bjesnoću; kako svojim strijelama *(Hexenschuss!)* koče udove i zadaju boli; zašto najradije ubijaju nekrštenu djecu (odgovor: jer nekrštena djeca ne bivaju puštena u nebo, a carstvo Božje i konačni poraz đavola, uslijedit će tek onoga dana, kada se u nebu sakupi određen broj blaženika; ubijanjem novorođene djece odgađa se ovaj čas).

Vještice i psihoanaliza. Općenito se vjerovalo da vještice u određeno vrijeme, ponajčešće noću 1. maja (Valpurgina noć!) jašu na batinama i jarcima na neko zloglasno brdo da ondje odaju poštovanje majstoru pakla, plešući kolo i ljubeći ga u stražnjicu (dok bi ovaj svoje zadovoljstvo izražavao puštanjem vjetrova), da zatim banče u zajednici s đavolima. Vještice bi „kušali“ tako, da bi optuženu svezanu polegli na vodu: ako je potonula bila je nevina, ako nije potonula, bio je to dokaz da je zaista vještica. Pod sumnju zbog čaranja mogla je doći svaka žena, koja se istakla kakovim izrazitim svojstvom: i osobita nadarenost, i velika zloba, tjelesne mane i savršena ljepota — sve je to moglo potaknuti sumnju. S vremenom su se ljudi privikli nato da mučilima iznude priznanje, i tako su bezbrojni dokazi „potkrepili“ postupanje protiv vještica. Bio je to *circulus vitiosus*, budući da je strah od procesa i strah od mučenja znatno povećao broj optužbi. Često su pri tom sudjelovali i drugi motivi, kao pohlepa za novcem ili osvetljivost; ipak se ne može posumnjati, da je većina sudaca postupala u najboljoj vjeri, kao što danas postupa državni odvjetnik, koji se osjeća kao čuvar prava i morala. Protestantizam je proganjajući vještice postupao isto tako fanatično kao katolicizam, što liberalni ili nacionalistički pisci rado zaboravljaju. Bila je to prava bolest vremena, koja je zahvatila cio svijet. Prosti puk i obrazovane slojeve, papiste i reformatore, knezove i podanike,

tužitelje i suce, pa i same vještice, budući da su mnoge žrtve bile tvrdo uvjerene u svoju krivnju. Istraživalački duh kakav je bio Ivan Kepler, kojemu zacijelo nije nedostajalo znanstvenog mišljenja, ustvrdio je, da se čaranje ne može nijekati i da ima vještica. Štaviše jedna Keplerova rođakinja spaljena je kao vještica, a njegova je majka nekoliko puta sretno izmakla opasnosti, da je stigne ista sudbina.

Progoni vještica mogli bi se objasniti kao psihoza masa na osnovu potisnute seksualnosti, a psihoanaliza bi možda dobro učinila, kad bi ovo pitanje temeljito raspravila. U spomenutom djelu o sudskom postupku s vješticama ima zanimljivih pobuda. Na pitanje: „Zašto je crna magija raširenija među ženama nego među muškarcima?“, odgovara „*Malleus maleficarum*“ ovim riječima: „Što je žena drugo negoli razor prijateljstva, kazna, kojoj ne možemo izmaći, nužna nesreća, prirodna napast, poželjno zlo, domaća opasnost, dražesni štetočina, svjetska pokora, premazana lijepom bojom?“ U tim se riječima očituje sredovječna ginofobija, ali i duboki strah čovjekov pred tajinstvenom družicom, koju mu je dao Bog, potresna slutnja o neminovnom grijehu i nevidljivoj propasti, koja vreba iza spolne zajednice. Od ženomrstva, koje se očituje progonima vještica, vodi ravni put do Strindberga. Nema sumnje da se tu ne radi o vjerskom nego o spolnom pitanju, koje je prikriveno religioznošću. U pitanjima, što ih sudac istražitelj stavlja optuženoj ženi, buja razularena mašta spolnoga nezadovoljstva ili nemoći, satirijaza i perverzitet.

Sekularizacija ljudstva. Reformacija je pokušaj da se čitav život čovjekov, njegovo mišljenje i vjerovanje tako rekavši sekularizira. S reformacijom ulazi u evropski život nešto plitko praktično, profano-korisno, dosadno-stvarno, tmurno, trijezno i svrsishodno. Reformacija niječe, načelno i svijesno sve više životne oblike, koji su proizlazili iz vjerskoga čuvstva. Niječe ih sa stanovišta utilitarne logike i kratkovidnog racionalizma. Odbacuje „jalovu“ askezu, i to ne samo onu, koja bježi od svijeta, jer ga mrzi, nego i onu, koja se uzvisila nad svijet, oslobodivši se od njega; odbija „protuprirodni“ celibat; „besmislena“ hodočašća; „suvišni“ sjaj ceremonijâ; „beskorisne“ samostane; „ludi“ kar-

neval; svetkovine, kojima se „trati“ vrijeme; „praznovjerno“ zazivanje svetaca, koji su ispunjali svakidašnji život kao Božji pomoćnici i ljudski posrednici; odbija „neopravdanu“ skrb za siromahe, koja ne pita da li je čovjek, kojemu pomažemo zaista „vrijedan“ i „potreban“. Život se logično sređuje i sapinje te postaje nesnosan.

Moramo još jednom istaknuti da je Luther u mnogima od tih pitanja naginjao sredovječnom mišljenju. U tome je i njegova veličina, da kao reformator postupa religiozno, a ne političkisocijalno. No popuštajući pritisku javnoga mišljenja, on je ipak štošta odobrio samo zato, jer je bilo upereno protiv katolicizma.

Reformacija posvećuje rad, posvećuje zvanje i prema tome privređivanje, što će reći novac; posvećuje brak i obitelj, kao što posvećuje državu. Naoko stavlja državu niže, negoli ju je stavljao Srednji vijek, izopćivši je iz religije. No upravo time stavlja je na više i osniva njen suverenitet. Reformacija emancipira državu i time udara temelje najvećoj pokori suvremenog čovječanstva: svemoćnoj državi, koja svojim porezima, policijom i militarizmom potpuno zarobljuje život građana. Rastavivši svjetovno od duhovnog, Luther je htio osloboditi religiju, ali je postigao baš protivno: protestantski knezovi izmakli su doduše vrhovnoj papinskoj vlasti, ali su se stali vladati kao vrhovni gospodari svojih zemaljskih crkvi. Mjesto jednog namjesnika Kristova, pojavila se odjednom sva sila namjesnikâ, zacijelo manje kompetentnih i manje odgovornih, jer im je i djelokrug bio manji. Tako možemo objasniti i paradoks, da je slobodarski protestantizam rodio posvuda krutom netrpeljivošću. Država po svome biću ne može biti tolerantna, pa tako ni državna crkva.

Što se tiče braka, to je Luther smatrao pukom koncesijom puti, te ga nije visoko cijenio. On se doduše oženio, ali zato da posluži kao primjer ostalim protestantskim svećenicima i da bi naljutio katolike: značajno je, da je za ženu uzeo neku bivšu redovnicu. No dobra Kata bila mu je puka gazdarica. To je i sve, što je Luther od žene tražio, kako se razabire iz nekih njegovih izjava.

Materijalnoj kulturi svoga vremena Luther se iskreno divi, ističući silan napredak u svemu: u gradnjama, obrađivanju tla, odijevanju, jelu i pilu. Divi se i silnome zamahu trgovine. Između

protestantskog i kapitalističkog naziranja postoji dublja veza, koja će se jasno očitovati u engleskom puritanizmu. Duhovni otac toga naziranja, koje miješa burzu i Bibliju jest Calvin, onaj Calvin, koji je najžešće pobijao kanonsku zabranu kamata. No i Luther je izjavio, odgovarajući na upite svojih sljedbenika, da je prigodna „lihvica“ dopuštena.

Evangelici protiv evanđelja. Veoma je čudno kako se reformacija, koja se vraća Bibliji kao jedinom izvoru spoznaje i jedinom putokazu, protivi Svetome Pismu u mnogim bitnim točkama. Rekli smo da reformacija posvećuje rad i privredu, a Bog Staroga Zavjeta kaznio je Adama osudivši ga da u znoju lica svoga jede kruh svoj. A nije li Krist govorio o pticama nebeskim, koje ne siju i ne žanju, ali ih hrani Otac nebeski. Ili o ljiljanima u polju, koji ne rade i tkaju, a ni car Salamon nije bio tako sjajno odjeven kao oni. Isus nije socijalni reformator, koji rješava probleme čovječanstva političko-ekonomskim sredstvima. Kako malo cijeni zemaljske uredbe i ustanove proizlazi iz njegovih riječi: „Dajte caru carevo“ . . . Isus Krist nije došao da popravi svijet, nego da nas oslobodi svijeta i stoga reformacija označuje recidivu, povratak židovstvu i muhamedovstvu. Mojsijevski moralizam Lutherovih sljedbenika i muhamedovski imperijalizam puritanaca jednako su nespojivi s Kristovim evanđeljem.

Sveti nerad. Posvetivši zemaljski život, reformacija je izvršila oslobodilačko djelo, ali je pri tom oduzela životu dotadašnju svetost, učinivši ga trivijalnim i praznim. Ako je sve, što ispunjava svakidašnjicu, sveto, nema mjesta herojskoj dvojnosti, koja je smisao Srednjega vijeka. A gubi se i velika istina, da su država i privreda, zvanje i sticanje, društvo i porodica stvari profane, a nipošto svete.

„Marto, Marto, puno se trudiš i brineš, a malo je potrebno. No Marija je odabrala dobar dio, koji joj stoga ne će biti oduzet.“ Ovim je riječima Kristovim jasno kazano kako svaki rad odvodi čovjeka od sebe sama, odalečuje, dijeli. I zato su osnivači religija, sveci, svi oni, koji su živjeli u blizini Božjoj, običavali poći u osamu. Što su ondje radili? Ništa. No u tom neradu bilo je više unutrašnje aktivnosti, negoli u radu ostalih ljudi. Tko hoće da

bude savršen treba da bude kao jasno i mirno ogledalo, koje može da upije svu svjetlost Božju, a ne drhtavo i pomućeno zrcalo, koje se nalazi u vječnom pokretu. Blaženi dokoni, jer će gledati veličanstvo Božje; blaženi časovi nerada, jer u njima radi naša duša.

PETA GLAVA

BARTOLOMEJSKA NOĆ

Pakao na zemlji. Približujemo se najcrnjem odsjeku novoga doba u Evropi. To je perioda od sredine 16. vijeka do konca Tridesetgodišnjeg rata: doba t. zv. vjerskih ratova, gotovo stoljetna Bartolomejska noć. Tri ljudska vijeka natjecale su se najnaprednije i najuljuđenije zemlje Evrope u nečovječnom postupku, opajale nesmiljenom osvetljivošću, podmuklom zlobom, puštajući maha najđavolskijim nagonima.

Vjerski fanatizam započinje zapravo Augsburškim mirom god. 1555., koji nipošto ne zaslužuje svoje ime. Odredbe toga mirovnog ugovora sadržavaju klice daljnjem razdoru i novim zabludama. Formula: *cuius regio, eius religio,* kojom se oblastima daje pravo da određuju vjersku pripadnost podanika, ružno je nasilje nad slobodom savjesti. Nadalje treba spomenuti čuveni *reservatum ecclesiasticum,* kojim se određuje da duhovni staleži gube službu, područje i prihode, ako pristupe protestantizmu. Konačno valja znati da kalvini nisu bili uvršteni u sporazum, te odsada postoje tri vjerske stranke, koje se međusobno najžešće pobijaju.

Reformizam bio je na sjeveru (Danska, Švedska i Norveška, Engleska, Škotska i Nizozemska, Sjeverna Njemačka . . .), gotovo državna religija, a faktično je prevladavao i na zapadu i u austrijskim nasljednim zemljama, u Poljskoj i Ugarskoj, u Bavarskoj i Češkoj. Bilo je znakova, da će doskora zavladati i u Francuskoj i u Italiji. Posvuda, pa i u samoj Crkvenoj državi i arciklerikalnoj Španjolskoj, nalazimo manje skupine vatrenih protestanata, dok nigdje, pa ni u zemljama vjernima papi nema vatrenih katolika. Činilo se, da je reformacija cijele Evrope samo pitanje vremena.

No u to se javlja protureformacija. Dosele je rimska crkva bila u vjerskim pitanjima prilično indiferentna, ili štaviše sklona

reformama. Kurija je bila čisto politički orijentirana, smatrajući važnijim, da habsburška kuća odviše ne osili, negoli da se ova ili ona mala hereza proširi. Kurija je bila uvjerena, da će tu herezu, kao i sve dosadašnje, lako ugušiti ili asimilirati. Dešavalo se štaviše, da je papa podupirao protestantski pokret, koji je svojim političkim sklonostima bio centrifugalan i uperen protiv cara. No sada odjednom katolička crkva uviđa golemu opasnost i daje se na posao, da tu opasnost svlada.

Tridentski koncil. Crkvene dogme jasno je obilježio Tridentski koncil (1566.). Ustanovljeno je prije svega da jedino Crkvi pripada pravo da tumači Sveto Pismo: time je podrezan korijen laičkoga kršćanstva, kako ga je zamišljao Luther. U delikatnom pitanju opravdanja dobrim djelima, zauzeo je koncil srednje stanovište između nauke Augustinove i semipelagijanaca: dobra su djela potrebna, ali postaju zaslužna tek milošću Božjom. Zadržano je sedam sakramenata, a isto tako je zadržano ortodoksno naučanje o sv. misi i transsupstancijaciji. Što se tiče otpusta i oprosta, to su uklonjene i osuđene zloupotrebe, ali je potvrđeno, da se oprost može postići. Crkveni koncil u Tridentu nije iscrpivo kodificirao čitav katolički nauk, nego se zadovoljio time, da jasno odredi granice prema novim herezama, a napose prema luteranstvu. Negativni su zaključci jasni, ali su pozitivne konstatacije neodređene, rastezljive i nepotpune. Time je u katolicizam prodro svjetovni duh, koji se očituje u jednu ruku hirovitim tumačenjem i raznim doskočicama, a u drugu ruku liberalizmom i prilagodljivošću, kojom prima nove pojave u svijetu.

Panevropska netrpeljivost. Svakako je stroga granica, koja je povučena između pravovjerstva i heterodoksije, povod i polazna točka za akciju borbenog i pobjedonosnog papizma. Evropska netrpeljivost, koja se razbuktala u drugoj poli 16. vijeka, nova je pojava, jer su prije takovi slučajevi bili osamljeni. No *Tridentinum* nije tome uzrok, nego jedan od brojnih simptoma opće psihoze, koja je zahvatila članove svih vjeroispovijesti.

Što se tiče kalvinâ, oni su svojim shvaćanjem predestinacije bili upravo pozvani da svakom inovjercu poreknu pravo na život. No i luterani su se zapleli u dogmatske rasprave, premda nisu

imali nikakove određene dogme (a nisu ih ni mogli imati). Vele da je Malanchthon na smrtnoj postelji izjavio, kako je sretan, da će ga smrt riješiti „teološkog bjesnila“ *(rabies theologorum)*. Još za Melanchthonova života protestanti su se bili rascijepili na pravovjerne luterane i Melanchthonove pristaše, koji su se po njegovu krsnom imenu zvali filipisti. U Izbornoj Saskoj smatrali su filipiste potajnim kalvinima (kriptokalvini) i kao takove progonili. U Kurpfalzu (Izborna Falačka) su naprotiv kalvini bili na vlasti, te bi tjerali iz zemlje ostale protestante, da o katolicima i ne govorimo. U Izbornoj Falačkoj češće je promijenjena službena religija, a svaka je takva promjena bila popraćena svakakvim nasiljima. Nije stoga čudo, kad neki uviđavni suvremenici tvrde, da je reformacijom došla na svijet gora vjerska tiranija, nego što je ikad postojala pod papom.

U Poljskoj je niknuo socinijanizam (prozvan tako po svojim osnivačima Leliju i Faustu Sozzini). Ovaj nauk niječe Sveto Trojstvo, pa su socinijevci prozvani i unitarcima. Oni su tvrdili, da se Krist nije žrtvovao za grijehe svijeta, nego je dao samo novi nauk i ćudoredan primjer svijetu. Samo je Isusov otac Bog, a Krist je sin Božji, koji je tek nakon smrti podignut na božansko dostojanstvo. Krist i pričest smatraju socinijevci korisnim uredbama, koje međutim nisu apsolutno potrebne. Tradicionalan nauk o opravdanju pobijao je stariji Sozzini time, da Krist nije mogao trpjeti kao predstavnik čitavoga čovječanstva, jer druge možemo zastupati samo onda, ako imamo njihovu punomoć; osim toga se mogu prenositi samo novčani dugovi, a ne moralne krivice i kazne. Ovom jurističkom izvodu povlađivao je i znameniti pravnik Hugo Grotius, a taj primjer dovoljno pokazuje, kako je vjersko shvaćanje bilo racionalizirano u smislu rimskog kaznenog prava i talmudističke dijalektike.

Socinijevcima i Grotiusu bliski su arminijevci ili remonstranti u Nizozemskoj, koje pobijaju gomarijevci ili kontraremonstranti. Raspra se vodi u prvome redu o predestinaciji: Jakov Arminije i njegovi pristaše tvrde, da se predestinacija odnosi na vjeru (budući da je Bog u svojem sveznanju predvidio tko će biti obdaren vjerom a tko ne će), dok je Franjo Gomarus tvrdio, da je primarno,

ako se čovjek može smatrati od Boga izabranim, dok je vjera posljedica toga stanja. Teško je shvatiti u čemu se zapravo razlikuju oba shvaćanja, a ipak su zbog te sitničave raspre mnogi ljudi okrutno progonjeni, jedan izvrsni državnik, Oldenbarneveldt, smaknut, a Grotius osuđen na doživotnu tamnicu (kojoj je međutim sretno izmakao). A takve su se stvari događale u Nizozemskoj, koja je s pravom smatrana najslobodnijom zemljom u tadašnjoj Evropi.

Anglikanizam. I u Engleskoj je reformacija stvorila nekoliko crkvi. Kada se Henrik VIII. odrekao pape (djelomice zato da može prisvojiti crkvena dobra, a djelomice zato da pusti maha svojim „modrobradskim" sklonostima), ostavio je čitavu hijerarhiju i gotovo sve dogme katoličke crkve, tek što je sebe imenovao papom, te su ga svi svećenici morali priznati vrhovnim crkvenim poglavarom. Odatle se razvila tako zvana anglikanska ili Vrhovna crkva *(High church)*: protestantizam s prelatima i biskupima, ispoviješću i celibatom; katolicizam bez pape i Petrova novčića, bez redova i samostana.

Bilo je u naravi stvari da svaki čovjek iskrenog vjerskog uvjerenja bude ovom reformom izvrgnut progonima. Katolik, koji je ostao vjeran papi i naknadne ženidbe kraljeve smatrao preljubom, gubio bi glavu kao veleizdajnik. Pošten protestant, koji je osuđivao ceremonije i smatrao svećenički brak dopuštenim, bio bi vješan zbog bogohulstva. A pristaša Kalvinov, koji je nijekao pretvaranje kruha i vina u tijelo i krv Kristovu, bio bi spaljen kao krivovjerac. Način, kako je nastala nova državna crkva u Engleskoj, omogućio je katolicizmu, da se održi u nekim zemljama engleske krune, napose u Irskoj, a pomogao je i protestantizmu da se sačuva čist od primjesa, kako to sljedba puritanaca ističe i samim svojim imenom. Puritanci su bili najbrojniji u Škotskoj, gdje je John Knox osnovao crkvu, koja se osnivala na principu općinskih starješina, prezbitera (prezbiterijevci). Knoxovi pristaše zvali su se kasnije i *disenters* (zbog svoje opreke prema službenoj crkvi) ili nonkonformisti. A zbog svoga saveza, koji su sklopili za zaštitu svoje vjeroispovijesti zvali su se *covenanters,* dok su zbog potpune državne i crkvene nezavisnosti, koju je svojatala svaka općina

prozvani independenti. Ovaj posljednji naziv pridaje se međutim obično jednoj radikalnoj skupini u puritanizmu.

Prirodno pravo. Čitava je Evropa golemo bojište, na kojem se sukobljuju bezbrojne crkvene stranke. Vjerski ili bolje rečeno bogoslovni interes potiskuje svaki osjećaj zajednice, a fizičke granice ustupaju mjesto moralnim granicama, kako je dobro primijetio Macaulay. Političko stanovište svakoga pojedinca nije određeno državom, kojoj pripada, a ni rasom, jezikom ili obiteljskim vezama, nego isključivo vjeroispoviješću. Guisi i njihovi pristaše postupaju kao veleizdajnici, urotivši se sa Španjolcima protiv Francuske, a veleizdajnici su i hugenoti, koji se rote s Nijemcima. Škotski katolici traže pomoć u Francuskoj, a reformirane pokrajine španjolske Nizozemske zovu u zemlju Engleze. Papistički podanici kraljice Elizabete priželjkuju pobjedu španjolske armade, dok se puritanski podanici Marije Stuart nadaju engleskoj invaziji. S time su u vezi i nove državne teorije, koje se prvi put javljaju u ono doba, a zastupaju ih uglavnom Jean Bodin, Johannes Althusius i spomenuti Hugo Grotius.

Grotius je osnivač teorije o prirodnom pravu, koja je vladala u čitavom 17. i 18. vijeku. Pravo i država nisu neposredne uredbe Božje, nego djelo ljudsko, koje se osniva na razumu, nagonu za samoodržanjem i našoj sklonosti za društvenim životom. Slično zamišlja Althusius postanak države: najprije je bila obitelj, od nje se razvilo pleme, pa onda općina, pa razne pokrajine i konačno država. Država nije zbroj individua, nego zbroj korporacija, te najviša vlast u državi može da pripadne samo korporaciji, državnim staležima, koji zastupaju narod. Tako se začela glasovita doktrina o narodnom suverenitetu, koja će uroditi nedoglednim posljedicama. I Bodin izjavljuje, da vrhovništvo knezova nije ograničeno vjerom i moralom, premda je još pristaša apsolutne monarhije. To je i poanta nove nauke: monarhomahija pobija uplitanje državne vlasti u vjerska pitanja podanika; vladar crpi svoju vlast isključivo od naroda, koji je tu vlast prenio na njega ugovorom. Prekorači li vladar svoju kompetenciju, može se ugovor poništiti, a narod ima u tom slučaju pravo otpora *(jus resistendi).* U praksi je ovaj nauk primijenio Jakov Clément, koji je umorio Henrika III.,

Ravaillac, koji je probo Henrika IV., Baltazar Gérard, koji je ustrijelio Vilima Oranskog, da i ne spominjemo razne urote protiv kraljice Elizabete i Jakova I. Vrijedno je zabilježiti, da su svi ti atentatori bili fanatični katolici.

Isusova vojska i jezuitizam. Često se optuživalo isusovce da su potaknuli ova i mnoga druga zlodjela, a nema sumnje, da njihov nauk omogućuje nesporazumke, koji nastaju u pitanju političkog umorstva.

Isusovački red jedna je od najčudnijih tvorevina svjetske povijesti. Njegov osnivač Ignacije Loyola, sredovječna je pojava, kao i Luther, mješavina smionog viteza i ekstatičnog sveca. Bio je sanjar, tuđio se od svijeta i time je osvojio pola Evrope. Njegova se mašta pokazala jačom od realnosti.

Centralna je ideja, koja vlada čitavim njegovim životom, da je duh suveren, a tijelo puki instrumenat: tko ima potrebnu volju i tko je dovoljno discipliniran može na tom instrumentu svirati kako hoće. Može, štaviše, čitav svijet preobraziti po svojoj slici i prilici.

Svoju je karijeru započeo kao pristao dvoranin i smion oficir. Prigodom opsade Pampelone razmrskao mu je kamen lijevu nogu i slomio obadvije. Nespretan ranarnik tako mu je loše poravnao kosti, da su ih morali još jednom lomiti. Jedna je noga ostala zauvijek kraća, a rekonvalescent je morao mjesecima nositi teške utege, ne bi li je rastegnuo. Pretrpio je toliko boli, da je na koncu poželio i odlučio postati mučenikom katoličke crkve. Tek što je kako tako ozdravio, hodočastio je u Jeruzalem. Novac, što mu ga je dao brat za putni trošak, podijelio je siromasima. Na brodu je propovijedao mornarima, koji su se rugali čudnovatom svecu. Triput se na dan bičevao, hranio se vodom i kruhom, a spavao na golome podu. Vrativši se u Španjolsku ubrao je prve uspjehe putujući zemljom kao propovjednik. No doskora je spoznao, da mu nedostaje znanja, te je teškom mukom i trudom naučio u trideset i trećoj godini latinski i započeo studirati na sveučilištu u Alcali. Iz prijateljskog udruženja pobožnih studenata rodila se Družba Isusova *(Compañia de Jesus)*, koju je papa god. 1540. svečano potvrdio.

Samo ime kaže da je to organizacija stvorena na vojničku. Na čelu družbe je general, koji nije nikome odgovoran nego papi; generalu su podvrgnuti provincijali (zapovjednici pokrajina), a njima su podređeni drugi funkcionari sve do prostoga redova. Isusovcima je bilo strogo zabranjeno da prime bilo kakovu duhovnu službu ili čast, te su sve svoje snage usredotočili na službu isusovačkom redu. Glavni je zavjet, koji su morali položiti, zavjet slijepe pokornosti. Načelo subordinacije primjenjivano je kod isusovaca isto tako strogo i bez iznimke kao i u vojsci. Da bi se mogli što potpunije podvrći tuđoj volji, vršili su posebne vježbe, što ih je smislio Loyola: *exercitia spiritualia militaria* (vojno-duhovne vježbe). Svrha je ovim vježbama da pitomac nauči vladati svojim sklonostima i afektima, upravljati što više svojim predodžbama i sjećanjima.

Isusovački red, koji je svoje članove učinio bezličnim oruđem, pokazuje vanrednu sposobnost, određujući svakome pojedincu onu zadaću, koja je u skladu s njegovim prirodnim sklonostima i sposobnostima. Virtuozna tehnika ljudske upotrebe pribavila je isusovcima njihove najveće uspjehe. Isusovac nije jedinstven fenomen nego nešto složeno, mnogostruko, podvrgnuto preobrazbi kao i ljudska narav. Isusovci su učinili mnogo dobra i mnogo zla, no sve što su učinili izveli su dobro. Bili su blistavi kavaliri i strogi askete, požrtvovni misionari i prevejani trgovci, odani sluge i spremni državnici, mudri dušobrižnici i ukusni kazališni režiseri, najbolji liječnici i najspretniji ubojice. Gradili su crkve i tvornice, vodili hodočašća i urote, umnožili matematičke poučke i crkvene dogme, gušili slobodu istraživanja, vršeći sami važna znanstvena otkrića. Kršćanski nauk širili su potpuno čist i neokrnjen, a ipak su dopustili Indijcima da obožavaju i nadalje svoje bogove pod imenom Kristovim. Indijance u Paragvaju spasili su od bjesnila Španjolaca, a Parižane su nahuškali na Bartolomejsku noć.

Nesamo da su isusovci bili sposobni za sve, oni su bili i posvuda. To je njihov „ubikvitet". Nikada se nije moglo znati posve sigurno nije li netko isusovac ili čovjek, na koga utječu jezuiti. Na njihove bi tragove nailazili u prljavim kolibicama siromaha i tajnim kabinetima vladara. I u Kini i Japanu bilo je

isusovačkih misija. Oni su zavladali najjačim duhovnim sredstvima svoga vremena: propovjedaonicom, ispovjedaonicom i školom. Čuvene su bile njihove propovijedi, dostojanstvene, a opet dopadljive, ozbiljne i aktualne; njihove školske knjige bile su jasnije, življe i solidnije od svih drugih, a škole isusovaca glasovite u čitavom svijetu. Kao ispovjednici umjeli su se potpuno prilagoditi pastvi. Ako bi njihov štićenik bio pobožan i ćudoredan, bili su i oni takovi, ali bi u protivnom slučaju znali praštati i umiriti svačiju savjest, samo da zadrže utjecajni položaj čovjeka, koji upravlja nečijom savjesti. Iz ovog oportunizma nikla je optužba, da isusovci smatraju sve putove dopuštenima, da cilj posvećuje sredstva. U njihovim pravilima doduše piše, da nijedan član reda ne može biti pozvan da vrši djela, koja sadrže smrtni grijeh, no uz to čitamo dodatak: „ukoliko starješina u ime Krista to ne naloži". Svojim naučanjem da je u svakom djelu glavno namjera *(intentio)* kao i tajnim pridržavanjem *(reservatio mentalis)* kod prisega, svjedočenja ili obećanja, utrli su put praksi, koju će tako genijalno žigosati Pascal, najdublji mislilac i najsjajniji pisac baroka u svom remek-djelu stvaralačke ironije i porazne kritike.

Filip II. Dok su isusovci u čitavoj Evropi minirali reformaciju, suprotstavio se protestantima Filip II. otvorenom i grubom silom. Nameće se pitanje nije li taj vladar bio u neku ruku umobolan. Njegov je sin Don Carlos bio zacijelo lud, a luda je bila i njegova baka Ivana, prva kraljica sjedinjene Španjolske, prozvana Ludom. Njegov je život protekao pod utjecajem fiksne ideje: potpune restauracije rimske univerzalne crkve i širenja španjolskog apsolutizma, koji će obuhvatiti čitav svijet. Za tim je ciljem težio svakoga časa svoje vladavine (a vladao je preko četiri desetljeća), ovome je cilju žrtvovao sve, što je mogao žrtvovati: brodove i zlato, njive i ljude, španjolske vojnike i nizozemske heretike, mir svojih susjeda i blagostanje svojih podanika, a da na koncu nije ostvario nijedan od svojih ciljeva. Sve sile, što ih je pobijao za života pobjedonosno su napredovale, a on je promijenio svijetom omražen, osiromašen, nemoćan i mučen ulozima. Sunce, koje u njegovu carstvu nije nikada zalazilo, obasjavalo je samo propadanje i bijedu.

U Filipu II. nije se izrazilo samo biće Habsburgovaca, nego i biće svakoga Španjolca, u najjačem i apsurdnom obliku. Španjolski je *hidalgo* pobožnjak: Filip je bio fanatičan; bezobziran je i grub, španjolski *hidalgo:* Filip je stupao preko leševa; Španjolac se smatra višim bićem: Filip se smatrao bogom; ekskluzivan je: Filip je bio nedostupan, da, nije ga se uopće moglo vidjeti. Samo najviši grandi mogli su k njemu, a i ti su se smjeli približiti vladaru samo klečeći; svoje bi zapovijedi izdavao u pola riječi, te je čovjek morao pogađati što hoće. Nitko nije smio uzjašiti konja, na kojemu je jednom jašio; nitko nije smio vjenčati ženu, koju je on jednom posjedovao. A narod ga je zaista smatrao posvećenom osobom, kraljem-svećenikom. Njegov je život protjecao jednolično i jadno: uvijek bi jeo u isto vrijeme ista jela; uvijek je nosio isto crno odijelo, a i sama odličja bila su crna; svakog bi se dana izvezao u pustu i praznu okolicu svoga dvora, a posljednjih godina života izlazio bi iz svoje odaje samo da prisustvuje misi. Španjolski ideal mira i spokojstva (španjolski *sosiego)*, ukočeno držanje, koje brižno skriva sve osjećaje, Filip je savršeno ostvario. Ni s kim nije bio neprijazan, ali nitko nije osjetio ljudskog saučešća u dodiru s njime. Posjedovao je u najvećoj mjeri onaj takt, koji odbija ljude, te ih više ponizuje od najgrublje oholosti. Vele da se jedan jedini put u životu glasno nasmijao: kada je primio vijest o Bartolomejskoj noći! Tadašnji je papa izrazio međutim svoje zadovoljstvo mnogo upadnije. Strašno krvoproliće proslavio je spomen-medaljom i velikim Tedeumom čime je više uprljao Petrovu stolicu, negoli njegovi prethodnici sodomijom, simonijom i rodoskvrnjem.

Escorial. Jedno jedino svojstvo u Filipa nije bilo španjolsko: ovaj je vladar bio izvanredno marljiv. Od jutra do mraka sjedio bi za stolom i rješavao državne spise. No i ta djelatnost bila je jalova. Nije u njoj bilo ni trunka stvaralačkog rada: marljivost nižega reda, rabota kanceliste, koja je sebi svrhom. A kako je sve sam rješavao (i to nakon zreloga promišljanja) zapinjala je državna uprava, a stereotipni odgovor na sve upite bio je: *„Mañana!"* (Sutra). Bio je naravski sumnjičav kao svi birokrati, Ni u koga se nije pouzdavao, uvijek je nastojao izigrati jednoga

službenika protiv drugoga. Veliki vojni ili diplomatski uspjesi, popularnost, osobita darovitost — sve ga je to uznemirivalo. Bio je himben i neiskren, a poslovična je bila njegova nezahvalnost. I u tom se pokazao pravim Habsburgovcem, te je žrtvovao — da spomenemo samo dva primjera — i Egmonta, pobjednika od Saint-Quentina i Gravelingena, i Don Juana d'Austria, pobjednika od Lepanta, koji je, uništivši pomorsku vlast Turaka, umro iznenada zagonetnom smrću. Od ponosnog naroda Španjolaca, Filip je napravio narod lakajâ, uhodâ i skitnicâ. Najbolji je simbol njegova bića Escorial, kraljevska palača sagrađena u obliku roštilja, na kojem je trpio sveti Laurencije. Zgradurina, koja je više nalik na samostan ili grobnicu, negoli na kraljevsku palaču, diže se u kamenitoj osami: siva, hladna, jednolična, nevesela, nedostupna.

Priča se da je Filip II., osjetivši da mu se približava zadnji čas, naložio da mu donesu mrtvačku lubanju, na koju je stavio zlatnu krunu. Pomno je zurio u lubanju i tako je — vele — umro. Potresni konac čina, divan simbol veličanstvenog i besmislenog vladanja, kao i duboke duševnosti, kojom se odlikovala ova neman.

Španjolske su zemlje za Filipa II. stenjale pod dvostrukim jarmom državne despocije i crkvene inkvizicije. Bezbrojnim egzekucijama iz vjerskih razloga *(autodafé,* što doslovno znači: čin vjere) trijebilo se pučanstvo, a oni, koji su ostali na životu, bivali još netrpeljiviji i okrutniji. Cenzura nije nigdje bila tako tjesnogrudna i nesmiljena kao u Španjolskoj. Strogo je bilo zabranjeno posjećivati strane škole, da ne bi otrov slobodnijeg naziranja dopro u Španjolsku. Središnja je vlast progonila Aragonce, Katalonce i Andalužane, koji su živjeli na periferiji države i znatno se razlikovali od kastiljskog pučanstva. Tmurni, lijeni i oholi Kastiljanac trebao je da zavlada čitavom zemljom. Godine 1570. pripojen je Španjolskoj Portugal, koji je time bio upropašten: izgubio je svoje kolonije, a one koje su mu ostale zahvatilo je opće propadanje. Ostaci Arapa (Moriskâ), koji su bili još dosta brojni u južnom dijelu zemlje, nisu se smjeli ni u privatnom životu služiti svojim jezikom. Državna im je vlast oduzela sve: i crne robove i kupališta, i odjeću i glazbene instrumente. Nakon krvavog ustanka mnogi su pobjegli preko mora, a Filip je to i htio, ne

misleći da se time lišava spretnih i marljivih podanika. Arapi su izradili sistem natapanja, kojim je pješčana pustinja južne Španije pretvorena u plodne vrtove *(huertas)*, oni su gajili rižu, proizvodili šećer, prerađivali pamuk, tkali svilu i pravili papir — sve same privredne grane, na kojima se osnivalo bogatstvo Španjolske.

Španjolske kolonije. Još je gore postupao Filip u kolonijama. Nesamo da se prekomorskim osvajanjima znatno prorijedilo i onako rijetko pučanstvo u matici-zemlji, nego je i u onih, koji su ostali kod kuće, silno porasla prirođena lijenost i želja za uživanjem. Polja su ostajala neobrađena, a zanemareno je i rudarstvo (premda je mineralnog blaga bilo u izobilju), propadao obrt i trgovina. Već smo spomenuli kako su se Španjolci vladali u kolonijama kao prosti razbojnici. A valja znati, da su same portugalske kolonije obuhvatale istočnu i zapadnu obalu Afrike, Moluke i golemu Braziliju.

Španjolski osvajači nisu znali prvo načelo kolonijalne politike: da osvojena zemlja može biti od trajne koristi samo onda, ako sama uspijeva. Njihov je gospodarski princip bila primitivna pljačka. Tomu su služili zloglasni *ripartimentos*, prisilno dijeljenje bezvrijedne evropske robe uz bajoslovne cijene. Kada je usahlo to vrelo prihoda počeli su eksploatirati zemlju prisilnim radom. No mekoputni urođenici, nenavikli na ovakav rad, umirali su kao od kakve epidemije ili bi pobjegli u pustoš. Mnogi bi počinili kolektivno samoubijstvo, trujući se biljnim otrovima, dok su se drugi sustegli od spolnog općenja, kako bi izumrlo pleme. Malobrojni su istrajali: to su bili oni, koji su saznali od španjolskih svećenika, da će i na drugom svijetu naići na bijelce! Na Jamaici je nakon pola stoljeća od dolaska Španjolaca izumrlo indijansko pučanstvo, a isto tako na Kubi. Da bi pomogli Indijancima, svećenici su pronašli jedno sredstvo, koje je međutim postalo izvorom novih strahota: dobronamjerni su ljudi predložili, da se iz Afrike dovedu crnci, a već je u prvoj poli 16. vijeka procvjetala trgovina robljem, u kojoj su učestvovali svi evropski narodi.

Otpad Nizozemske. S Nizozemskom, koja je spadala među najbogatije, najnaprednije i najcivilizirani je krajeve evropskog sjevera, postupali su Španjolci kao s crnačkom kolonijom, koju

su pokorili silom. Trajalo je prilično dugo, dok je Španjolcima uspjelo da ovaj mirotvorni i nepokretni puk trgovaca i školnika natjeraju na bunu, no kada je ustanak jednom planuo, nisu ga više mogli ugušiti. Vojvoda od Albe postupao je na osnovu kraljevih instrukcija, a taj postupak nije bio samo odvratan, nego i prosto neshvatljiv. Alba je ustanovio posebno vijeće, koje će kažnjavati veleizdajnike. A veleizdajnik je bio svatko: tko bi se obratio inkviziciji, moleći blažu kaznu; tko ovakovu molbu nije spriječio; tko je, makar i na silu, slušao evangeličku propovijed; tko je rekao, da kralj nema pravo oduzeti Nizozemskoj slobodu; tko bi ustvrdio da više valja slušati Boga nego ljude; tko bi šutio na ovakove i slične izjave i t. d. Bilo je faktično nemoguće, da netko ne počini barem jedan od ovih prestupaka. A logičan je zaključak državni akt od 16. veljače 1568., kojim se svi stanovnici Nizozemske osuđuju na smrt kao krivovjerci. Nakon što je tisuće ljudi vješano, spaljeno, utamničeno, izagnano, lišeno imanja — došla je kraljevska amnestija, koja je obećala milost svima onima, koji dokažu da nisu počinili nikakovo kažnjivo djelo, a do stanovitog roka pokajnički zatraže, da budu pomilovani.

Značajno je međutim po ljudsku prirodu, da sve te mjere nisu nagnale pučanstvo na bunu, nego ih je na bunu nagnala jedna financijska mjera kraljevskog namjesnika, koja je, istina, duboko zadirala u njihovo imanje. Tako je buknuo junački boj malog kramarskog naroda protiv najveće vojne sile tadašnje Evrope. A ta je borba svršila pobjedom Davida nad Golijatom. Da, čudno je stvorenje čovjek: pustit će da mu oduzmeš slobodu i vjeru, pa i sam život, ali ne će da mu diraš imovinu.

Od ustanka Nizozemske datira i opadanje Filipove vlasti. Od tog časa nije mu ništa uspijevalo. Na proljeće 1588. otplovila je „nepobjediva armada", najjača i najbolje opremljena flota novije Evrope iz Lisabona. Isplovila je da osvoji Englesku, a nije ni stigla na svoj cilj!

Don Juan i Don Quijote. Unatoč svih tih neuspjeha, Španjolci su Filipu sačuvali strastvenu lojalnost, a stoljećima nakon njegove smrti još bi govorili: „*Felipe segundo sin segundo*" (Nema drugoga Filipa II.). Ta se odanost može objasniti time, što je ovaj

vladar utjelovio u svojoj osobi španjolska nacionalna svojstva, ali i činjenicom, da je na veliko podupirao umjetnost, pa i znanost. Filip II. darovao je svome narodu snažan i jedinstven duhovni stil. Njegova zbirka rukopisa u Escorialu, golema kao sve, što je poduzeo, pobudila je opće udivljenje. Španjolska arhitektura onoga doba, koju je on podupirao, odlikuje se „zlatarskim stilom" *(estilo plateresco)*, koji je doduše šarena smjesa maurskih, gotskih i talijanskih elemenata, ali je ipak, usprkos svom eklekticizmu, sjajan izraz španjolskog narodnog karaktera, prebogatog divotom svojih ukrasa. A književnost je za njegova vladanja urodila osebujnim plodovima. Za Filipa II. živjeli su Tirso de Molina i Cervantes, a jedan i drugi stvorili su lik, koji je nešto više nego snažan jednokratan individuum: ljudska *species*, umjetničko sažimanje čitavoga jednog roda. Vele da je Tirso de Molina napisao prvu dramu o Don Juanu, koji je romantični *pendant* Faustu. A Cervantesov Don Quijote, koji je zamišljen kao puka satira staromodnih viteških romana i herojskih mana hidalgovih, postao je nešto mnogo više: neumrla tragikomedija ljudskog idealizma. U suštini je Don Quijote vječan tip pjesnika, koji je otkrio, da realnost mora čovjeka uvijek razočarati, jer zapravo nije zbiljska, te je ne valja ni takvom priznavati. Kao što je „Don Quijote" prvi pravi roman svjetske literature, tako je Mendozina „Povijest rata od Granade" prvo povijesno djelo novoga doba: jasno, plastično, točno i nevjerojatno objektivno. A Lope de Vega je prvi moderni kazališni pisac velikoga stila. Zvali su ga „neman prirodnosti" *(el monstruo de naturaleza)*, a napisao je oko 1.500 drama.

Svjetska prevlast španjolskoga stila. Španjolski je stil podjarmio čitavu Evropu, toliko je bio sugestivan. To se pokazalo najprije u kostimu, koji se na koncu 16. vijeka potpuno hispanizira. Osnovno je obilježje ove nošnje, da je tmurna i trijezna, ukočeno formalistička i naduto nabožna. Briše se razlika između svečanog i svakidašnjeg odijela. Ljudi su tako rekavši uvijek u paradi. Uska španjolska čizma ostala je poslovičnom do dana današnjeg kao i veliki nabrani ovratnik i kratki kaputić, *mantilla.* Tome pridolaze strunom podstavljene široke hlače, haljetak s vatiranim rukavima i jastučićem na mjestu trbuha, te šiljasti španjolski

šešir s malenim obodom. Dosada su dame nastojale da odijevanjem istaknu svoje čari, a odsada ih stidljivo prikrivaju: nose stegnute pršnjake, koji brišu liniju grudi, krute bačvaste krinoline, koje čitavu donju polovicu tijela čine nevidljivom. Velika je novost rupčić. Potpunoj toaleti gospođe pripada i lepeza i krinka, kao što gospodi pripada mač, koji strši postrance. I muško i žensko nosi uvijek rukavice, a smatra se nepristojnim izaći pred ljude gologlav i bez mantille, pa bilo to i u sobi. Kruti ovratnik poprima doskora silne dimenzije, te kavaliri nose sasvim kratku kosu i usku šiljatu bradu: to se zove *Henri Quatre*, premda Henrik IV. nije nikada nosio ovakovu frizuru.

U isto vrijeme širi se iz Španjolske kultizam (španj. *estilo culto)*, sladunjav, nadut, prenatrpan stil, koji se odlikuje namještenim slikama, šupljim alegorijama i sjajnim izražavanjem. Osnivač kultizma je pjesnik Luis de Gongora, a prema njemu je i čitav smjer prozvan gongorizmom. U Italiji se novi smjer zove marinizam, jer mu je glavni predstavnik Giambattista Marino, glasovit po svojim antitezama i šarenim poredbama. U Francuskoj vlada precioznost, u Engleskoj eufuizam, prema glasovitom romanu Johna Lillyja, „*Euphues, anatomy of wit*“ (Eufues ili anatomija duha). To je nizanje hladnih dosjetaka i nategnutih igara riječima, koje u Italiji zovu *concetti*. Ovaj ton prožima čitavu poeziju toga vremena, znatno je utjecao na Shakespearea, a nalazimo ga i u znanstvenoj literaturi kao i u društvenoj konverzaciji, da, i u aktima, peticijama i parlamentarnim zaključcima. Ideal novog izražavanja je bizarnost *(bizzareria)*, njegov cilj da zablene čitaoca *(lo stupore)*, a Marino, koga su suvremenici stavljali nada sve grčke, rimske i hebrejske pjesnike nauča isto, kad veli: „*del poeta il fin la maraviglia*“.

Ova sklonost praznoj afektaciji i naduvenom manirizmu očituje se i u maniji sabiranja i djetinjem veselju nad raznim raritetima. U velikim zbirkama cara Rudolfa II. u Hradčanima nalazile su se uz druge dragocjenosti škatulje s magnetskim kamenjem i indijanskim perjem, korijenje alraune, neke gajde, željezni čavli iz arhe Nojine, krokodil u toku, „kamen koji raste“, neman sa dvije glave, „krzno koje je palo s neba“, razne rijetke ribe, šišmiš i t. d. Jednako je značajno po epohu neukusno i smiješno povođenje za antikom, te beskrajne mitološke, arheološke i filološke dosjetke.

Francuski klasicizam i operni naturalizam. Najjači utjecaj vrši klasicizam u Francuskoj. Konsolidacijom monarhije postaje Pariz središtem, koje privlači sve snage i vlada čitavom zemljom koju predstavlja. Književnost i arhitektura, moda i životni stil — sve se to povodi za glavnim gradom. Od Franje I. daje Dvor pobude graditeljstvu, dok je Sorbona vrhovni autoritet u teološkim, pa i znanstvenim pitanjima. Pariz je Francuska.

Faktični osnivač francuskog klasicizma u pjesništvu je François de Malherbe, koji je, kako kaže Boileau, povratio muzu pravilima dužnosti. Malherbe je otac korektnog i patetičnog, trijeznog i milolikog pjesništva, koje vlada u Francuskoj sve do 19. vijeka. Pjesnički dvanaesterac *(l'alexandrin)* postizava apsolutnu vlast, a to nije slučaj: aleksandrinac je dovoljno elastičan i dovoljno jednoličan, da bi njime sve izrazili.

U isto vrijeme ulazi u francusku književnost još jedan elemenat, koji je također značajan: Honoré d'Urfé piše glasoviti pastirski roman „Astrée“ i stvara uzor hladno-sentimentalnog i lažljivo-opernog naturalizma, kojim će se Evropa oduševljavati dva stoljeća. Njegov pastir Celadon postao je pojam, a našminkani pastiri i namirisane nimfe oživljuju još Rousseauovu maštu. Putena krepost ovih pastira i pastirica odnosi se prema prirodnoj čulnosti, kao *décolleté* prema golotinji.

Skepsa i afirmacija života. U arhitekturi je „francuski stil“ dosegao svoj vrhunac: u dvorcima 16. vijeka stvorili su gornji slojevi naroda divan simbol. Ove su građevine vedre i otmjene, ali i ponešto prozaične; pune su svijetla i dalekih vidika, ali bez prave topline; skladne i jasno raščlanjene, ali bez veličanstvenog zamaha talijanskih ugleda; bogate slikama i dragocjeno tapetirane, dok je unutrašnja arhitektura inače štedljiva. A bilo kako mu drago, to su dvorovi, što će reći izolirane zgrade, odijeljene od ostala svijeta, dostajući same sebi.

Ta je arhitektura slika soja ljudi, koji je stanovao u tim dvorcima. Takav je i prvak među njima — Montaigne.

Stručni povjesnici filozofije strpali su Montaignea među skeptike, ukoliko su se uopće udostojali pozabaviti s ovim nefilozofski-jasnim misliocem i svjetskim čovjekom. No Montaigneova skepsa ne izvire iz jednostrane negacije nego naprotiv iz opće afirmacije: on je čovjek, koji odviše zna, a da bi ustvrdio nešto pozitivno, ne može zauzeti određeno stanovište, jer bi mogao stati na svako gledište. Skeptik u duhu Montaigneovu voli zlatnu sredinu, voli da bude „jezičac na tezulji", kako veli Emerson. Ne će da vlada svijetom, ali ne da ni da svijet njime zavlada. Hoće da ga motri, da opaža. Njegovo je geslo kao i Danteovo: *„guarda e passa!"* (pogledaj i prođi). Skeptik zna sve, razumije sve, svemu se smješka. Idealist ne shvaća realnost ozbiljno, kao što realist ne shvaća ozbiljno svijet idejâ. A skeptik postupa podjednako i s jednim i s drugim. Njemu je svijet vječna njihaljka. „Sve se stvari bez prestanka njišu — veli Montaigne u svojim „Esejima" — njiše se zemlja, njišu pećine Kavkaza, njišu egipatske piramide. Pa i stalnost i postojanost je njihaljka, koja se slabo njiše." Montaigneova ćud skladna je mješavina prijatne životne radosti i opasnog nagnuća introspekciji. „Nisam melankoličan — veli on — ali volim kopkati u duši." Život nije po sebi ni dobar ni zao, a sve, što se može dogoditi jednoga dana, može se dogoditi i danas. Bio je bez sumnje stoik, najljubezniji i najhumaniji od svih stoika, koji su ikada živjeli. Posljednji smisao života nalazi u radosti, užitku, jer je naslada i konačni cilj kreposti. Bio je zacijelo epikurejac, ali plemenit i duhovan epikurejac. Glavna je pako svrha njegove filozofije samoopažanje i autoportret: „Proučavam sebe sama, to je moja metafizika i fizika." A čovjek, koji, povodeći se za Montaigneom, proučava isto tako pažljivo i bezobzirno svoje osebine, iracionalne sklonosti i paradokse, dvomislene težnje i pozadinu svega, mora postati skeptikom, spoznavši, da ne poznaje sebe.

Montaigneov tip čovjeka, koji jake sklonosti spaja sa slabim uvjerenjem, a jednako je spreman da uživa i da umre, nalazimo u višim krugovima onoga doba, premda se mnogi nisu dovinuli do učitelja. Eto Vilima Oranskog, koji je poslovično šutljiv, jer riječ ubija istinu; eto Elizabete Engleske, koju su slavili reformatori

premda je bila potpuno neutralna u vjerskim pitanjima, kao i Vilim Oranski. Eto Katarine Medici, koja je hlepila za vlašću, hoteći da vlada pod svaku cijenu, te joj je svejedno hoće li je poduprijeti Guisi ili hugenoti, Španjolci ili Francuzi, plemstvo ili narod. Eto podrugljivog Cecila, konfesionalno ravnodušnog Keplera, vlastoljubivog Essexa. No najveći je među njima Henrik IV., najveći vladar svoga doba. Oštrim svojim pogledom prozreo je obje stranke, uvidio da nijedna ni druga nema pravo, te može biti pravedan prema jednoj i drugoj. Osim toga zna, da kompaktni užici života: lijepe žene i odjeća, kuća na ladanju, vrtovi i konji, dobro vino i kokoš u loncu — nije također na odmet. No i Hamlet je čitao Montaignea i spoznao, da svatko tko prianja uz jednu stranku postaje ograničen, nepravedan i okrutan, jer je svaki čin besmislica.

Jakov Böhme. Pa i u potpunom antipodu Montaigneovu, teškom i tvrdoglavom, pomalo tupom i nejasnom Jakovu Böhmeu ima iskra Montaigneova duha. Nitko nije načelo životnih protuslovlja *(coincidentia oppositorum)* tako temeljito proučio i svestrano osvijetlio kao ovaj cipelar-filozof. Jednog je dana, opazivši stari kositreni vrč, u kojem se odsijevalo sunce, rekao pun čuda: „To je samo stari prosti vrč od kositra, a ipak je u njemu čitavo sunce!" Nato se duboko zamislio, povukao od svijeta i napisao jednu od najljepših teozofskih knjiga. Gledajući kako se sunce odražava na kositru, Böhme je spoznao da se sve na svijetu može očitovati samo s pomoću svoje opreke: svijetlo s pomoću tame, dobro s pomoću zla, Bog u svijetu, njegova ljubav u njegovoj srdžbi, te ne samo da je čitav bitak sastavljen od opreka, nego i po njima postoji.

Giordano Bruno. I Giordano Bruno, najsublimnija i najuniverzalnija glava svoga doba, uzima poklapanje opreka za ugaoni kamen svoga sistema. „*Coincidentia oppositorum* čarobna je formula filozofije", veli on. Svojim genijalnim intuicijama pretekao je Bruno suvremenike za nekoliko stoljeća. Započeo je kao dominikovac, ali je doskora napustio red osumnjičen zbog krivovjerstva. Provodio je nemiran skitnički život, proputovao Italiju, Francusku, Englesku i Njemačku, postigao u Toulouseu doktorat filozofije,

stekao u Parizu brojne i oduševljene pristaše, držao u Oxfordu i Wittenbergu astronomska i filozofska predavanja, a kad se vratio kući pao je u šake inkvizicije, koja ga je držala zatočena godinama. Kako nije htio odstupiti od svoje nauke spaljen je u Rimu godine 1600.

Bio je podjednako pjesnik i filozof no te dvije sklonosti nisu se u njegovoj duši upotpunjavale, nego tragično pobijale. Stoga mu i djela nisu skladna i zaobljena. I u njima ima nešto gongorizma, bizarnih slika i pretjeranosti, ali je sve to prožeto jezivim demonstvom. Bog je nespoznat, živi u svijetlu, do kojega se zemaljski um nikada ne će dovinuti. Čovjek može naići samo na tragove božanske supstancije, neizravna djelovanja, sjene i zagonetke. Pošavši s tog stanovišta, Giordano Bruno dolazi do panteizma, koji sadrži i Spinozinu formulu „*Deus sive natura*" (Bog, odnosno priroda). A načelo monade preuzeo je od njega Leibniz. U svakoj monadi odražava se svemir, svaka je monada vječna, jedino se veza među monadama mijenja. One su dakle božanstvo, koje se, iako nerascjepivo, očituje u svakoj monadi, kao što je u svakome dijelu organizma sadržana organska snaga, a u svakoj pojedinosti umjetničkog djela umjetnička snaga, nepodijeljena, a ipak osebujna: *omnia ubique* (sve i svuda). Kao što se Zemlja vrti istodobno oko svoje osi i oko Sunca, povodi se svaka stvar za svojim životnim zakonom i za općim zakonom svijeta. Smrt monade nije prijelaz u ništavilo, kao što ni rođenje monade nije izlaženje iz ništa. Time je Bruno postao učiteljem najvećih filozofa 17. vijeka. No njegov utjecaj dopro je mnogo dalje: Hamann, najdublji mislilac njemačkog prosvjetiteljstva, nadovezuje na njega, a Schelling je jednome od svojih spisa nadjenuo ime: „Bruno ili o prirodnom i božanskom principu stvari".

Najviše začuđuju Brunove anticipacije na području zvjedoznanstva. Usavršio je Kopernikov sistem i najavio Galileja, naučajući, da je Zemlja samo približno kugla, jer je splоštena na polovima; da se i Zemlja okreće oko svoje osi; da su sve stajačice — sunca, oko kojih se okreću nama nevidljivi planeti i t. d. Bruno je postavio teoriju svemirskog etera, koja je u najnovije doba zainteresirala naučni svijet, naslutio je teoriju relativnosti, rekavši,

da ima isto toliko vremenâ koliko zvijezdâ. A neki od njegovih nazora odmiču i od današnjega stanja astronomije, te će ih možda potvrditi budućnost. To su njegove hipoteze o stanju svemirskih tjelesa i mogućnosti života na drugim planetima.

Francis Bacon. Prirodno je, da se Bruno morao odvajati od svojih suvremenika, koji su ga smatrali đavolskim krivovjercem ili smiješnim fantastom. Reprezentativni filozof onoga vremena, koji je jasno i glasno izrazio, što su drugi mislili ili slutili, bio je Francis Bacon. Nije bezdani ponor i vulkan kao Bruno, a ni bogoborac poput Böhmea, ili duševni anatom Montaigneova kova. Ne, Francis Bacon je predstavnik svoga vremena. Sakupio je i sjajno formulirao pregnantnim riječima, što su drugi osjećali, a bitno je što je bio Englez: samo u Engleskoj mogla se roditi takova filozofija.

Uspon Engleske. Engleska se za vrijeme 16. vijeka preobrazuje od male sredovječne države u modernu evropsku velevlast. Ovaj uspon nije djelo njenih vladara, koji su većim dijelom bili veoma osrednji, da ne kažemo i što gore. Poznat je Henrik VIII., a dovoljno je pogledati Holbeinov portret da prozremo životinjsku energiju i nezasitnu vitalnost ovoga čovjeka. Njegov sin Eduard VI. bio je, čini se, veoma darovit, ali je umro mlad. Nakon njega došla je na prijesto „krvava Mary", ogorčena usidjelica, koja je bila nesretno zaljubljena u svog supruga, Filipa II. Njemu je za volju progonila protestante i ratovala protiv Francuske, kojom je prilikom izgubila Calais. To su joj Englezi najviše zamjerili: da je vladala još nekoliko godina, buknula bi zacijelo revolucija. Njena nasljednica „Velika Elizabeta", bila je pametna i energična žena, ali strahovito tašta i samoživa. Odlikovala se onom hladnom podmuklošću i himbenim pobožnjaštvom, koje neprijatelji Engleske smatraju nacionalnom osebinom Engleza. Najviše se ozloglasila procesom protiv Essexa i onda procesom protiv Marije Stuart, premda je i prvi i drugi put bila u pravu kao kraljica i državnica. Essex je bio veleizdajnik, a Marija Stuart glava opasnih urota. Zamjeraju joj i brojne ljubavnike to više, što se za čitavo vrijeme svoga vladanja dala slaviti kao „djevičanska kraljica", te je dopustila da Walter Raleigh (i to baš on!) prozove prvu englesku

*

koloniju Virginijom. Svojim karakterom mnogo se razlikovala od Marije Stuart, koja, istina, nije bila čista od grijeha, ali se nije pravila boljom. Kada je njen ljubavnik Bothwel umorio Darnleya, njenog muža, uzbunila se čitava Škotska; kada je Elizabetin štićenik Leicester otrovao svoju ženu, javno je mnijenje šutjelo, jer je stvar bila mnogo spretnije udešena.

Kada je Elizabeta nakon četrdeset i petgodišnjeg vladanja umrla, naslijedio ju je na prijestolju Jakov I., sin Marije Stuart i praunuk kćeri Henrika Tudora. Sjedinio je u svojoj osobi obje krune, ali i loša svojstva jedne i druge dinastije: tvrdoglavo vlastoljublje i oholost Tudorâ, lijenost i moralnu površnost Stuartâ. Otac mu je bio po svoj prilici David Riccio, Marijin tajnik, kojega je spomenuti Darnley umorio na bestijalan način. Jakov je bio ružan, debele glave, mucao je, te se govorilo da pljuje riječi. Bio je strahovito bojažljiv i sumnjičav, a djetinjasto tašt kao i njegova prethodnica. Veoma se ponosio svojim teološkim znanjem, te bi užasno gnjavio okolinu. Mnogo se oduševljavao mladim ljudima, koji bi mogli sve postići, ma kako bili neznatni ili vulgarni. Nije imao nimalo političkog takta, neprestano se svadio s parlamentom, no do otvorene bune došlo je tek za njegova nasljednika. Na koncu njegova vladanja govorilo se, da je Velika Britanija manja od Britanije.

Elizabetinski čovjek. Ipak je ovih sto godina prva sjajna perioda Engleske. Procvao je obrt i trgovina, razvilo se brodarstvo, oživjela znanost, književnost i umjetnost. Za vrijeme Elizabete broji London 300 000 stanovnika i bezbrojne dućane, njegova burza vlada tržištem, ima stalni sajam i nekih dvadeset kazališta. Ulice su brižno popločene, opskrba vodom regulirana drvenim cijevima, rasvjeta uredna, vatrogastvo modernizirano. Brojne su i dobro uređene škole, apoteke, tiskare, a javljaju se i prvi počeci periodičke štampe. Temza vrvi ukrašenim čamcima, a neprekidna struja pješaka, jahača i nosilâ oživljuje gradsku sliku. Otmjeni svijet služi se već kočijama. Nove ladanjske kuće, sagrađene u tudorskom stilu, praktične su i zgodne. Odijevanje je svečano, bogato, brižno i ne bez ukusa. Komfor se međutim ne razlikuje mnogo od sredovječnoga: spava se prilično primitivno, vilica

još nije poznata, kod jela je glavno kvantiteta. U to doba udomaćuje se i duhan, koji je isprva hvaljen kao ljekarija (Jean Nicot), dok će ga Drakeovi i Raleighovi mornari popularizirati kao sredstvo za uživanje. Pod konac stoljeća mnogo se već puši, ali ne kao cigara (kao što puše Indijanci) nego isključivo u lulama. Svećenstvo pobija pušenje, i doktrinarni Jakov zabranjuje pušenje iz teoloških razloga, ali opoziva svoju zabranu, uočivši, da je to obilato vrelo prihoda. Trafike, u kojima se novajlije uče, kako treba pušiti, prepune su zlatne mladeži, koja dolazi i u kazalište s lulom u ustima. Raleighu su prigovarali, da je i kod smaknuća svoga suparnika Essexa pušio sve u šesnaest.

Prosječno je obrazovanje prilično visoko, uzmemo li u obzir gornje slojeve društva. Čitalo se rimske pjesnike i filozofe, pjevalo i muziciralo, a žene se bave matematikom i astronomijom. Konverzacija je birana i duhovita, procijeđena eufuizmom. Bilo je dakako i grubosti, na koje obično i ne pomišljamo, kada je riječ o elizabetinskoj eri. Pravosuđe je barbarsko kao i prije. Peel, Greene i Marlowe bili su grdni razbijači i pijanice, kralj Jakov odvratan klipan, a *Queen Bees* rado je slušala, kad bi joj narod na cesti dovikivao: „Kako je, stara flundro?“ Usred birane konverzacije rado bi izustila koju mornarsku, a kad bi se naljutila psovala je kao najgori služnik. Essexu je jednom za vrijeme dvorske svečanosti doviknula neka se objesi i svoje riječi potkrepila zvučnom pljuskom.

Dječačke godine kapitalizma. „Engleska renesansa“, koja pod Elizabetom dosiže svoj vrhunac, odlikuje se svojom mješavinom primitivizma i modernog duha. Ovim križanjem rođeni su žilavi i oprezni realisti, kao i divlji pustolovi. Novi *merchants adventurers* (trgovci-pustolovi) trgovci su i gusari, pomorci i pljačkaši, koji će, najprije na svoju ruku, a onda poduprti kraljevskim privilegijama, opljačkati obale Dalekog Istoka i Zapada osnivajući prigodice trgovačke baze, koje će služiti daljnjim odnosima između matice-zemlje i prekomorskih krajeva. Veliki admirali, osvajači i kolonizatori: Drake, Raleigh, Hawkins, Essex i drugi pomorski junaci elizabetinske dobe zapravo su gusari. A „trgovačke kompanije“, gusarske družbe za eksploataciju prekomorskih krajeva,

kriomčarenje i gusarenje, kao i trgovina robljem, glavno su područje njihova rada.

Kao što u mirotvornog i uvaženog trgovca 17. i 18. vijeka prepoznajemo crte njegova pretka gusara, tako u financijskom mogućniku naših dana otkrivamo srodstvo sa igračem i varalicom, koji ide za svojom zvijezdom. Tadašnja su vremena pubertet kapitalizma. Nagon za privređivanjem poprima bučne i zanosne oblike, te postaje sličan groznici i pijanstvu, ili pak dječjoj bolesti. Vidljiv znak novog merkantilnog duha jest velika zgrada londonske burze, koju je 1571. predao prometu sir Thomas Gresham, dvorski bankar.

Egzaktne znanosti. Usporedno s gospodarskom preobrazbom javlja se i velik napredak egzaktnih znanosti.

Matematika i kozmologija, medicina i kemija, zoologija i geografija — sve te znanosti znatno su se obogatile u prvoj poli vijeka, a ta se istraživanja nastavljaju u drugoj poli i dolaze do prethodnog zaključka. François Viète razvija algebru do znanstvene visine i primjenjuje je na geometriju; Geronimo Cardano, liječnik, prirodoslovac i tehničar otkriva formulu za rješavanje jednadžbi trećeg stepena i uspješno proučava imaginarne veličine tipa $\sqrt{-1}$; John Napier izdaje prve logaritmičke tablice; nizozemski liječnik van Helmont otkriva tvari nalik na uzduh, koje se razlikuju od uzduha, to jest plinove, a pronalazi i tvari, koje pobuđuju raspadanje u organskim tjelesima — fermente; Kaspar Bauhin opisuje sve poznate biljke i daje im dvostruku nomenklaturu čime postaje najvažnijim prethodnikom Linnéovim; Piccolomini opisuje tjelesno tkivo i osniva opću anatomiju, dok Coiter osniva patološku anatomiju, Paré noviju kirurgiju, a Palissy paleontologiju, tvrdeći odrešito, da su okamine ostaci organizama, koji su u prijašnjim periodama živjeli na zemlji.

Najveći su uspjesi postignuti u fizici i astronomiji. William Gilbert, dvorski liječnik kraljice Elizabete, osniva nauk o elektrici i magnetizmu. Spoznao je da je čitava zemlja velik magnet zbog čega je i kuglasti magnet, koji mu je služio pri pokusima, nazvao *Terella* (Zemljica). Nizozemac Simon Stevin, koji se proslavio i kao tvrđavni inženjer i obretnik saonica na jedra, istražio je

mehanička svojstva kosina, postavio poučak o paralelogramu sila i udario temelje moderne statike. Mnogo se bavio i hidrostatikom pronašavši među ostalim i hidrostatički paradokson, prema kojemu se tlak na dno posude smanjuje, ako se posuda prema gore proširuje i obratno. Veliki danski astronom Tycho de Brahe motrio je konjunkciju Jupitra i Saturna, otkrio novu zvijezdu u Kasiopeji i sagradio s kraljevom pomoću veličanstvenu zvjezdarnicu. Kada je zbog spletkarenja teologa morao otići iz domovine, postao je dvorskim astrologom cara Rudolfa II. u Pragu. Ondje je Kepler bio njegov pomoćnik: da Tycho de Brahe nije ostavio Kepleru u naslijeđe izvanredno točne proračune i tabele, ne bi Kepler postigao svoja otkrića. Međutim Keplerov sistem označuje u neku ruku nazadak, budući da prema tom shvaćanju planeti doduše kruže oko Sunca, ali Sunce kruži oko Zemlje, koja postaje opet središte svemira. Kepler je došao do toga zaključivši, da bi prema Kopernikovu sistemu zvijezde stajačice morale biti sasvim drugačije u proljeće i u kasnu jesen, budući da se zemlja nalazi u posve drugoj udaljenosti od pojedinih zviježđa. Pritom je zaboravio, da neizmjerne dimenzije svemira čine ovaj logični zaključak neispravnim.

Svijet dalekozora. Dalekozor je konstruirao godine 1608. Hans Lippershey, a Zaharija Jansen mu je poricao prioritet. Iduće godine konstruirao je Galilei svoj dalekozor, nezavisno od Lippersheya i Jansena. Godine 1611. iznio je Kepler u svojoj „Dioptrici“ podatke za gradnju tako zvanog astronomskog dalekozora, koji će dvije godine kasnije sagraditi O. Scheiner, isusovac. Otprilike u isto vrijeme motrio je Galilei gorje na Mjesecu, Saturnov prsten, sunčane mrlje, Jupitrove mjesece i otkrio, da je Jupitrov svijet planetni sistem u malome, čime se dokazalo, da nebesko tijelo može tvoriti centrum gibanja i gibati se istodobno svojom putanjom. Godine 1610. piše Galilei prijatelju: „Motrio sam mnoštvo nikad neviđenih stajaćica, kojih ima deset puta više od onih, koje vidimo prostim okom. Sada znam što je Kumovska Slama, o kojoj su se mudraci svijeta toliko prepirali.“ No Galilei je velik i kao fizičar: osnovao je dinamiku, posve novu znanost, za koju stari nisu znali, udario temelje balistici, postavio teoriju slobodnog

pada, otkrio zakon ustrajnosti, hidrostatsku vagu i termometar.

Njegova su otkrića toliko uznemirila svijet, da neki ljudi nisu htjeli zaviriti u teleskop, da ne bi ugledali nešto, što obara nauk dotadašnje filozofije i crkve. Legenda je od njega napravila mučenika slobodne znanosti, ali valja znati, da su mnogi crkveni dostojanstvenici, pa i tadašnji papa Urban VIII., pokazali mnogo interesa i simpatije za njegov rad. No Galilei je bio čovjek vanredno osjetljiv i tvrdoglav, nije znao postupati s ljudima, a poput negdašnjih humanista rado je miješao vjerske spekulacije s egzaktnim istraživanjima. K tomu treba dodati i zavist kolega, koji su ga ocrnili kod pape. Galilejeva djela došla su na indeks (kao svi spisi, koji su naučali heliocentrički sustav), a sam autor u zatvor.

Od toga vremena datira opreka između katoličke crkve i nove astronomije, čime je crkva više naškodila sebi, negoli istraživačima, jer se zaplela u sudbonosnu borbu s naprednim silama idućih vjekova, te je na koncu morala popustiti.

Uz Galileja se istakao i Kepler, koji je 1607. otkrio t. zv. Halleyev komet, koji se javlja svakih $76^1/_3$ godine (posljednji put 1910.). U spomenutoj „Dioptrici“ iznio je zakone lomljenja svjetlosti i teoriju gledanja. „Keplerovi zakoni“ stvaraju temelje naših predočaba o Sunčanom sistemu: planeti se kreću u elipsama, a u žarištu tih elipsa je Sunce; kvadrat vremena, koliko traje put planeta, odnosi se kao srednja udaljenost od Sunca na kubus, i t. d. Kepler je pokazao da jedinstvena i stroga zakonitost upravlja sunčanim sistemom, jednolična energija čitavim svemirom.

Baconov karakter. Sve ove gospodarske, društvene i znanstvene tendencije sažeo je Bacon u svojoj filozofiji. U javnom životu istakao se sjajnom karijerom, te je na koncu postao lordom kancelarom, barun Verulamski i *viscount* od Saint Albansa. A kako je bio na istaknutu položaju, to su se jače isticale nesamo njegove filozofske zasluge, nego i moralne zablude. O njegovu značaju vodi se i danas raspra. Macaulay ga je osudio, dok su ga drugi kušali potpuno opravdati. A jedno je i drugo stanovište pretjerano. Dvaput se grdno obrukao, te je potomstvo sačuvalo spomen na te zablude. A jedan i drugi put pokazao se Francis Bacon strahovito servilan prema dvoru, bojeći se upravo nevjerojatno kraljevske

nemilosti i javnoga zapostavljanja. Da bi sačuvao kraljičinu milost, napisao je pamflet protiv pokojnoga prijatelja, a da ne bi izgubio naklonost kraljevu, odrekao se ličnog opravdanja, kada su ga napali i osudili zbog korupcije. U jednom i drugom slučaju žrtvovao je neposrednoj koristi i probitku svoj glas.

Baconova filozofija. Osuđen zbog korupcije, Bacon se po želji kraljevoj povukao na ladanje i tako dospio da napiše filozofska djela, kojima je stekao ime u povijesti ljudske misli.

Što je htio postići tim spisima otkrivaju sami natpisi: njegovo je djelo „*Instauratio Magna*“, velika obnova znanosti, „*Novum Organon*“. „Istina je kći vremena“, rekao je Bacon, a takova je i njegova filozofija. Ona je ekstrakt iskustava, otkrića i napretka njegova doba. Njegova su razmatranja veoma suvremena: Bacon osluškuje bilo svoga doba i postavlja dijagnozu. No on se ne zadovoljava dijagnozom, nego hoće i da postavi prognozu. „Preuzimam ulogu kazaljke“, veli u predgovoru svoga glavnog djela. A jednoj i drugoj svrsi služi njegov sistem empirijske filozofije. Prema njegovu naziranju vladala su dotad u filozofiji načela, koja je razum pretpostavio kao takova bez obzira na prirodu stvari. Bacon zove ovaj način metodom anticipacije i suprotstavlja mu svoj način istraživanja — metodu interpretacije. Razum treba objašnjavati prirodu kao dobar tumač ovoga ili onoga autora, nastojeći, kako bi se što više uživio u njegov duh. Prirodi se valja podvrći, da bismo je mogli svladati: „*natura parendo vincitur*“. Stoga se moramo osloboditi varljivih slika, opsjena i pričina, koje Bacon zove idolima, razlikujući četiri vrste takovih „idola“. Jedni idoli izviru iz ličnoga karaktera svakog pojedinca, a Bacon ih zove *idola specus*, jer se gube u spilji individualnosti, te su veoma mnogostruki i neuračunljivi. Drugi se osnivaju na predaji, na autoritetu, u koji ljudi slijepo vjeruju, premda je sve to izmišljeno kao kazališni komad, te Bacon ovu vrst zabluda zove *idola theatri*. Treće je vrelo zabluda, ako brkamo konvencionalne znakove pojedinih stvari sa samima stvarima, tržnu vrijednost s realnom, pa ih zove *idola fori*. Četvrta je grupa najmoćnija i najopasnija: *idola tribus*, varljive slike urođene našoj vrsti, koje nas potiču, da fizičku prirodu gledamo ljudskim očima i prida-

jemo joj ljudske osebine. Najveća je zabluda, da je čovjek mjera sviju stvari.

Najsigurniji put do spoznaje je priroda sama, kakova zaista jest. Nju ćemo spoznati opažanjem i eksperimentom. Od činjenice do činjenice valja oprezno napredovati induktivnom metodom: samo je ova metoda pouzdana i plodonosna, nesamo u fizici i ostalim prirodnim znanostima, nego i u logici, psihologiji, moralu, politici. Što se tiče pokusa, koje smatra najjačom polugom znanstvenog napretka i savladanja prirode, Bacon razlikuje one, koji donose svjetlost, i one, koji donose plod: prvi nas dovode do novih aksioma, drugi novim izumima. No Bacon izrijekom veli, da su ovi potonji manje vrijedni, što više donose puku dobit, a ne čistu spoznaju. To su Baconovi kritičari često zaboravili, prigovarajući mu, da naučava plitki utilitarizam.

Na osnovu svoga sistema gradi Bacon konačno *globus intellectualis*, nabrajajući, sređujući i opisujući sve moguće znanosti. Pri tom je konstruirao posve nove discipline, kao književnu povijest (koju shvaća kao dio kulturne povijesti), patologiju, poredbene znanosti, nauku o trgovini, stenografiju i dr.

Baconova slava. Nema sumnje da Baconov sistem sadrži mnoštvo duhovitih pobuda, ali nije tako nov, kako je Bacon mislio. Bacon na pr. ne voli Aristotela, koji vrlo spremno barata induktivnom metodom. Čitava je renesansa ispunjena baconovskim tendencijama, a Baconov suvremenik Tommaso Campanella sažima svoju nauku u rečenici: *„Tantum possumus, quantus scimus“*, što se potpuno poklapa s glasovitim Baconovim geslom: *„Wisdom is power“* (Znanje je moć). Bernardino Telesio, koji je rođen dva ljudska vijeka prije Bacona može također biti smatran njegovim pretečom, kao i Ludovicus Vives, Španjolac i suvremenik Erazmov. Najinteresantnija je međutim činjenica da je Baconov imenjak Roger Bacon, *doctor mirabilis* 13. stoljeća, istakao potrebu eksperimentiranja, hoćemo li steći sigurno znanje o prirodi. *„Sine experientia nihil sufficienter sciri potest“* (Bez iskustva se ništa dovoljno ne može spoznati), pri čem ne valja zaboraviti, da je iskustvo *(empiria)* dvojako: vanjsko, koje primamo osjetilima, i nutarnje, koje dugujemo razumu. Nauk Rogera Bacona spominje,

štaviše, zapreke spoznaji, koje se potpuno poklapaju s idolima Francisa Bacona, tek što on te smetnje ne zove idolima već *offendicula*.

Novost međutim nije mjerilo za veličinu filozofskog sistema. Ozbiljniji je prigovor da Francis Bacon potcjenjuje ulogu razuma, te nema smisla za stvaralačku intuiciju. Drugi je veliki nedostatak njegove filozofije, što nikako ne shvaća osnovnu važnost matematike za egzaktne znanosti. „Nijedno ljudsko istraživanje ne može se zvati pravom znanošću, ako se ne osniva na matematici“, rekao je Leonardo, dok je Galilei istakao, da je knjiga svemira pisana matematičkim slovima.

Stoga i Baconova filozofija nije utrla put daljnjoj spoznaji koliko tehnološkim naukama, na kojima se osniva građanski komfor. Macaulay je s pravom primijetio, kako je cilj Baconove filozofije da poveća i pomnogostruči ljudske užitke, te ublaži ljudske patnje. Bacon se ne stidi građanske udobnosti i tehničkog napretka.

No glavni razlog izvanrednog djelovanja Baconova, valja tražiti u tome, što je ovaj filozof najveći pisac svoga vijeka, jedan od najvećih prozaista engleskih. Bacon je znao kao malo tko biti slikovit i jasan, bogat i raznolik, a ipak pregledan. Njegovi su opisi vanredno plastični, njegove slike neobično sugestivne. Tako na pr. veli, da kap iz pehara filozofije dovodi do nevjere, no iskapimo li pehar do dna, postat ćemo pobožni. Za etiku veli, da je dosada pokazivala samo kaligrafske propise, ali nije učila ljude, kako će pri pisanju držati pero. Grčku mudrost uspoređuje s djetetom, koje umije govoriti, ali nije dovoljno zrelo da izrodi potomstvo; sredovječnu znanost s koludricom, koja je, zatvorena u samostanu, ostala neplodna. Aristotelova djela uspoređuje s laganim pločama, koje su se u rijeci vremena održale na površini zbog svoje lakoće, dok su teže i sadržajnije stvari propale. Istina je golo danje svijetlo, a laž svijeća: maske i šarene parade mnogo su ljepše pri svijeći negoli po danu. Prirodu gledamo u direktnoj svjetlosti, Boga u slomljenoj svjetlosti, budući da ga gledamo kroz prirodu, a naše vlastito biće u odrazima svijetla, gledajući sebe kao u zrcalu. Puko iskustvo nalik je na mrava, koji umije

samo skupljati; razum prepušten sebi nalik je na pauka, koji iz svoga tijela vadi niti svoga tkiva, a misaona empirija povodi se za pčelom, koja skuplja, sređuje i prerađuje. Takove i slične opaske oživljuju njegove spise, a takav je bio i u razgovoru, te je njegova konverzacija morala biti pravi užitak.

Francis Bacon bistro je i sjajno ogledalo, u kojem je elizabetinski čovjek mogao radosno ugledati svoj portret. Bacon je, štaviše, objavio tip engleskog čovjeka, koji će se potpunije izraziti idućih generacija. U spisima Francisa Bacona vidimo hladnog i dalekovidnog, dobro obaviještenog Engleza, koji se zanosi pozitivizmom i praktičnošću. Skladna mješavina dosljednosti i prilagodljivosti, čovjek, koji ima smisla za činjenice, *gentleman*, učenjak i svjetski putnik, koji u jednoj ruci drži kompas, a u drugoj *Times*.

Tajni kralj. Novi „organon", istinsku enciklopediju, „*Instauratio Magna*" i novo doba, utjelovio je međutim čovjek, o kom su suvremenici slabo vodili računa, te nisu o njemu zabilježili ništa drugo, nego da je bio pod istragom zbog krivolovstva, da je vodio jedno od brojnih londonskih kazališta i umro u svom rodnom gradu Stratfordu, gdje se bavio kupnjom i prodajom zemljišta. Bacon ga u svojim spisima nigdje ne spominje, pa ni ondje, gdje govori o dramskoj poeziji, koju uopće slabo cijeni. Tako uvijek biva. Pravi pjesnici obilaze svijetom *incognito*, kao kraljevi u anegdotama. Govore s narodom, narod odgovara jedva jedvice, te se malo na njih obazire. Onda dolazi netko i objašnjava ljudima, tko je zapravo bio među njima. No međutim je preodjeveni kralj odavna nestao. Dvjesta godina nakon Shakespeareove smrti došli su neki ljudi i rekli: „Da, znate li tko je bio ovaj glumac i direktor ‚šmire'? Bio je William Shakespeare!" Onda su se svi veoma začudili no Shakespeare je odavna bio nestao.

Shakespeare je u bučno i slavno doba velikih prekretnica i događaja vodio jednostavan, tih, gotovo banalan život. Započeo je kao inspicijent i kazališni pjesnik, držao svaki dan pokuse, prerađivao drame, napisao i nekoliko svojih, mučio se i kinio s računima za kostime, blagajničkim izvještajima i gruntovnim knjigama, a tek nekoliko godina prije smrti postigao je svoj cilj:

da bezbrižno provodi dane u malom pokrajinskom gradiću, bez šminke i bez dramskih rukopisa. *Poeta laureatus* toga vremena bio je Ben Jonson, čovjek silno učen i veoma spretan, koga su smatrali velikim klasikom, jer se ugledao u prazne tipove rimskih pjesničkih djela. Njega su suvremenici smatrali neumrlim, dok je Shakespeare bio zabavan autor za svakidašnju upotrebu, čovjek kojim se oduševljava galerija.

Shakespeareova duša. O Shakespeareu se tako malo zna, da su zanijekali njegovu egzistenciju. To je svakako čudan način objašnjavanja. Jer ako je teško zamisliti, kako je ova stvaralačka snaga živjela u sjeni, nije moguće zamisliti, da nije nikada živjela. Tko je napisao ovih trideset i šest drama, koje snagom i bogatstvom nije do danas nitko dosegao, a kamoli nadmašio? Možda se i autor nije zvao Shakespeare no ime nije važno. K nama je došao u najsigurnijem i najpouzdanijem obliku, kojim umjetnički genij može zasvjedočiti svoj život: svojim djelima. Shakespeareove su drame najsigurniji dokaz njegove egzistencije. Mnogi ljudi imaju prijavnice i odjavnice, krštenice i smrtne listove, a da nisu nikad živjeli... A ipak bi nas i te kako zanimalo da saznamo štogod potanje o tom „čovjeku s bezbroj duša" *(myriad minded man)*, kako ga je lijepo nazvao Coleridge. No Shakespeareova duša je velika zagonetka: raspršila se u silnome skupu njegovih šarenih likova. Mnogi drže „Macbetha" najjačim dramskim djelom Shakespeareovim, a ipak ne znamo ni ne možemo znati, što je Shakespeare htio postići ovim djelom: da li je htio napisati „šlager", koji će jezovitim efektima prodrmati publiku; ili je htio prikazati junaka, koji je sav djelo, suprotnost Hamletu; ili je htio obraditi škotski *sujet*, koji je dolaskom Jakova na prijestolje postao aktualan; ili objaviti posljednju mudrost o svijetu i ljudskome udesu? Tko da odgovori na ta pitanja, i čemu? Hoćemo li pokušati da biće ovoga neshvatljiva čovjeka izrazimo jednom formulom, mogli bismo možda reći, da je bio savršen glumac. Zanosan i objektivan, predan i suveren karakterni glumac, koji umije izraziti ono, što je u čovjeku najviše i najniže, njegove ponore i banalnosti, nježnosti i zvjerstva, snove i djela i protuslovlja. Ovaj čovjek ni pred čim ne preza: ta sve je samo uloga, koju treba uvjerljivo nametnuti

gledaocu. Zato i nema skrupula, služeći se tuđim vlasništvom, a ni njegovo doba ne poznaje pojam plagijata. No sam se nikada ne javlja na pozornici, a kada će jednoga dana odigrati čitav repertoar čovječanstva, zatvorit će svoje marionetsko kazalište, izaći u noć i oteti se zauvijek znatiželjnim pogledima.

Shakespeareovo kazalište. Ovaj kazališni genij morao je svijet svoje mašte ostvariti u drvenjari, mornarskoj birtiji, a što je još čudnije, najerotičniji od sviju dramatika imao je kazalište bez glumica. Njegove drame ne potpomaže scenerija, a ipak u tim komadima vanjski svijet prati događaje korak po korak, zadire u razvitak radnje i određuje sudbinu ljudi. Pozadina, mjesto na kojem se prizor odigrava, uvijek je kod Shakespearea snažno istaknuta, organski povezana s događajima. Eto na pr. prvi prizor „Hamleta": nije li tu okolina komad ekspozicije? Gledalac osjeća, da se duh Hamletova oca mora pojaviti iz mraka i jeze, koju pjesnik sugerira, sablast će formalno izrasti. Ili noć u „Macbethu", koja je rekao bi glavni *intrigant* komada. Ili olujna ledina u „Kralju Learu", ili nada sve nježna atmosfera „Romea i Julije", satkana od mirisa, mjesečine i slavujeva poja. Pa magični šumski svijet „Sna ljetne noći" ... Svuda priroda agira, iz nje se rađaju čuvstva i djela.

Shakespeare je jedan od najvećih pjesnika nesvijesnog života, muklih i mračnih nagona, koji su pravi motor naših čina, a izmiču našoj kontroli. Stoga i njegove drame imaju i obilježje praiskonskog zbivanja, elementarnih događaja, a njegov realizam ne zastaje na površini, nego izvire iz dubina. Zato ga je i tako teško tumačiti i objašnjavati, kao što nije lako objašnjavati ni život. Vidjeli smo kako Montaigne, prodirući sve dublje i dublje u rovove ljudske duše, dolazi do agnosticizma: sličan osjećaj čini i Shakespeareove drame kaotičnima. Taj se „kaos" ispoljuje i u vanjskom obliku: Shakespeare je dramatik prizora, koji se šareno ispreplīću i struje bez odaha, njegova je arhitektura razriješena, a oblici raspušteni. Živa je opreka krutome klasicizmu, koji se osniva na racionalističkom raščlanjivanju i pretpostavlja stanovitu publiku. Shakespeare je pjesnik sviju vremena i sviju društvenih slojeva, može oduševiti obrazovana i neuka, staro i mlado. Shakespeareov je

teatar najviša realizacija sredovječne drame, koja je uza sve svoje nedostatke otkrila dramski živac modernom čovjeku.

Svijet kao san. Shakespeareove su drame pravcate igre *(plays)*, zato su i tako zabavne. Čitav je ljudski bitak shvaćen kao san, kao maskerada ili ako hoćemo ludnica. Čin je ludost: to je srž sviju njegovih drama, a ne samo Hamleta. Shakespeare je stvorio čitav kozmos ljudi od akcije, potpunu zoologiju ove bogate vrste no pri tom je prezirao sve od reda. Čitav je njegov život bio posvećen drami, prikazivanju čina, odrazima ljudskih djela, a ipak je držao da je svako djelovanje besmisleno. Time, što se toliko uzdigao nad svoju djelatnost zasvjedočio je i najbolje svoju genijalnost. Shakespeareov je nazor na svijet sadržan u njegovu epitafu, koji je uzet iz „Bure":

„Od istoga su tkanja naši snovi
Kô i mi sami, i taj mali život
Okružen snom je . . ."
„We are such stuff as dreams are made of . . ."

To je kanda smisao „Hamleta": Hamlet je čovjek mašte, koji svoje snove tako intenzivno unaprijed doživljuje, proživljuje i preživljuje, da mu, kad snovi bivaju realnost, ponestaje snage. Čovjek može svaku stvar doživjeti samo jedamput ili u predodžbi ili u zbilji. Hamlet je bez vlastite krivnje, a možda i protiv svoje volje, odabrao prvi način: toliko je snivao o svijetu, da ga više ne može doživjeti.

A što je Shakespeare sam negoli titrava prikaza, prozračno snoviđenje, plamsavi oganj ili mora? Prošao je svijetom kao sablast, irealna i često jezovita. Kao ogledalo u kojem se odrazuju sve stvari, kao golema zračna opsjena. Bljesnuo je kao silan vatromet: a kako je suknuo plamen, nebo se zažarilo, posulo iskrama, a na zemlju se spustila neizmjerna povlaka grohotna smijeha i blistavih suza.

Agonija renesanse. Svijet je san, svijet je misterij, svijet je kaos. Ovo je shvaćanje potpuno oprečno renesansi. Shakespeare ne znači samo vrhunac, nego i konac i konačni raspad renesanse. Od sredine 16. vijeka do početka Tridesetgodišnjeg rata, renesansa je na umoru.

To se najjasnije opaža u Italiji, gdje se renesansa rodila. Upravo godine 1550., kao da hoće obilježiti konac, izlazi glasovito Vasarijevo djelo, koje skuplja i sređuje umjetničko stvaranje renesanse. No već su se prije očitovale znatne promjene ukusa: u ružnoj i krvavoj fantastici Perzejeva kipa Benvenuta Cellinija, u oduševljavanju za farneske skulpture, u grandilokventnim kompozicijama Giulija Romana. Odsada nije više umjetničko geslo kontura, nego pokret, a ako je plastika još uvijek kanon umjetničkog stvaranja, nova je plastika nemirna i rekao bi opijena. Osim toga pritište umjetnost svemoćni španjolski utjecaj, koji zahvata zemlju poput silnoga pauka. Otkrićem Amerike stala je propadati sredozemska trgovina, a s njome propadaju i obje pomorske vlasti: Mleci i Genova. U Firenci ne vladaju Medicejci kao prvi građani, nego kao veliki vojvode. Novi pape nisu više umjetnički mecene, koji vole sjaj i raskoš, nego borci za pravu vjeru i ozbiljni asketi. Nitko nije siguran od inkvizicije. Italija, zemlja klasicizma i slobodnog duha, dolazi pod vlast Crkve. No mnogi se svoje volje predaju novoj struji: protureformacija ne vlada samo silom nego i uvjerenjem. U djelima Tintorettovim ogleda se kapitulacija umjetnika pred državom i crkvom. Uzalud nastoji Caracci održati na životu duh antike, uzalud, jer je i sam zahvaćen novim duhom. Godine 1583. otkrivena je Niobina skupina, patetično-sladunjavo djelo grčke dekadanse, a tragovi toga djela opažaju se još u vjerskim slikama Guida Renija, koji svojom sladunjavom sentimentalnošću djeluje upravo blasfemički. Pod utjecajem zaključaka Tridentskog koncila stvara Palestrina, najveći glazbenik stoljeća, novi crkveni stil, koji je prozvan njegovim imenom. Francesco Bracciolini postizava svojim burlesknim spjevom „*Lo scherno degli Dei*“ (Poruga bogova), u kojem se izrugiva antiknoj mitologiji najveću popularnost, dok se Tassoni ruga olimpijcima kao Offenbach. U njegovu epu o ugrabljenoj kablici *(La Secchia rapita)* prikazana je Venera kao velika mondena, Jupiter kao stari gnjavator, Parke mijese kruh, Merkur nosi naočale, Saturn je prehlađen, te ima crven nos i t. d. Sada se i jače ispoljava iskonska ljudska narav, koja je gotovo sto godina bila uzapćena i umjetno potisnuta: nešto životinjsko i plebejsko

ponovno prodire u umjetnost. Caravaggio, najveći majstor ovoga razdoblja vodio je život opasnog kavgadžije i larmaša, a zvali su ga „slikarem prljavih nogu“. Novi umjetnici najradije slikaju anarhične ljude i razularenu prirodu: razbojnike, fukaru, pustolinu i golo stijenje, uzbibane vode, buru i oluju. Evropa se približuje Tridesetgodišnjem ratu.

Druga trauma. Ovaj je rat bio produkat tjesnogrudnog partikularizma i bogoslovskog fanatizma, a nevjerovatna grubost ovog vremena daje mu svoje obilježje. Taj je rat najjači simbol, koji sažima u sebi dotadašnji razvitak, te predstavlja neku vrst zaključka. No svaka je kriza početak nečega novog. Tridesetgodišnji rat veliko je razvođe, koje dijeli i spaja dvije velike epohe, te ćemo se njime pozabaviti u idućoj knjizi.

DRUGI DIO

BAROK I ROKOKO

OD TRIDESETGODIŠNJEG RATA (1618.)
DO SEDMOGODIŠNJEG RATA (1756.)

PRVA GLAVA

UVERTIRA BAROKA

Besmisleni rat. Upravo kad će procvasti prvi tamni cvjetovi baroka, javlja se u istočnom kutu Srednje Evrope bjesomučan rat, koji se strahovitom brzinom širi, da bi tečajem vremena obuhvatio pola kontinenta. Planuo je slučajno, a ipak je odraz vremena, bezdanih ponora tadašnjega duha. Širi se slučajno, hirovito: sada će planuti ovdje, a sad ondje, opustošiti gradove i sela, šume i polja, smrviti krune i nazore o svijetu. Povodi se za jednim jedinim zakonom, prodirući onamo, gdje će naći hrane, dok jednoga dana zagonetno ne ugasne, isto tako zagonetno, kao što je bio i planuo. A za sobom će ostaviti samo sablasnu prazninu: slomljene ljude, porobljenu zemlju, mrtve nastambe i svijet bez Boga.

Među mnogim dugotrajnim ratovima bez smisla, o kojima priča svjetska povijest, Tridesetgodišnji je rat zacijelo jedan od najduljih i najbesmislenijih. A možda je i zato tako dugo trajao, jer nije imao smisla. Protivnici se nisu borili za neki određeni cilj, koji će postići ili promašiti. Ovaj rat možemo smatrati izmjenom tvari svjetskoga organizma, elementarnim događajem, koji ćemo usporediti s veličanstvenim čišćenjem, korisnom groznicom, a možda i cikličkim oboljenjem. Tko zna?

Ipak je naoko sve ostalo pri starom. Habsburška velevlast nije potisnuta ni okrnjena, ali nije smanjen ni suverenitet njemačkih knezova. Papizam nije izgubio na svojoj vlasti, ali je morao ponovno priznati ravnopravnost evangelicima i tako se svatko morao pitati: zašto smo tako dugo ratovali, zašto smo trideset godina žrtvovali sve, što se žrtvovati moglo? No nekima nije ni Tridesetgodišnji rat dosta dugo trajao. Kada je general Wrangel dobio vijest da je sklopljen mir, zahvatilo ga bjesnilo, s glave je zbacio generalski šešir i stao ga gaziti, izbacivši napolje nesretnog glasnika.

„Junaci“ i anegdote. Tridesetgodišnji rat nema prave povijesti; sastavljen je od pojedinačnih zgoda, anegdota, koje tvore nepotpun mozaik, a nipošto cjelovitu sliku. Nekoliko značajnih pojava i ličnosti, nekoliko kulturno-historijskih zanimljivosti i mnoštvo jezovitih anegdota o ratnim strahotama. Značajan je primjer osvojenje Magdeburga, jedna od najpoznatijih epizoda rata, koju je popularizirao Schiller svojim majstorskim prikazom. Ipak se taj prikaz osniva na fikciji: novim je istraživanjem gotovo dokazano, da palež nisu počinili vojnici Tillyja, nego sami branitelji, uvjerivši se, da se ne će moći oprijeti neprijatelju. Maršal Falkenberg, koga je delegirao Gustav Adolf, izazvao je sa šačicom evangeličkih fanatika strahovitu katastrofu. No pljačkanje Mantove, koje se jedva spominje, bilo je isto tako strašno, tek što nije našlo svog Homera. Schiller se oslanja na nepotpun i sumnjiv materijal, a često i hotice retušira. Ipak njegova slika Tridesetgodišnjeg rata nije psihološki kriva: Schiller je genijalno uočio da je Wallensteinov „logor“ (dakle opet anegdota) najbitnije i historijski najvažnije obilježje toga rata. U logoru nalazimo sve te ljude i pojave na okupu; možemo uočiti komponente opasne i djetinje, dragocjene i odvratne, jezovite i smiješne. Ovo je ljudstvo šareno, grubo i cinično, kao i kostim vremena. Tu se miješaju svi staleži, narodi, životni oblici: plemstvo i prosti puk, Božji bojovnici i zločinci, luda srčanost i kramarski duh, smrtna jeza i neslomiv humor. A sve te pojave nekako su nepotpune: zanimljiv profil ili dobra maska, a nikako potpuna ličnost. Tek što se iz te nepregledne vreve epizodista, figuranata i komparserija ističu dva protagonista, koje bismo mogli označiti „junacima“ Tridesetgodišnjeg rata. Jedan je švedski kralj, a drugi vojvoda od Friedlanda.

Wallenstein. Kao državnici, bili su Gustav Adolf i Wallenstein dorasli jedan drugome. Kao vojskovođa bio je švedski kralj jači od Wallensteina, ali ga je vojvoda Friedlandski nadmašio kao organizator. Wallenstein je umio stvoriti vojsku tako rekavši iz ništa i u najkraće vrijeme. Ne samo da je bio bogat i spretan, dobar vojnik i vrstan organizator: ne valja potcijeniti tajanstveni čar njegove ličnosti, koja je fascinirala čitavo doba i sve suvremenike. Wallenstein je otkrio načelo, da rat mora hraniti sam

sebe i to je načelo redovno primjenjivao. Za razliku od svojih suvremenika, ističe se jasnoćom mišljenja, bistrim i zdravim sudom, no u drugu je ruku sin svoga doba, kad krzma i tapa, odgađa i mudruje, ne znajući kuda bi. Zato i nije postigao nijedan politički cilj, niti iskoristio svoje vojne uspjehe.

Wallenstein je odmah na početku rata dobro uočio, da se velika vjerska borba sa svim unutrašnjim političkim i teritorijalnim pitanjima, može konačno riješiti samo tako, ako habsburškoj dinastiji uspije uvesti apsolutizam, kakav je u Španjolskoj i Francuskoj, a Stuarti se upravo trude da ga uspostave u Engleskoj. Ovaj je recept neumorno predlagao, pridržavajući sebi ulogu vojnog diktatora. Time bi postao neka vrsta majordoma i glavna vlast u državi: jer tko je u Njemačkoj zapovijedao vojskom, zapovijedao je čitavoj državi. No baš zbog toga nije se Ferdinand II. mogao s tim planom sprijateljiti, to više, što je od prvoga dana gledao sumnjičavim okom svoga generalisima. I Maksimilijan Bavarski, glava katoličke lige, bio je tom planu protivan iako s drugih razloga. Kasnije je Wallenstein smjerao, da kao vojvoda od Mecklenburga stvori veliku nordijsku kneževinu, koja bi vladala Baltikom. Tu se sukobio s Gustavom Adolfom, švedskim kraljem. A pomišljao je i na savez sa Švedskom, te nema sumnje, da je o tom pregovarao, premda se nisu sačuvali pismeni dokumenti o tim pregovorima. No Gustav Adolf nije mu vjerovao, kao ni Habsburgovac. Nakon Lützena pokušao je istu igru s evangeličkim knezovima, aspirirajući po svoj prilici na češku krunu. No kako se nije mogao dovoljno brzo odlučiti, nego je zatezao pregovore prijedlozima i protuprijedlozima, pridržavajući si uvijek mogućnost uzmaka, došlo je do njegova umorstva, prije nego što su pregovori zaključeni. A da je njegove ubojice, odnosno njihove gospodare, pekla savjest, dokazuje držanje bečkoga dvora, koji se trudio svim sredstvima da otkloni od sebe odgovornost.

No bilo kako mu drago, u svim spomenutim slučajevima Wallenstein nije postupao kao carski činovnik, nego kao vlastodržac, kakav je i bio: u ono doba isticao se među bezbrojnim suverenima po imenu, samo jedan istinski suveren, moćni *condottiere* sa svojim četama, novcem i talentom.

Gustav Adolf. Oko Wallensteinove osobe širi se neka tajanstvena aura, jeziva polutama, koja njegovu pojavu i čini tako zanimljivom i sugestivnom. Već za života daleko je odmakao od svojih suvremenika i poprimio natprirodne dimenzije. Ljudi su tvrdo vjerovali da je „neprobojan", da zapovijeda nevidljivim konjanicima, da je s đavlom sklopio ugovor. Nema sumnje da Wallenstein pripada onim diplomatsko-strateškim genijima, koji su vanredno dalekovidni, te mogu obuhvatiti velik broj pojava u skladnu sintezu. Na čelu je tih ljudi Napoleon. No ledeni egoizam, mrko vlastoljublje, nedostatak svih „privatnih" svojstava, oduzimlje Wallensteinu našu simpatiju, te ćemo ga i teško razumjeti. Stoga mu rado suprotstavljamo Gustava Adolfa, kontrastni lik sunčanog junaka sa sjevera, koji je pritekao u pomoć podjarmljenima, da ih oslobodi i zaštiti. No to je protestantska legenda. U suštini je Gustav Adolf duhovni srodnik Wallensteinov, isto tako vlastoljubiv i samoživ, podmukao i hladan.

Njegovo vjerovanje u Lutherovu nauku bilo je isto tako čvrsto i iskreno, kao Wallensteinova vjera u astrologiju. No što je jednome Biblija, to je drugome bio horoskop: sredstvo politike. Jedna od Wallensteinovih kombinacija, bila je misao vodilja švedskoga kralja, koji je pošto poto htio zavladati Istočnim morem. Došao je da pomogne protestantima protiv cara, koji ih je pritisnuo; no kako da im pomogne, ako ne ostane stalno u Njemačkoj? Reformacija treba da pobijedi Rim, što će reći — prevedeno na švedski — Pomorje, Pruska i pola Sjeverne Njemačke treba da pripadne Gustavu Adolfu.

Pobjednički pohod Gustava Adolfa, čitavu je Evropu zadivio i zaprepastio. Godinu dana nakon što se iskrcao na njemačkom tlu bio je već u Münchenu. Svoje uspjehe postigao je dijelom četama, koje su bile narodna vojska, a ne šarena skupina otimača i pustolova i fanatika, a dijelom i svojim vojničkim genijem. Gustav Adolf reformirao je mnoge vojničke grane: uveo lagane puške i drvene naboje, koji su se mogli nositi u džepu; uveo novu taktiku, te bi prvi red strijelaca kleknuo, drugi iza njih stajao, a treći punio puške; prekrojio je i strategiju, te bi za vrijeme bitke vršio pokrete, koji su u ono doba bili nečuveni;

konačno je vratio konjaništvu negdašnju ulogu, te konjanici postaju opet glavnim dijelom oružane sile. No s pobjedama rasao je i njegov apetit, te nema sumnje da se na koncu svoje karijere ne bi više zadovoljio sjeveronjemačkom obalom. Veoma je vjerojatno, da je pomišljao na carsku krunu i bavarsko vojvodstvo, te nije čudo, ako su se evangelici stali plašiti svoga oslobodite1ja i zaštitnika. No sve te planove i bojazni smlavili su kod Lützena hrvatski konjanici. Gustav Adolf, realistični političar, hladan i trijezan, bio je ipak romantična duša: kratkovidan i debeo, kakav je bio, nikada ne bi napuštao svoje čete, nego se borio s njima gdje je borba bila najžešća. Tako je i poginuo, u oklopu, kao kakav vojvoda iz Srednjega vijeka.

Pretjerani sudovi. „Veliki rat", kako su ga zvali, potakao je mnogo pretjeranih sudova, budući da je potomstvo nastojalo stilizirati povijesne događaje, zapadajući čas u ovu, čas u onu krajnost. Tako smo naučili gledati ono doba kroz povećalo, te smo do najnovijeg doba precjenjivali strahote Tridesetgodišnjeg rata, pozivajući se isključivo na suvremena svjedočanstva. Ne valja međutim zaboraviti, da su ta svjedočanstva polemičke naravi, a povrh toga osnovna je težnja vremena, da svaku pojavu izobliči i nadme. I najglasovitiji dokumenat vremena, Grimmelshausenov „*Simplicissimus*" značajna je karikatura, a pjesnička istina, koja se tu iznosi, naivna i pretjerana. Osim toga valja znati, da ovaj neskladni rat nije tvorio nikakovu suvislu akciju, nego je amorfna smjesa pojedinačnih ratnih operacija. Stoga su i malobrojna poprišta, gdje se trajno ratovalo, te je Tridesetgodišnji rat većinu krajeva prolazno poharao, ili bi se vratio u velikim razmacima, dok su neki krajevi ostali potpuno netaknuti. Tridesetgodišnjem ratu ne dostaje svaka sličnost sa sadašnjim ratovanjem, kojem je glavno obilježje, da se služi svim raspoloživim snagama i napinje ih do krajnje granice. U Tridesetgodišnjem ratu ne pada nikome na pamet da upotrijebi sve energije zemlje, sve narodne slojeve, sva fizička i materijalna sredstva. Tada nije bilo vojne obveze, pa ni u opsjednutim gradovima. Čovjek je bio vojnikom, ako je htio i kako je dugo htio. U vojsku bi se išlo, ako je netko odabrao vojno zvanje, ako je bio propalica, ako se htio obogatiti ili proslaviti, te je svaka vojska bila sastavljena od triju glavnih vrsta ljudi: profesionalaca, propalica i pustolova. Prema tome su i vojske bile veoma malene, ako ih usporedimo s današnjima, bitke veoma kratke i ograničena opsega, a i dosta rijetke. No kako bezličnost i nedisciplinirano st vremena isključuje mogućnost svjetskoga rata u današnjem smislu, u pojedinim slučajevima dolazi, zbog tih istih razloga, do najodvratnijih ekscesa. No i tu ne treba vjerovati, da su događaji, kakove opisuje Grimmelshausen, pravilo.

Nemoguće je zamisliti, kako su prilike u Njemačkoj nakon Tridesetgodišnjega rata pogoršale, ali ne valja zamijeniti uzrok i posljedicu. Njemački narod nije propao zbog Tridesetgodišnjeg rata, nego je do rata došlo, jer je bio propao.

Gospodarsko propadanje. To se najbolje pokazuje na gospodarskom području. Njemačka je već za vrijeme rata izgubila vodstvo u suknenoj industriji zbog konkurencije Zapada (Nizozemska), a što se tiče luksusnih proizvoda umjetnog obrta, koji su bili na glasu čitavoga 16. vijeka, mora sada uzmaknuti pred proizvodima francuskih manufaktura.

Otkako je pako počela nazadovati sredozemska trgovina, a svjetski promet krenuo Atlantskim oceanom, stradala je indirektno i Njemačka. U drugu ruku bezbrojne carinske granice u samoj Njemačkoj, razne vrste novca, i druge poteškoće gotovo su onemogućile kontinentalnu trgovinu. Najviše je svakako manjkala jedinstvena valuta, te je time Njemačka više stradala, negoli samim ratom, što se jasno razabire iz bezbrojnih suvremenih letaka. Glavni su krivci toga stanja bili zemaljski knezovi. Njima se svidjelo praviti vlastiti novac, koji će sadržavati manje zlata ili srebra, a podanici će se njime služiti kao da je punovrijedan, jer je država nametala tečaj novca. To je bio primitivan oblik obogaćivanja državnim zajmovima. Pučanstvo isprva nije prigovaralo, budući da je punovrijedno zlato poraslo u cijeni, no tečajem vremena osjetile su se katastrofalne posljedice toga stanja. Kriomčarilo se i trgovalo novcem, spekulanti su kupovali „lagani" novac, kupovali „dobar", kao što se danas radi na burzi. Zemaljski knezovi zapali su u *circulus vitiosus*, jer su im podanici plaćali poreze njihovim, lošim novcem, pa su provodili sve veću inflaciju,

dok na koncu konca kovani novac nije bio od posrebrenog bakra ili još manje vrijednog materijala. Kao što se danas tiska papir, tako se tada pravio limeni novac, a posljedice su bile slične: nenadano i naglo obogaćivanje i razvratan luksus na jednoj strani, bijeda onih, koji su živjeli od stalne plaće, osiromašenje malih štediša, rapidno obezvređivanje svih financijskih tražbina i t. d.

Konac Srednjega vijeka. Ovu je ruinu dovršio i zaključio Westfalski mir, koji je Njemačku učinio zemljom bez mora. Nijedna utoka rijeke nije odsada u njemačkom posjedu: Rajna je postala nizozemskom rijekom, Visla poljskom, Odra, Laba i Vezera švedskom, a za Baltičko more prepirali su se Danci, Švedi i Poljaci, kao što su se o Sjeverno more otimali Francuzi, Nizozemci i Englezi. O Njemačkoj i Nijemcima nigdje ni spomena. Usto je ovaj mirovni ugovor utvrdio njemački partikularizam, davši svim državnim staležima *superitas territorialis* i time pravo da sklapaju saveze među sobom, i sa inozemnim vlastima „osim protiv cara i *Reicha*", što je međutim bila puka formula. Ovo stanje dobro je označio Hegel, dvjesta godina poslije, govoreći o „konstituiranoj anarhiji".

Tridesetgodišnji je rat planuo kao vjerski rat, ali je već prvog desetljeća izgubio religiozni značaj i postaje izrazito političkom vojnom. Kako smo vidjeli, razlozi, koji su nagnali Gustava Adolfa da intervenira, nisu bili isključivo konfesionalni. Gustav Adolf vodio je švedsku imperijalističku politiku boreći se protiv carske stranke već zbog toga, što je stranka podupirala Poljake i njihove pretenzije na švedsko prijestolje. Poslije toga su ga uznemirivali planovi Wallensteina, kojega je car imenovao generalom Baltičkoga mora. A sam Wallenstein nije tečajem svoje karijere vodio mnogo računa o katoličkoj stvari. Naprotiv! Nakon druge bitke kod Leipziga sprečava protestantski kralj od Danske, protestantske Švedane da iskoriste svoju pobjedu. Praškim mirom oko sredine rata stupa luteranska Saska na stranu carskih katolika. A u posljednjem odsjeku rata vodi glavnu riječ Francuska, koja se uz pomoć protestantskih knezova i vojskovođa bori protiv katoličke stranke. Glava je ove politike pak Richelieu, kardinal rimske crkve, koji izvršuje oporuku Henrika IV. A njegov rad nastavlja

Mazarin, također kardinal. Jedino je Ferdinand II. vojevao za svoju „generalisimu" — Bogorodicu, a njegov prijatelj iz mladosti, Maksimilijan Bavarski, bio je također papistički borac iz uvjerenja. No život ih je pregazio, a doskora je svatko zaboravio zašto je ovaj rat bio zapodjenut: katolici su se borili u Švedskoj vojsci, protestanti u saskoj. Zakon vremena pokazao se jačim od protivničkih stranaka. Sekularizacija ljudskih djelatnosti i odnosa, koju smo uočili kao bit reformacije, zahvaća sada i katolički svijet. I dok su u 15. vijeku vjerska osvjedočenja i konfesionalne strasti vladale javnim i privatnim životom, tako da su izbrisale nacionalna, socijalna i druga čuvstva, sada se događa upravo protivno. Čitava je Evropa prožeta politikom, sekularizirana, racionalizirana. To je konac Srednjega vijeka.

Rani barok. Prvi odsjek Novoga doba u užem smislu, koji započinje Tridesetgodišnjim ratom, dopire od prilike do 1660., a možemo ga označiti kao razdoblje ranoga baroka. Novi nazor na svijet jasno se razabire, premda još nije izrađen. To je era pripremanja, a ono, što je stvoreno, predstavlja prvu skicu baroknoga čovjeka. Početkom 60-tih godina jasno se razabire prekretnica. Nakon Cromwelove smrti, 1660., dolazi do restauracije Stuartâ; nakon Mazarinove smrti, 1661., Ljudevit XIV. preuzima vladavinu. Godine 1660. umire Velasquez, 1662. Pascal. Ovi datumi od kojih bismo mogli grupirati mnoge druge, sličnoga značenja, zaključuju jednu povijesnu etapu i otvaraju novu.

Državni razlozi. Centralni pojam tadašnjega političkoga života, koji priprema put apsolutizmu, jest državni razlog, *ratio status*, o kome njemački satirik Moscherosch veli: „*Ratio status* je po svom postanku izvrsna, sjajna i božanska stvar. No što sve đavô ne može? On se pridružio državnom razlogu i preokrenuo ga, tako da *ratio status* nije drugo, nego najveći lopovluk na svijetu, te vladar, koji se obazire na *rationem status*, može pod tom firmom činiti sve, što mu se prohtije." A drugi suvremenik veli, da su tobožnji državni razlozi prah, što ga vladari siplju u oči svojim podanicima, kako bi ih držali na uzdi. Glavna je politička osoba ovoga poretka svemoćni ministar sa svojim sveznajućim poslanicima i tajnicima, koji su upućeni u sve finte i podvale

tajne diplomacije. Na mjesto dvorskoga teologa, stupa dvorski jurist.

U to doba dobila je riječ „politika" i „politički" onaj drugi smisao, koji se sačuvao do dana današnjega, te politički znači što i prevejan, diplomatski spretan, tko se umije snaći u svijetu. Dobar je „političar" onaj, koji umije spretno postupati sa bližnjim, vješto ga iskoristiti i sve okrenuti u svoju korist. Čovjek, koji će se bez otezanja prilagoditi svim prilikama i napraviti karijeru ne vodeći računa o načelnim pitanjima. Čovjek lukav i vješt, ali bez karaktera.

A la mode. Razumije se samo po sebi, da su u toj jalovoj periodi Nijemci primali sve važnije pobude iz inozemstva. To vrijedi za književnost i umjetnost, luksus i društvene običaje. Ideal vremena je svjetski čovjek *(homme du monde)*, dvorski čovjek *(homme de cour)*, gospodin po modi *(Monsieur à la mode)*. U njemačkom jeziku stvara se novi izraz *alamodisch*, što će reći pomodan. Premda je život višega društva prožet francuskim jezikom, ipak najveći utjecaj u to doba ne vrši Francuska, nego Nizozemska. Svaki pravi „kavalir" morao bi poći na neko vrijeme u tuđinu, i to ponajprije u Nizozemsku. U drugu ruku tuži se spomenuti Moscherosch na prevlast francuskog jezika i drastično prigovara svojim zemljacima, da su gori od nijeme životinje. „Jeste li ikada čuli — veli on — da pas mijauče, a mačka laje? Ili da ptica muče, a krava bigliše?" Pismeni jezik plemića isključivo je francuski. A valja znati, da je plemić gotovo svaki obrazovan čovjek. U ono doba bilo je izvanredno lako postići plemićsku titulu, ili kupnjom ili zaslugama za kakvoga zakutnoga kneza. Stara aristokracija ne priznaje ovo novo plemstvo, ali bez uspjeha, te su na koncu svi viši slojevi plemićskoga roda. Tako se u Austriji uobičajilo nagovarati svakoga dobro obučena čovjeka, sa *Herr von*, a u Italiji su pošli još dalje, te su svakoga člana boljega društva imenovali markizom *(marchese)*. Ovo nastojanje za plemenitim, očituje se i u servilnosti, koja će doskora postati glavnim obilježjem društvenog života. Reputacija, dobar glas, poštenje *(honnêteté)* odsad je glavno i jedino mjerilo, a naličje toga dobrog glasa je dvorska puzavost, klanjanje birokraciji i svakome, koji je za

ljestvicu viši od nas. Vještina dobrog vladanja i skladnoga govora shvaća se grubo mehanički, a naučaju je posebni udžbenici (njem. *Komplimentierbücher)*. Što su Francuzi već onda umjeli lako i skladno, gotovo prirodno, nastoje Nijemci imitirati nespretno i neukusno. O tom svjedoči i naduveni aristokratizam, koji se šepiri u provincijskoj zabiti tadašnje Njemačke. Svaki otmjeni gospodin nosi mač, a kada su đacima u Jeni zabranili nošenje oružja, duhoviti su mladići najmili sluge, koji su za njima vozili mač u tačkama. Osobito otmjenom smatrala se što češća upotreba čačkalice.

Društvena konverzacija bila je unatoč svega vanredno suhoparna i dosadna. U većem društvu primjenjivala bi se neduhovita metoda, da netko nabaci temu, pa da zatim svaki od nazočnih kaže svoje mišljenje. Govor i odgovor bio je većinom iz kićenih fraza, koje nisu izražavale nikakove misli, ni osjećaje. Ako bi mladić upoznao djevojku, prozvao bi je odmah Paladom Atenom, uzvišenom boginjom ili velekreposnom i milolikom nimfom. Prigodom zaruka nalagao je *bon ton*, da zaručnik pokuša uvjeriti zaručnicu, kako je nije vrijedan, a vjerenica vjerenika, da nije dostojna te časti. Pitanje hoćemo li gostu ponuditi da sjedne na stolčić ili naslonjač, bilo je izvanredno važno, a godinama se raspravljalo o tome, da li kočije viših poslanika imaju prednost pred onima nižih poslanika i onda ako su prazne. Beskrajne debate vodile su se u *Reichstagu*, da li kneževski poslanici imaju pravo, kao i oni knezova-izbornika, da svoje stolice stave na sag, dok im konačno nije dopušteno da prednje noge svojih stolaca stave na rese saga. I u zapletenom i kićenom pismu onoga vremena, koje je kanda bilo sastavljeno iz samih inicijala, odrazuje se duh vremena. Značajne su i adrese: običan naslov „gospodin" više ne dostaje, nego se piše: „veleblagorodnom gospodinu gospodinu (*Dem Hochwohlgeborenen Herrn Herrn)*. Kako su Nijemci uživali u stranim imenima vidi se i po tome, što su bezbrojna imena latinizirana. Već su neki humanisti bili preveli svoja imena, no sada to prevođenje postaje općom modom: Schneider postaje *Sartorius*, Weber *Textor*, Müller *Molitor*, Schmidt *Faber* i t. d.

Kostim. Na tadašnji način odijevanja veoma je utjecao rat. Španjolska moda, koju smo upoznali u prošlom poglavlju, nije —

zbog ukočenosti — mogla poslužiti vojnicima. A kako je vojska davala ton, postalo je i odijelo udobnije, čvršće, vojničkije: nose se široke vrećaste hlače, visoke čizme sa golemim ostrugama, silne jahaće rukavice, veliki izazovni šeširi s perom i širokim obodom i ravni bijeli ovratnici. Kosa, koja je zbog španjolskog ovratnika, koji je na koncu bio velik poput mlinskog kamena (odatle: *Mühlsteinkrause)* bila kratka, postaje sada dulja, te dugački uvojci slobodno padaju na sve strane. Brci su ufitiljeni, ali to tečajem rata izlazi iz mode. Sve je izazovno, „bodro", ratoborno, a da bi se činilo još ratobornije, bojadišu se brci kako bi se istakao mrk dojam. Ideal je hvalisav vojnik, Bramarbas, koji doskora postaje smiješnom figurom, a dobro ga je ocrtao Gryphius u svom djelu „*Horribiliscribifax*". U francuskoj je književnosti ovaj lik poznat pod imenom kapetana Rodomonta, koji je dakako potekao iz Španjolske, a svoju karijeru završio u talijanskoj lakrdiji *(Capitano)*. Po svojoj vanjštini i biću ovo je točna karikatura tadašnjega tipa: brada mu je kao u risa, ima silan mač, ostruge poput šake, a šešir sa perjem pobuđuje stravu; neprestano govori o ratu, o dvobojima, zavedenim ženama i odsječenim dijelovima tijela, dok se u praksi zanima samo za kuhinju i dobru kapljicu, da bi smjesta dao petama vjetra, ako se na obzorju pojavi štogod sumnjivo.

Dame su nosile steznike sa čeličnim šinjama, ali su se odrekle krinoline, koja ustupa mjesto širokoj nabranoj suknji. Nose se brojne podsuknje, razne boje. Frizura je slična kao u muških, jedino što su uvojci počešljani prema jednom i drugom uhu. Inače se frizura dosta mijenja, kao i moda brkova i brade kod muških. Šešir se mijenja gotovo svake četvrt godine, te je jednom kao lonac za maslac, onda kao nizozemski sir, pa kao glava šećera ili kardinalski šešir. I boje su podvrgnute velikim promjenama: isprva su najčešće jarke i napadne boje, onda nježnije i nečiste boje, kao *bleu-mourant* ili osebujna žutosmeđa boja, koja se zove *isabelle*. Mnogo se polaže na puceta, rojte i rozete, koje poprimaju pustolovne oblike, i čipkaste obrube na ovratniku odnosno na otvorima čizme.

Duhan i krumpir. Među modnim artiklima, ako ih tako smijemo nazvati, treba spomenuti duhan i krumpir. Krumpir, za koji se isprva mislilo, da mu je hraniva sjemena kesica, a ne plod, donio je Walter Raleigh iz Novoga svijeta. Donio ga je u Irsku, gdje su se isprva malo obazirali na biljku, koja će s vremenom postati glavnom hranom prostoga puka. U Francuskoj su dulje vremena smatrali krumpir poslasticom, što doista i jest. U Njemačkoj se krumpir udomaćio mnogo brže i lakše zbog ratnih nedaća i gladi, da bi postao gotovo nacionalnom hranom Nijemca, kao što je riža nacionalno jelo Japanaca.

Što se tiče duhana, taj se „jeo", to jest žvakao, ili „pio", to jest pušio. Ipak je kao najfiniji način vrijedilo šmrkanje. Pušenje duhana došlo je iz Engleske preko Nizozemske i Francuske u Njemačku, a lula je doskora postala neminovnim atributom vojnika, studenta i kicoša. Lulu su pušile i dame. Suvremena satira mnogo se bavi novom modom, a liječnici crtaju plamenim riječima bolesti, koje će zateći pušača, kao što svećenici, ne manje rječito, prikazuju paklene kazne, koje čekaju duhandžije. Papa Urban VIII. izdao je štaviše bulu protiv šmrkanja, a u Rusiji bi nastojali spriječiti pušenje tako, da su pušačima sjekli nosove. Ipak se već u prvoj polovici 17. vijeka počeo u Evropi saditi duhan, a svuda je bilo pušionica (u Njemačkoj su te lokale zvali: *Tabagien)*; tu se moglo duhan jesti, piti i povratiti, koliko bi god tko htio i želio. A državni apsolutizam doskora se pomirio s „paklenom biljkom", učinivši je izdašnim vrelom fiskalnih prihoda porezima i monopolima.

Stihoklepstvo. I književnost ove periode bučna je i zapletena, šarena i nezgrapna, mješavina grubosti i kaćiperstva. Da bi se njemački jezik očistio od brojnih španjolskih, talijanskih i francuskih primjesa, osnovana su dva velika književna društva: godine 1617. „Plodonosno društvo ili Paomin red", a godine 1644. „Društvo pastira na Pegnitzi" ili „Okrunjeni cvijetni red". Iz kruga *Pegnitzschäfera* proizašao je i glasoviti Nürnberški lijevak: „Pjesnički lijevak da bio ulio njemačko pjesmotvorstvo i vještinu sroka u šest sati" *(Poetischer Trichter, die Teutsche Dicht- und Reimkunst in sechs Stunden einzugiessen)*. No purizam ovih reformaša bio je također neka vrst makaronštine. Najbjesniji među tim puristima,

Philipp von Zesen, nije se zadovoljavao time da izbaci sve tuđice, nego je i grčkim bogovima oduzeo njihova poštena imena: Paladu Atenu prozvao je Mudricom *(Kluginne)*, Veneru Slasticom *(Lustinne)*, Vulkan se preobrazio u Žarnjaka *(Glutfang)* i t. d. Nije trpio ni stare njemačke posuđenice, te je prozor *(Fenster)* prozvao „danjim svijećnjakom" *(Tageleuchter)*, narav *(Natur)* roditeljkom-majkom *(Zeugemutter)*, a samostan djevičanskim kavezom *(Jungfernzwinger)!*

Pjesništvom vlada besmislena i neumjetnička mehanika, te se stihotvorstvo pretvara u primitivnu dječju igru: kao što dijete slaže mozaik iz šarenih kocaka, koje na koncu tvore sliku, tako „pjesnik" slaže svoje metafore. Svaka stvar ima svoj „pjesnički" izraz, a svaka imenica dobiva automatski svoj „ukrasni" epitet. Priprosti stihovi Hansa Sachsa i majstora-pjevača, koji su u njihovo vrijeme dobro poslužili kao izraz jednostavnih duševnih stanja, sada su prezreni i prozvani od poruge *Knüttelverse*, dok se francuski aleksandrinac u njemačkom ruhu šepiri i klepeće kao roda. Drveno dostojanstvo pjesnika, koji se neprekidno pravi važan, naduta egzaltacija, kojom pod svaku cijenu hoće da imponira — sve to stvara nehotičnu komiku, koja tadašnjim literarnim proizvodima daje glavno obilježje. Tako na pr. Lohenstein crta raspoloženje svoga junaka:

„Oh, da mi je otrovna strelica kroz pluće klisnula,
Oh, da me perzijska sjekira po glavi zviznula!"

A jedan pastir sa obala Pegnitze ovako pjeva o proljeću:

„Proklijao suhi kolac,
Svijet se smije i cvjeta,
Proljeće se šeta,
Vrtlar služi novac."

Groteskno djelovanje ovoga pjesništva pojačava površna učenost, koja pjesmi oduzima posljednji trak izvornosti. Gryphius zove pojedine dijelove svojih kazališnih komada „raspravama" *(Abhandlungen)*. Oponašao je Senecu (koji je i sam bio hladni akademski epigon), a čitava njegova dramatika naginje grubim cirkuskim efektima. Neki su njegovi komadi niz apsurdnih pustolovina i krvavih prizora: junak na pr. udara glavom o zid da bi

puknuo mjehur sa krvlju, što ga je nosio pod šeširom. Efekt je bio, vele, izvanredan. Za boga Marsa veli jedna režijska opaska da mora „jurnuti na pozornicu uz pratnju bubnjeva i prasak pušaka, držeći u desnici krvav mač, a kad rikne mora iz ždrijela dunuti oblak duhanskog dima". Vossius, jedan od najglasovitijih nizozemskih naučenjaka, koji je važio kao vanredan autoritet u pitanjima znanosti i umjetnosti, predlagao je da se u tragedijama vješaju i na točak nabijaju pravi zločinci. Komedijom vlada *Pickelhering*, nizozemski rođak engleskog *Clowna*, preteča njemačkog *Hans Wursta*. Imao je stalni repertoar glupih i prostačkih šala, koje bi dosegle svoj vrhunac kada je izgubio hlače. Prema Opitzu komedija ima da obrađuje „lošu ćud i nezgodne osobe, svadbe, gostoprimstvo, igre, prevaru i dovitljivost služinčadi, hvališe-vojnike, bludničenje, lakoumnost mladeži, skupost starih ljudi, svodstvo i takove stvari, koje se svaki dan događaju među prostim svijetom", dok tragedija prikazuje „umorstva, očajanje, ocoubijstvo i čedomorstvo, palež, rodoskvrnje, rat, bunu, tužbalice, jauk i uzdahe". Tako Opitz, prvak njemačkih pjesnika, *princeps poetarum Germaniae* u 17. vijeku!

Comenius. Tvrdoglavi doktrinarizam ne hara samo u pjesništvu, nego i u znanosti. Na sveučilištima priseže bogoslov na dogme, pravnik na *corpus juris*, filozof na Aristotela. Pojava kao Čeh Komenský ili latinski Comenius doima se kao iznimka. Veliki ovaj pedagog traži, da se čovjek ne povodi za tuđim razumom nego za svojim; da znanje o stvarima ne crpe iz knjiga, nego iz originala: sa neba i zemlje, iz svih predmeta, koji su mu svaki dan pred očima, „jer je uvijek prvo stvar, a onda pojam". Alfa i omega pedagogije nije Biblija, nego priroda, a „pansofija", sinteza pobožnoga duha i prirodne spoznaje, Comeniusov je ideal. Njime je htio ujediniti sve kršćanske sekte u znaku slobodnog vjerovanja i znalačke čovječnosti.

Prirodne nauke. Jedino na polju prirodnih nauka dala je Njemačka vrijednih rezultata. Dovoljno je spomenuti magdeburškog načelnika Guerickea, obretnika zračne pumpe, manometra, stroja za elektriziranje, vodenog barometra . . ., te liječnika Glaubera po kojem se i danas natrijev sulfat zove Glauberova sol.

No najznatniji istraživači ove periode nisu Nijemci, nego Talijan Torricelli i Englez Boyle. Evangelista Torricelli obrađivao je hidrodinamiku s kojom se do onda malo tko bavio, a Roberta Boylea, kojemu su njegovi zemljaci dali nadimak *„the great experimenter“* (veliki eksperimentator), možemo smatrati osnivačem moderne kemije. Značajan je natpis njegova glavnog djela *„Chymista scepticus“*, kojim ističe, kako otklanja dotadašnje kemijske metode. Dotada su, veli on, vladala u kemiji načela, kojima ne dostaju viša gledišta. Kemija se iscrpljivala u pripravljanju lijekova i preobrazbi kovina. Ja sam pokušao — veli on — obrađivati kemiju sa posve drugog gledišta, ne kao liječnik, niti kao alkemist, nego kao prirodni filozof. Boyle je prvi jasno definirao pojam elementa, istraživao sastavine zraka i odnose između pritiska i obujma plinova. Dokazao je među ostalim, da, rđajući, željezo dobiva na težini. Uz Boylea treba spomenuti Williama Harveya, koji je otkrio dvostruki optok krvi i postavio tezu: *„omne animal ex ovo“* (Svako živo biće potječe iz jajeta).

Na području praktične mehanike: brodogradnje, fortifikacije i gradnje kanala isticala se Nizozemska, koja prednjači gospodarskim i kulturnim napretkom.

Prevlast Nizozemske. Smiona i teška borba Nizozemaca protiv španjolske despocije završila je punim priznanjem njene nezavisnosti. Postignuvši slobodu, imao je ovaj narod prilike da potpuno razvije svoje prirodne darove, i one, koji su vrijedni udivljenja, i one, koji su manje simpatični. Nizozemci su prvi veliki trgovački narod novoga doba. Svojim krutim materijalizmom, svojim lukavim i bezobzirnim privređivanjem, kao i starinskom oligarhijom, podsjećaju na Feničane. Kao Feničani, tako su i oni pretekli druge narode merkantilnim duhom, a s istog razloga nisu svoju hegemoniju mogli trajno održati. Nedostajalo im je višeg ideala, a osim toga su i brojčano bili preslabi, da bi trajno vladali polovicom kugle zemaljske.

Kultura je u ono doba bila u Nizozemskoj bez sumnje viša nego u ostalim dijelovima Evrope. Nizozemska sveučilišta bila su na glasu: osobito Leyden vrijedio je kao visoka škola jezikoslovlja, državnih i prirodnih znanosti. U Nizozemskoj su živjeli

i djelovali Descartes i Spinoza, tu se rodio veliki pravnik Grotius (kojega smo već spomenuli), pjesnik Vondel, koji se proslavio svojim dramama. Izdavačka dinastija Elzevir vladala je evropskim knjižarstvom: elzeviri, izdanja Biblije i klasikâ, kao i slavnih suvremenika, odlikovali su se svojom ljepotom i točnošću, a nalazili bi ih u svakoj biblioteci. Dok je inače u Evropi vladao analfabetizam, znao je u Nizozemskoj gotovo svatko čitati i pisati, a nizozemska je uljudba bila tako na glasu, da je u društvu više vrijedio onaj, koji je mogao ustvrditi da je svoju izobrazbu stekao u Nizozemskoj — *civilisé en Hollande.*

Kolonizatorna djelatnost Nizozemaca započinje početkom vijeka, a ispunja prve dvije trećine. Vrlo im je brzo uspjelo da steknu uporišta u svim dijelovima svijeta. Zaposjeli su sjeveroistočnu obalu Južne Amerike (Guyana) i osnovali novi Amsterdam, kasniji New York. Nekoliko stoljeća kasnije vrijedili su potomci prvih nizozemskih obitelji, *knickerbocker*, kao neka vrst aristokracije. Kao „Buri“ zasjeli su Nizozemci na južnom šiljku Afrike, odakle su izvozili izvrsno vino. Čitav jedan kontinenat nosio je njihovo ime: Nova Nizozemska, potom Australija, koju je prvi oplovio Tasman. Otok Tasmaniju smatrali su međutim poluotokom. Nizozemci su stigli prvi na južni rt Amerike i prozvali ga po rodnome gradu obretnika Cap Hoorn. Najvažnije svoje posjede stekli su na Sundajskim otocima: Sumatra, Java, Borneo, Celebes, Moluci — sve je to pripalo Nizozemskoj. Raširili su se na Ceylonu i u Stražnjoj Indiji. Godine 1610. osnovali su svoje glavno uporište Bataviju, sa sjajnim trgovačkim zgradama, odakle su vladali čitavim indijskim arhipelagom. Neko su vrijeme posjedovali i Braziliju. Ipak nisu nikada kolonizirali u pravom smislu riječi, nego su posvuda osnivali trgovačke emporije, periferne naseobine sa tvrđavama i faktorijama, koje su služile isključivo gospodarskoj eksploataciji zemlje i osiguranju pomorskih pruga.

Najviše su izvozili dragocjene mirodije, rižu i čaj, na koji se je Evropa veoma polako privikavala: na engleskom dvoru javlja se čaj tek 1664., a nikome ne prija, jer dolazi na stol kao zelenje. U Francuskoj znaju za čaj jedan ljudski vijek ranije, no i tu mora svladati velike predrasude. Osim toga su sami Nizo-

zemci ograničavali potrošnju, jer su, koristeći se svojim monopolom, strahovito nabijali cijene. Nisu prezali ni pred spaljivanjem čitavih kultura papra ili muškata, a prigodice bi potapali goleme tovare, samo da uzmognu održati cijene. I domaća produkcija vladala je evropskim tržištem. Svi su uvozili nizozemske zemljane lule, a golema ribarska flota (preko dvije tisuće lađa) snabdijevala je Evropu haringama. Delft je bio glavno sjedište keramičke industrije: odanle su dolazili poznati bijelomodri pocakljeni vrčevi, zdjele, ploče za zidove, kamini i figurine od fajanse. No najviše su tražene lukovice od tulipana. Bio je to pravi sport, a i čitava znanost, odgajati uvijek nove boje i oblike ovoga divnog cvijeća. Goleme kulture tulipana pokrivale su nizozemsko zemljište, a ljubitelji ili spekulanti plaćali bi za rijetku varijantu goleme cijene. Novi bogataši dali su se na terminsku trgovinu: prodavali su dragocjene egzemplare, koji su često postojali samo u mašti, plaćajući samo diferenciju između cijene kakova je bila na dan ugovora i ugovorenog termina. Nizozemci su uopće izumili burzovnu praksu, a veliki „tulipanski krah“ godine 1637. prvi je burzovni slom svjetske povijesti. Dionice trgovačkih društava, osobito Istočnoindijskog društva, koje je osnovano 1602., i Zapadnoindijskog, koje je osnovano 1621., prvi su burzovni efekti. Tečajevi su u kratko vrijeme porasli na trostruko, a dividende za dvadeset posto i više. Amsterdamska burza bila je najvažnije svjetsko tržište.

Nizozemci su povrh toga u prvoj poli 17. vijeka posredovali u čitavoj evropskoj trgovini: njihova je trgovačka flota bila trostruko veća od najvećih tadašnjih mornarica, a premda je čitav svijet o njima ovisio (a možda baš zato) postali su veoma omraženi. Ova mržnja čudno kontrastira sa golemim udivljenjem, kojim stranci pristupaju njihovoj društvenoj kulturi. No valja znati i to, da su Nizozemci bez ikakovih skrupula zastupali svoje interese. „Trgovina mora biti slobodna, posvuda, sve do samog pakla“, glasila je njihova lozinka, prvi članak njihova vjerovanja. No pod slobodnom trgovinom razumijevali su slobodu za sebe, što će reći bezobzirno iskorišćen monopol. Na to je ciljao i Grotius, kada je raspravljao o slobodi mora *(Mare liberum)* ustvrdivši, da otkrivanje stranih zemalja ne daje nikakovo pravo posjeda, te da se more po prirodi svojoj ne može uopće posjedovati. More je vlasništvo sviju, a kako se faktično nalazilo u posjedu Nizozemaca, to ova liberalna filozofija prikriva gospodarsku prevlast.

Nije čudo, što su Nizozemci postali najbogatijim narodom na svijetu, a „Udružene države“ najnaprednija zemlja Evrope. Bilo je toliko novaca, da su kamati iznosili samo dva do tri posto. No premda je narod živio u boljim okolnostima, nego drugdje, ipak je glavni profit ubirala razmjerno malena oligarhija. To su tako zvane regentske porodice, koje su zapremile glavna mjesta u upravi, sudstvu i kolonijama, vladajući gotovo apsolutistički i prezirući prosti svijet kao aristokracija ostalih zemalja. „Regentima“ se suprotstavila oranska stranka. Oranci po nepisanom zakonu vrše namjesničku vlast, a htjeli bi postići zakonitu monarhiju. Ti su monarhisti bili veći demokrati od njihovih protivnika, te ih je narod veoma volio. Oko njih su se okupljali veliki vojni i tehnički talenti: stručnjaci za tvrđavni rat, gusarenje, topništvo, inženjeriju, a bezbrojni kanali, koji su prosijecali Nizozemsku, bili su pravo tehničko čudo tadašnje Evrope. Bili su i majstori u diplomaciji.

Nizozemska slikovnica. Kada je riječ o tadašnjoj kulturi Nizozemske, svatko pomišlja na slikarstvo. Nizozemsko slikarstvo osniva se na zdravom smislu za činjenice i širokom pogledu, kome ne smetaju nikakove predrasude; ipak ne smijemo zamišljati, da je to slikarstvo znatno potpomognuto organiziranim i svijesnim mecenatstvom. Suha proza, koja označuje svaki trgovački režim, nedostatak fantazije i tjesnogrudnost, jasno se zapaža i ovdje, a *milieu*, u kojem je nikla i odrasla ova umjetnost, udario joj je biljeg veličanstvene svagdašnjosti. Taj je *milieu* većinu nizozemskih slikara potisnuo u drugi red, a osamljeni pojedinci stvorili su svoja remek-djela u borbi protiv te okoline. Značajna je po ukus mjerodavnih faktora pusta arhitektura, koju predstavlja amsterdamska vijećnica. Frans Hals, Ruisdael i Rembrandt, da spomenemo samo tri velika umjetnika, umrli su u bijedi. U drugu ruku ima Belgija gotovo jednak broj velikih slikarskih imena.

U većini udžbenika obje su zemlje prikazane odjelito, iako to nije potrebno. Grotius je doduše rekao, da je sjeveru i jugu zajednička samo mržnja protiv Španjolaca, ali nije imao pravo: mržnja protiv Španjolske bila je na jugu mnogo slabija negoli na sjeveru, te je dovela do diobe španjolske Nizozemske, tako da je jedan dio (otprilike današnja Belgija) ostao pod habsburškom vlašću. Južnu polovicu današnje Belgije nastavaju romanski Valoni, kojima je materinski jezik francuski, no umjetnost i kulturu stvorili su nizozemski Flami. Ipak se u jednoj stvari sjeverna pola Belgije znatno razlikuje od Nizozemske: Flami su katolici. Taj je momenat povoljno djelovao na umjetnost, dok je nizozemski kalvinizam sa svojom puritanskom strogošću i gotovo mojsijevskim kultom (koji perhorescira svaku sliku i kip), oduzeo slikarstvu velike teme. Stoga je i nizozemsko slikarstvo uglavnom ograničeno na portret, *genre* i prirodnu studiju. Značajno je za malograđanski duh publike, da ni za velike historijske kompozicije nije bilo mnogo interesa, premda je bliža prošlost mogla nadahnuti umjetnika.

Umjetnost je Nizozemske čisto građanska. Građanin hoće prije svega vidjeti naslikana sebe, pa onda ono, što mu život čini vrijednim: svoju porodicu, svoje poslove, svečanosti i užitke. Dakle: pojedinačni portreti i grupne slike, na kojima nalazimo cijelo rodbinstvo, napola zaplašeno, napola naprašeno; „streljački prizori", na kojima se purger igra vojnika; dostojanstvena vijeća, društvene sjednice, banketi; iskićeni *intérieur* i zavodničke mrtve prirode s prijatnim kućnim priborom, šarenim cvijećem u loncu, dragocjenim suđem, bocama vina, ribama, butinom divljači i drugim stvarima, koje ovi proždrljivci vole. Osim tih predmeta, koji su u neku ruku produženje njegove osobe, voli purger samo anegdotu: sočne obiteljske prizore, tučnjave, sportske izvještaje, karakterne slikarije, ganutljive ili jezovite, tako da sve bude jasno poantirano, da bi svatko pogodio što je i kako je. I tako su u Nizozemskoj najviše uspjeha kod publike imali oni slikari, koji su bili dovoljno marljivi i banalni, da svoju proizvodnju ograniče i tako rekavši specijaliziraju: Paul Potter bio je specijalist za goveda, Philips Wouwerman za bijelce, Melchior d'Hondecoeter

za živad, Willem van de Velde za lađe, Jan van Huysum za cvijeće, Abraham van Beieren za oštrige, jastoge i voće, Pieter Claes za finu srebrninu — ukratko, čitavo nizozemsko slikarstvo velika je slikovnica, zabavni obiteljski album, izuzmemo li nekoliko velikih umjetnika, koje nitko nije razumio.

Mitologija svagdašnjice. Umjetnost ima uvijek neodoljivu tendenciju da pojača, potencira zbilju, da bude neka vrst ideologije. No ti su Nizozemci bili u nezgodnom položaju. Talijanska predaja bila im je mrska, a novi idealizam iz svoga vremena i svoga naroda nisu mogli stvoriti, budući da im je protagonist bio pop i kramar. Nije im preostalo drugo, nego da krenu putem naturalizma, koji je, međutim, demonski pojačan i produbljen. Tako im je uspjelo da otkriju dah vječnosti u onome, što je najniže, duboku simboliku u najtrivijalnijemu, božansku iskru u onome, što je prosto. Dokazali su, da se čovjek može herojski naljoskati ili hvatati pod suknju, biti proždrljivac, podrig ili kicoš, a da se ipak iza svih tih pojava krije tajanstvena i veličanstvena priroda. Reproducirajući svakidašnje živovanje u naravnoj veličini, stvorili su, kojeg li čuda, neku mitologiju svagdašnjice.

Rembrandt. Osamljen i superioran ističe se u bučnoj i radinoj vrevi svojih suvremenika, div, kojega ljudi ne vide, jer gledaju k zemlji, a ne prema gore. To je Rembrandt. Kao Shakespeare i Michelangelo i on je prognanik i stranac u svojemu doba: svatko mu izmiče, nitko ga pravo ne poznaje. Pripada svuda i nikuda, te se mogao roditi i sto godina prije, i dvjesta godina kasnije. Rembrandta možemo zamisliti kao samotnog renesansnog majstora i kao prvaka impresionizma. Sa Shakespeareom dijeli svoju anonimnost, jer potpuno nestaje za svojim djelom, koje je toliko složeno, mnogosmisleno i bogato, da ne možemo razabrati lice umjetnikovo. A s jednim i s drugim, i s Michelangelom i Shakespeareom, srodan je Rembrandt pod konac svoga stvaranja, kada se potpuno gubi u nekom transcedentnom svijetu, stvarajući tajanstvena djela, na koja obične etikete idealizma ili realizma nikako ne pristaju. Umjetnost, za koju se isprva teško borio, s kojom je na vrhuncu svoga stvaranja suvereno poigravao, tu je umjetnost pod konac života potpuno progledao, te mu se čini prazna, ne-

moćna, površna. Sada zna, da ta umjetnost nije ono najviše, kako je čitava života vjerovao. Ona tako rekavši otpada od njega, ljušti se, da bi napravila mjesto nečem drugom, no to drugo nije više zemaljsko, te izmiče ljudskom shvaćanju.

Rubens. Rembrandt nije izraz svoga vremena, kao ni Michelangelo i Shakespeare. Kako smo, govoreći o toj dvojici, morali ulogu reprezentativnog čovjeka dodijeliti mnogo manjim ličnostima (jednom Rafaelu, drugi put Baconu), tako je i ovdje junak vremena Peter Paul Rubens. U Rubensu se životna opojnost, pobjedonosna afirmacija bujne sadašnjice pretvorila u boju, postala bojom. Njegovo je djelo velika himna zdravoj snazi i srdačnom uživanju, bodrom materijalizmu nizozemskog čovjeka. Kao katolik i Flamanac doživio je dvostruku pobjedu protureformacije i Nizozemske trgovine, te jedno i drugo slavi svijetlim tonovima, veličanstvenim kompozicijama i olimpijskim divovima. Čovjek, kako ga on gleda, gotov je polubog, koji je sišao na zemlju, da bi poigrao svojim nepresušnim snagama. Rubensov čovjek nije nikada bolestan, nikad umoran, nikada turoban, vedar i u najtežoj borbi, atlet i onda, kada je Lazar, divna zvijer, koja se bori za plijen, ždere i plodi, da bi jednog dana posljednji put snažno urliknula i crkla. Njegove žene nisu nikada djevice, pa ni matere, nego tusti i ružičasti komadi puti s egzemplarnim bokovima, grudima i stražnjicom. Glomazna putenost osnovni je patos Rubensovih slikarija. Pa i svojim oblikom ta su djela zamišljena da potenciraju životni sjaj i radost života. Dekoracije žarkih boja, ukusne i domišljate divot-tapete. Njegov odnos prema antiknom svijetu, koji mu pruža njegove svečane alegorije, posve je hladan i akademski.

Rubensa su uvijek slavili u doba gospodarskog napretka. Iz njegove vedre animalnosti progovara dobra savjest, kojom rađaju i dobri poslovi. Progovara plitka sreća, jer je Rubens čitavog svog života bio sretan čovjek. Progovara konačno onaj duboki ateizam, koji pomalo zahvaća Evropu, a ponajprije diže glavu u Nizozemskoj, najnaprednijoj od sviju evropskih zemalja. Rubens je potpuno ireligiozan, te će biti uvijek ljubimac onih, kojima je Bog tegoban ili suvišan.

King Charles. Cvat Nizozemske bio je bujan, ali kratak. Prave velevlasti morale su prije ili kasnije potisnuti ovoga tustoga skorojevića na njegovo mjesto. Engleska nije mogla podnositi da čitav promet na Sjevernom moru bude u stranim rukama, pa i njena vlastita trgovina. Engleska je u drugoj poli 16. vijeka naglo i znatno uznapredovala na svim područjima, pa i za vlade Jakova I., koji je bio karikatura kralja, vjerujući nepokolebivo da vlada po milosti Božjoj. Njegov je sin Karlo I. bio u mnogočem opreka ocu: pametan, ljubazan, uljudan, pravi pravcati kavalir, istančani promicatelj umjetnosti i znanosti. Van Dyck je naslikao čitav engleski dvor: samosvijesnog i elegantnog kralja, dekorativnu i sanjivu kraljicu, nježno-ukočene princese, slabokrvnog ženskastog princa — otmjeno dekadentni svijet naslikan diskretnim bojama.

No Karlo I. imao je jedno loše svojstvo, koje je bilo jače od svih dobrih svojstava: nije bio podoban da kaže istinu i da postupa iskreno i bez primisli. Po njemu su prozvani salonski psići *king-charles*, aristokratska i osjetljiva štenad, podmukla i samoživa. Takav je bio i kralj. S njim se nije moglo pregovarati, svakoga bi prevario, nikada nije držao obećanja, a vlastite bi riječi izvrtao. Tvrdo je vjerovao da je to najbolja metoda, kako bi nadmudrio sve stranke i tako nad svima vladao. Čini se međutim da ova načelna lažljivost nije bila samo hereditarna himba Stuartovića, nego i duboko uvjerenje, da je kralj toliko izdignut nad svojim podanicima, da može raditi što ga je volja. Tako se *King Charles* zapleo u mrežu finta i protuslovlja, te izgubio povjerenje čitave zemlje i konačno glavu na stratištu. Ipak je njegova smrt pobudila opće zgražanje, te su je podanici smatrali političkim umorstvom, a ne smaknućem.

Njegov položaj nije isprva bio nepovoljan. Većina pučanstva radosno je pozdravila njegov dolazak, pa i onda, kada je situacija stala bivati kritična, moglo se sve popraviti. Većina parlamenta bila je uvijek na strani monarhije, iako se protivila apsolutizmu, a i kod prostoga puka uživali su rojalisti više simpatija nego independenti. No *King Charles* smjesta je pokušao vladati protiv parlamenta, pa i bez parlamenta. Svojim prvim državnikom učinio je grofa Strafforda, koji je, vjeran svojoj devizi „Glavom kroz

zid!" *(Through)*, kušao silom provesti kraljevu despociju. Na čelo crkve stavio je kralj nadbiskupa Lauda, koji je nastojao približiti anglikansku crkvu katoličkoj, što se Englezima nikako nije svidjelo. No buna nije planula u Engleskoj, nego u Škotskoj. Protiv Laudovih pokušaja sklopili su Škoti *covenant*, pakt za zaštitu svojih vjerskih i političkih sloboda. Protiv njih poslao je Karlo vojsku, a građanski je rat postao neminovan.

Cromwell. I tada se pojavila iz tame željezna ličnost Cromwellova. Na čelu svojih „gvozdenih jahača" prošao je Cromwell zemljom, obarajući sve: i kralja, i narod, vrhovnu crkvu i *covenant*, Gornju i Donju Kuću, Irce i Škote. Ne može se reći, da je onih deset godina, što je Cromwell vladao, ijedna stranka uza nj potpuno pristajala. Rojalistima bio je omražen kao kraljoubojica, republikancima kao siledžija, koji je podjarmio parlamenat, pristašama službene crkve kao grubi fanatik, independentima kao mlaki kompromislija, veleposjednicima kao socijalni revolucionar, proleterima kao zaštitnik kapitala, a svima zajedno kao diktator i tiranin.

No Cromwell se rodio pod sretnom zvijezdom, te se nije trebao mnogo obazirati na te prigovore. Uvijek bi smjesta uočio suštinu stvari, a tako je pobijedio sve, premda je njegova stranka bila sastavljena zapravo samo od njega samoga. Vladao je neograničeno nad trim zemljama, kako nijedan sredovječni Plantagenet nije vladao. Velika se Britanija pokoravala samo jednom apsolutnom kralju: *lord*-protektoru Oliveru Cromwellu. On je bio jedini regent, koji je posjedovao stalnu vojsku, a sam je o sebi rekao da ne će služiti narodu kao kralj, nego kao vrhovni vojskovođa *(Not as a king, but as a constable)*. Cromwell je uredio upravu, pacificirao Irsku, slomio trgovačku tiraniju Nizozemaca, stekao novi Calais, osvojio jedan od najbogatijih otoka Zapadne Indije i udario temelje engleskoj svjetskoj vlasti. Njegovo ćemo značenje možda najbolje ocijeniti, ako riječ *constable* shvatimo u današnjem smislu: nije li Cromwell bio vjerni i neumorni, energični i mudri „redar" svoje zemlje?

Stara je historijska predaja, da se Cromwella smatra jednim od najvećih licemjeraca i podmuklica, „knezom lažova". No njegov

veliki branitelj Carlyle veli da Cromwell nikada u životu nije lagao. Kao pravi Englez imao je mnogo smisla za ono, što je uvijeno, dvosmisleno i pogodbeno, a ne mora da bude lažljivo. *Cant* ili nesvijesna himbenost!

Puritanci. Taj engleski *cant* dosegao je vrhunac u puritanizmu, koji je tada u Engleskoj zavladao. Puritanci su tvorili vojsku, upravu, pa i novostvorenu Gornju Kuću. Svatko je dao petama vjetra, kada bi se na obzoru pojavili ovi smiješni i opasni sveci, koji su govorili kroz nos, prevrtali očima, šišali kosu i crno se odijevali. Njihov je korak bio polagan, kretnje odmjerene, a svuda su njušili pokvarenost i bezbožnost. Bio je grijeh: piti, igrati i galamiti. Grijeh je bio i plesati, ići u kazalište, pisati ljubavna pisma, nositi uštirkan ovratnik, jesti s apetitom; a u nedjelju bilo je sve grijeh. Toga svetog dana nije se smjelo zalijevati cvijeće, čovjek se nije smio brijati, pohađati, pa ni smješkati. A u subotu i ponedjeljak, koji su nedjelji tako blizi, te su stvari bile ako ne griješne, a ono ipak sumnjive. Pretjerano svetkovanje šabesa svjedoči kako su puritanci blizi židovstvu, te ih uopće ne bismo trebali smatrati kršćanskom sektom. Gotovo u svemu pozivali su se na Stari Zavjet. Zvali su se po izraelskim junacima, prorocima i patrijarsima; govor im je bio ispunjen hebrejskim frazama, rečenicama i poredbama; osjećali su se kao borbeni sluge Jehovini, koji ih je pozvao da istrijebe ognjem i mačem poklonike kumira, krivovjerce i zadrte Kanaance. Ovi Božji bojovnici, izabrani narod, pravovjerni puritanci, koji ne biraju sredstava: lukavština, okrutnost, nasilje, da postignu konačni cilj, što će reći da poraze pogane i osnuju svoju teokraciju. Njihov je bog — bog Mojsija, bog osvete i srdžbe, nesmiljene pravde; onaj, koji marljivo ponizuje griješnika.

Kvekeri. Samo jednu granu puritanizma možemo pribrajati kršćanstvu: to su „kvekeri" (drhtavci) kako su ih od poruge prozvali. Ova sekta proširila se u Pennsylvaniji na rijeci Delaware, a još i danas postoji u Americi. Kvekeri nisu prihvatili samo teoriju Novoga Zavjeta, nego i praksu, kao što su independenti prihvatili propise i zapovijedi Staroga Zavjeta. Kvekeri ne idu u vojsku, ne prisežu, ne će trgovati robljem, pa ni ratnim

artiklima, a svoje kolonije proširuju mirotvornim sredstvima: niti se bore s Indijancima, niti ih, štaviše, iskorišćuju. Nimalo ne cijene običnu propovijed, koja im se zamjerila kod kuće, kao rutina bez duha i samodopadna neiskrenost. Kod njih svatko smije da govori za vrijeme službe Božje, ako ga je obasjala unutrašnja svjetlost. Zabacuju liturgiju i sakramente, a mrske su im i društvene ceremonije: svakome govore ti, a ni pred kim ne skidaju šešir. Ako su i pomalo smiješni i pretjerani, ipak nema sumnje da su kvekeri jedna od najprijatnijih pojava u povijesti kršćanstva.

Milton. Pjesnik je puritanizma veliki John Milton, jedan od najistaknutijih publicista svoje zemlje, koji je glasovitom svojom raspravom „*Defensio pro populo anglicano*" (Obrana engleskog naroda) znanstveno opravdao umorstvo kralja. Na veličanstvenoj retorici Miltonova Sotone izvježbao se mlađi Pitt kao politički govornik, a nije nipošto slučaj, da je pjesnik Milton kneza paklenog učinio takovom grandioznom pojavom. U Miltonovu djelu utjelovio se duh puritanizma, duh vražji. Puritanizam je potpuno svjetovna pojava, mnogo svjetovnija od katolicizma, premda zabacuje svijet. Pojava đavolska, jer puritanizam se osvećuje i sudi. U Miltonovu titanskom epu preslušana je i osuđena čitava svjetska povijest strogo i nesmiljeno, pristrano i bez ikakova razumijevanja za stanovište neprijatelja. Puritanski bog šalje protiv buntovnih anđela svoga sina, koji udara na buntovnike tisućama strijela, a „kao stado koza, koje je zatekla oluja" buntovni anđeli bježe, da bi se survali u dubinu. Krist kao gromovnik golema je blasfemija, kao i Krist Michelangelov, koji poput Apolona i Herakla stoluje u oblacima. Bog, koji s tobolcem, lukom, strijelama i bojnim kolima pobjeđuje anđele uz pomoć bojovnih svetaca, taj bog nije sin Božji iz evanđelja, nije Krist u koga vjeruju kršćani, nego zakoniti sin Jehovin.

Hobbes. Miltonov protivnik, oštroumni i duhoviti advokat monarhije, restauracije i legitimizma bio je Thomas Hobbes. Njegova filozofija nije ni podla ni zla kako se više puta ustvrdilo, nego je samo pesimistička. Hobbes, promatrajući svijet oko sebe, vidi s jedne strane snažne, krute i hladne račundžije, koji gospoduju nad masom tupih robova, stoke, koju u pokretu drži samo zakon

ustrajnosti. Odatle povlači svoje zaključke, a država postaje tako Levijatan, svemoćna neman, koja proždire sve one, koji joj se opiru. Država je bog, smrtni bog, a postojeći je poredak pravovaljan, jer je poredak. Sloboda je ono, što zakon ne brani, savjest je privatno mišljenje, a zakon javna savjest, kojoj se mora podvrći građanin. Vjeroispovijest je bez državne legitimacije praznovjerje. Hobbes ne veli da je kraljeve postavio neposredno Bog, nego tvrdi da je narod prenio na državnog poglavara najvišu vlast. No od tog časa nema više nikakovih prava. Monarhija je zato najbolja državna forma, jer je najcentraliziranija, a da mora biti apsolutna proizlazi iz zahtjeva, da vodstvo države mora u svim okolnostima, pa i onda kada vlast ne vrši pojedinac nego kakova korporacija, imati apsolutnu vlast.

Uzmemo li ovaj nauk doslovce, učinit će nam se kao opravdanje stuartovskog režima: megalomanskih prohtjeva Jakova I., ohole nepopustljivosti Karla I., koji je i na stratištu ostao autokratom, restauracionih osnova Karla II., kojega je učitelj bio Hobbes. No shvatimo li duh, koji prožima Hobbesovu nauku uvidjet ćemo, da je njegov najpametniji učenik bio plebejac, buntovnik i uzurpator — Oliver Cromwell.

Osnovi ove državne filozofije, koja svojim prirodoznanstvenim ocjenjivanjem političkih pojava nadmašuje Machiavellija, jesu: nihilistička etika, materijalistička ontologija, senzualistička psihologija i mehanistička spoznajna teorija. Ništa nije po sebi dobro ili zlo, moralnu ljestvicu daje tek država; svaki je bitak tijelo, svako zbivanje pokret, a i osjećaje izazivlju tjelesna gibanja; osnova je spoznaje osjet, iz osjeta proizlazi sve ostalo; riječi su note ili značke za predodžbe, osnivanje i zaključivanje, zbrajanje i odbijanje ovih znakova znači misliti. Misao je račun.

Spinoza. Mnogo je dalje pošao Baruh Spinoza, jedan od najčudnovatijih mislilaca, koji su ikada živjeli. U svom privatnom životu nije bio ni svetac, kako je ustvrdio sentimentalni 18. vijek, a ni prokletnik, kako je vjerovao revniteljski 17. vijek. Progonima, kojima je bio izvrgnut, nije se borbeno suprotstavio, a nije ni trpio poput mučenika, nego je hladno i superiorno izmakao svim tim zapletajima. Njegov je otac bio portugalski Židov, koji

je zarana pobjegao pred inkvizicijom u Amsterdam, gdje je našao azil, kao i brojni drugi istovjernici. No tek što su židovske općine u „Novom Jeruzalemu" stekle slobodu, kada su manifestirale onu zlobnu netrpeljivost, koju zapažamo u njihovoj povijesti, te je neki smatraju karakterističnom po Židove. Slučaj Uriela Da Costa, koga je amsterdamska sinagoga nagnala u smrt zbog slobodnih vjerskih nazora, žalostan je primjer za tu tvrdnju.

Spinozi je tada bilo osam godina. Pola ljudskog vijeka kasnije zapast će i sam u sličan konflikt. Pročulo se da se bavi filozofijom, pa su ga nastojali predobiti na svoju stranu, najprije milom, a onda prijetnjama. Kako ni jedno ni drugo nije uspjelo, pokušali su ga podmititi obećavši mu godišnju plaću od tisuću forinti, ako se ne iznevjeri židovstvu. A kako ni to sredstvo nije uspjelo, smatrao je jedan član općine zgodnim da ga umori, no atentat nije uspio. Preostalo je posljednje sredstvo — izopćenje. Pred sakupljenom općinom pročitana je velika kletva o izopćenju, koja je završavala riječima: „Bog će njegovo ime izbrisati".

„Etika". Spinoza se nije obazirao na kriku rabinâ, nego se sasvim povukao od svijeta, baveći se isključivo svojim studijem. Ni od koga nije ništa tražio, a podjednako je izbjegavao užitke i slavu svijeta, kao i tegobe i gubitak vremena. Ponudu heidelberškog sveučilišta, koja je bila veoma laskava, odlučno je otklonio. Njegova filozofska slava, koja se međutim stala širiti tek stotinu godina nakon njegove smrti, osniva se na teološko-političkom traktatu, prvom velikom pokušaju historijske kritike Biblije, a pogotovo na „Etici", koja njegov filozofski sistem iscrpljivo prikazuje.

Ovo je djelo pisano veoma neobičnim, upravo nastranim stilom. Kako je Spinoza bio uvjeren da se sigurna spoznaja može postići samo matematičkom metodom, odlučio je prikazati čitav svoj sistem *geometrico modo* (na geometrijski način). Svaki paragraf počinje potrebnim određivanjem pojmova-definicijama; na njih se nadovezuju aksiomi, iz kojih se izvode poučci ili propozicije; onda slijede dokazi ili demonstracije, te posljeci ili korolariji, a zaključak tvore objašnjenja ili sholije. I tako se čitavo djelo čita kao matematički udžbenik te djeluje suho i usiljeno.

Budući da Boga možemo shvatiti samo kao apsolutno neizmjerno i prema tome potpuno neodređeno biće, ne smijemo mu pridavati nikakav ja, niti kakovu ličnost. A kako i razum i volja pretpostavljaju svijest, ne možemo mu pridati ni jedno ni drugo. Osim ovoga neizmjerno apsolutnog bića ne postoji niti može išta postojati. Prema tome je čitav svijet identičan s Bogom, te se nadaje glasovita formula: *Deus sive natura* (Bog, odnosno priroda). Odatle proizlaze sve stvari isto tako nužno, kao što iz pojma trokuta slijedi, da je suma kutova jednaka dvama pravim kutovima. Nema nikakove slobode: čovjek, koji vjeruje, da je slobodan, nalik je na kamen, koji misli da leti, a netko ga je bacio. A kako Bog nema razuma, ne može ni postupati svrsishodno: svrsishodnost je ljudska iluzija. Nema ni vrednota, jer vrednotama se ne obilježuju svojstva stvari, nego njihovo djelovanje na nas. U svojoj psihologiji, Spinoza veli, da je osnovna sila ljudske prirode *appetitus*, t. j. težnja samoodržanju. Što pogoduje tom apetitu, zovemo dobrim; što mu štetuje — zlim. Ne težimo za stvarima, jer su te stvari dobre, nego ih zovemo dobrima zato, što za njima težimo. Svi se afekti mogu podijeliti u dvije osnovne grupe: u aktivne i pasivne. Prvi su praćeni ugodom ili veseljem, drugi neugodom ili žalošću. Prema toj podjeli, sućut je štetan afekat, jer potiče bol. Stoga treba pomoći onome tko trpi, ali bez saučešća, naprosto zato, jer nas na to potiče razum. Isto vrijedi i za kajanje, koje lošim djelima dodaje i bol pokajanja, a zla su djela sama po sebi nesreća. Slična amoralna načela iznosi Spinoza i u politici, kada na pr. veli: „Ugovor među narodima postoji tako dugo, dok postoji njegov uzrok; strah pred sramotom ili nada u dobit." Najviši stepen postizava duša intelektualnom ljubavlju prema Bogu *(amor Dei intellectualis)*, koja nije ništa drugo nego spoznaja vječne supstancije. A kako je svaki čovjek dio božanstva, ljubi time sebe samoga.

Prazna jednadžba. Descartesov racionalizam bio je snošljiv svojom nedosljednošću; Spinoza izvodi svaki pojam do kraja, tako dosljedno i nesmiljeno, da ga tako rekavši anulira. Pojam Boga izveden do krajnjih konzekvencija dovodi ga ateizmu; kauzalitet mrtvom automatizmu; raznolikost tijela i duha do

tvrdnje da među njima nema nikakovih odnosa i t. d. Poželjno je, da čovjek prevlada afekte, a kod Spinoze dovodi to do postulata neosjetljivosti; panteizam, istovjetnost Boga i prirode, do beznadnog naturalizma, koji od svijeta čini strahovitu pustoš. Ukratko, svojom abnormalnom dosljednošću, Spinoza rastvara objekte svoga mišljenja, upropaštava ih i briše. Na koncu ostaje kao posljednja istina prazna jednadžba: na jednoj strani Bog, koji nije ništa — na drugoj svijet, koji je manje od ništa.

Spinozin je svijet bez smisla. Spinoza je jedini filozof, koji je potpuno izlučio iz svoga sustava svaku teleologiju. Jedini je uzrok sviju stvari njihova definicija. Možda je zaista zamisao svrhe neminovan antropomorfizam, te bi Spinoza imao pravo. No odatle proizlazi i to, da onaj, tko niječe svrsishodnost u svijetu, nauča filozofiju, koja nije ljudska. Spinoza se potpuno izlučio iz svijeta. Sam je, bez obitelji, bez općine, bez ijednog istomišljenika, koji bi ga razumio. On govori u prazno, ili bolje rečeno sa sobom samim: njegova je filozofija tjeskoban monolog, koji u svojoj jadnoj komorici vodi izopćenik. Ovim herojskim odricanjem, koje mu se nameće kao nešto nužno i samo po sebi razumljivo, svojom žilavom i nečujnom borbom protiv suvremenika kao i protiv potomstva, protiv čitavoga ljudskog roda, dosiže Spinozin lik tragičnu veličinu, postaje bezvremenski te izmiče ljudskom shvaćanju i ocjenjivanju, kao i božanstvo njegove „Etike".

Umjetni iracionalizam. Barok u svojim počecima nije bio nimalo prijemljiv za ovakovu filozofiju. Na koncu prošlog poglavlja rekli smo kako je u drugoj poli 16. vijeka katolički dio Evrope zahvatila asketsko-spiritualistička struja. Ovaj povratak Srednjem vijeku odgovor je na reformaciju, te je i dobio značajan naziv protureformacija. To je doba, kada se „oblače" Michelanlegovi likovi i „čiste" Petrarcini soneti. Nova klerikalna reakcija puka je epizoda, kao i mračno reformaštvo Savonarolino u jeku renesanse. Kako papizam ponovno stiče negdašnju vlast, postaje opet pristupačniji svijetu shvativši da mu širokogrudno razumijevanje za čulni dio ljudske prirode daju nadmoć nad protestantizmom. Početkom Novoga vijeka stupa na mjesto borbene i progonjene crkve *ecclesia triumphans*, koja šumnim akordima slavi

svoju pobjedu i pušta maha senzualizmu, koji hoće slobodno iživjeti svoje snage. No crkveni neprijatelj br. 1 je racionalizam. Pa kako ga crkva ne može potpuno istrijebiti, kuša ga potisnuti senzualizmom. Tako je nastala ona čudnovata psihoza, koju nazivamo barokom. Barok nije prirodni povratak iracionalizmu, nego izvještačena terapija, umjetni surogat, istjerivanje đavola jakim podražajima. Čovjek ne mogavši naći put, koji bi ga povratio istinskoj naivnosti, stvara za svoju potrebu lažnu naivnost, služeći se raznim drogama, eliksirima, opijatima, sredstvima, koja opajaju i omamljuju. Ne odriče se svoga razuma, jer to nadilazi njegovu snagu, nego ga kuša zamagliti, smutiti, utopiti, izlučiti. I stoga nije čudo, da barok predstavlja silni i možda jedinstveni triumf artistike svake vrsti.

Svjetski teatar. „Podrumski" stil „tamnih" slikara *(tenebrosi)*, koji su sve slikali u tamnim tonovima prikazujući predmete kao da na njih pada svjetlost odozgo u tamnu neku prostoriju, značajan je po čitavu generaciju nakon Tridentskog koncila. No odjednom prodire u crkvu glazba i dekoracija, pompa i tamjan. Arkade i kolonade, *loggie* i galerije. Gomilaju se svinuti i prekinuti stupovi i stupići; pustolovni ornamenti i krovni profili sve se više ističu. Umjetnički oblici postaju ostentativni i nametljivi. Fasade, koje su već za renesanse djelovale kao nešto prilijepljeno, poprimaju sada potpuno značaj veličanstvene kulise, koja sama sebi dostaje. Unutrašnja dekoracija opaja se ogledalima, damastnim cvijećem, girlandama, zlatnim prugama i letvicama, stukaturom. Pravi teaterski slog i baš zato pravi pravcati stil, kakova nakon gotike Evropa nije doživjela. Upravo kao u kazalištu podređeno je sve velikoj centralnoj svrsi, koja vlada svim umjetnostima, da, svim životnim manifestacijama. Svuda se očituje strastvena volja za čarobnom iluzijom; opsjenom, koja je jača od zbilje, čarovitom „atmosferom", koja sve stvari obavija šarenim i mirisavim velom. A kao što kazalište briše granice pojedinih umjetnosti, tako i ovaj stil slika svodovlje stropa i druge arhitektonske oblike, označuje svijetlo i sjenu, a oporom kamenu stavlja zadaće, kakove je dotada jedva moglo izvršiti slikarstvo. Barokni kipar modelira munje i trake svijetla, plamen i kosu, koja vijori, modelira sjaj

svile i toplinu puti. Stup i traverza, kojima je svrha da zgradu nose, gube sada svoju funkciju: barokni arhitekt podvostručuje i potrostručuje stupovlje, stavljajući ga na mjesto gdje nema šta da podupre; kida zidne lukove po sredini, jer ti lukovi nisu organski dio građevine, nego retorički ukras. Tri stupa zbore glasnije i energičnije od jednoga, rascijepljeni svodovi djeluju frapantnije od zatvorenih, a logični ili praktični prigovori ne vrijede ništa, budući da je i onako sve teatar. Barokni umjetnik inscenira i samu prirodu: umjetni grebeni, vodopadi, fontane, klanci i uvale — sve to dobiva obilježje dramske kompozicije. A kako umjetnik uvijek nastoji, pa i u hladnom mramoru i krutoj bronzi, izraziti ono, što je bezlično, što se rasplinjuje, što je bezlično nedovršeno i neodređeno, da bi tako pojačao izraz i potencirao pozorišno djelovanje, najdraži su mu razni vodoskoci i vatrometi, to jest umjetnine, koje se grade od promjenljiva i gibiva materijala, te izmiču svakom fiksiranju. Genijalni redatelj ovoga kazališta bio je *cavaliere* Bernini, arhitekt, kipar, pjesnik, mašinist i rekviziter u jednoj osobi, neiscrpivo dosjetljiv i veličanstveno smion. Bernini je najbolje izrazio jedinstvo novoga stila te je postao umjetnički diktator tadašnje Evrope.

Obilježje novoga stila. Novi je stil krajnja reakcija na renesansu. Dok je renesansni ideal mirna ozbiljnost, „odmoreno" dostojanstvo *(gravità riposata)*, ideal je baroka razularena strast, pokret, egzaltacija. Arhitektura i plastika, slikarstvo i ornamenat povode se za onim, što je burno i šumno, dahtavo, što se vijuga, lebdi, isparuje. Dok je umjetnost renesanse otmjena i distancirana, a umjetnost gotike pobožno povučena u se, barokna umjetnost vrši bezočnu propagandu, deklamira, viče, gestikulira, te čovjeku naprosto ne daje do riječi. Uvijek je spremna da pođe do kraja. Bilo da se topi od pobožnosti i pokajnički prevrće očima, bilo da u vizionarnim grčevima vjersko čuvstvo potencira do histerije, ili zbilju bezobzirno reproducira, ne prezajući ni pred najvećom rugobom, uvijek se povodi za onim, što je pretjerano i abnormalno, jarko i kreštavo. Najradije obrađuje predmete, koje hladna renesansna estetika oholo odbacuje: crta ono, što je bolesno, kljasto, šugavo i staro, iscrpljeno i odrpano, trošno i natrulo, smrt i

raspadanje. Barokni se likovi ne smiješe, nego cere, systemdršću i previjaju. Ova umjetnost voli ono, što je ekstravagantno i ružno, jer je jače i istinskije od onoga, što je prirodno i skladno. A dok je vrhovni cilj renesanse da omeđi i osvijetli sve stvari, da ih uskladi i sredi, barok nastoji, služeći se najrafiniranijim sredstvima, da sva svoja djela prožme vječitom čežnjom, koja ne može biti ispunjena, da im poda čar zagonetke, da ih smuti, zaplete, onesklađi. Artistička je majstorija baroka, da i samu svjetlost (koja je umjetnosti oduvijek služila kao sredstvo jasnoće) upotrijebi u svoje svrhe. Neodređenim prijelazima od svijetla k sjeni, barokni slikar stvara neku auru, koja briše obrise i obavija sve predmete, tako da se neprozirni objekt tako rekavši rasplinjuje u prostoru. To je svakako jedna od najvećih revolucija u povijesti ljudskoga gledanja.

Barokne umjetnine odišu nekom omarnom atmosferom skrovite erotike. Umjetnik oblači svoje likove, no ovo odijelo djeluje mnogo putenije od prijašnje golotinje. Čovjek renesanse, koji je bio samo anatomski lijep, dobiva sada i seksualnu ljepotu: pod decentnom draperijom diše mnogo toplija put. A katkada je odjeća tako drapirana, kao da će sad na pasti, a lice odiše plamenom čulnosti. Okrutnost i razbluda stapaju se u jedno. Umjetnik se opaja krvavim prizorima, mučenjem i ranama, veliča slast patnje. A konačno erotika, algolagnija i čežnja za onim, što je natprirodno, stvara bizarnu mješavinu, kao na pr. u Berninijevoj „Sv. Tereziji", koja se odlikuje i sublimnom vještinom iluzionističkog djelovanja, što se inače postizava samo na pozornici. Spomenuto je djelo svakako duboka religiozna umjetnina, a ipak se osjeća u svemu, skupnoj kompoziciji i udešavanju pojedinosti, kazališna šminka i rampa. Vjerska je umjetnost baroka ekshibicija Božjeg veličanstva, Božje kazalište, *Theatrum Dei*.

Prirodna neprirodnost. Nema sumnje (premda se često tvrdilo obratno), da je barokna umjetnost naturalističkija od renesansne umjetnosti. Kako god „barokno" u svagdašnjem životu znači pretjerano, nategnuto, izvještačeno — geslo baroka je prirodnost *(naturalezza)*, a usporedimo li barok sa renesansom, uvidjet ćemo da nova umjetnost oslobađa zatomljene instinkte, te je bez sumnje

bliža prirodi. Barok je zato i tako prirodan, jer je neprirodan. Normalnost nije pravilo, nego velika iznimka. Na deset tisuća ljudi otpada možda jedan jedini, koji je građen prema anatomskom kanonu, a valjda nijedan čija bi duša pravilno funkcionirala. „Normalan“ je čovjek abnormalan i zato potiče naše estetsko zanimanje i moralno saučešće, premda valja priznati da je i ovo mjerilo subjektivno, kao što je subjektivno i mjerilo klasicizma.

Hegemonija opere. U svakome razdoblju pripada hegemonija jednoj umjetničkoj grani: u renesansi bila je to plastika, u baroku glazba. Prenatrpani orkestar tutnji i trešti u svim baroknim umjetninama. A značajno je da se na prekretnici 16. i 17. vijeka rađa novi stil *(stile nuovo)* moderne muzike. Uvode se važne novotarije. Instrumentalni komad *(sonata)* potiskuje pjevački komad *(cantata)*, višeglasno pjevanje bez orkestra izlazi iz mode. Čuli smo, kako se u prvoj polovici 15. vijeka ustalilo načelo polifonije; sada se opet vraća monodija, instrumentalno praćeno solo-pjevanje. Budući da niži glasovi prate viši glas te imaju funkciju pratnje, nadoknađuju te glasove instrumenti, a tu pratnju skicira tako zvani generalbas *(basso generale)*. Za artistiku barokne umjetnosti značajna je i činjenica, da „novi stil“ voli instrumente, a zanemaruje ljudske glasove.

Doskora će se muzika poslužiti najdjelotvornijim sredstvom umjetničkog izražaja: dramatikom. „Prikazanje duše i tijela“ *(Rappresentazione di anima e di corpo)* Emilija de' Cavalerija vrijedi kao prvi oratorij, prikazano u Rimu god. 1600. Doskora će ovaj umjetnički oblik, koji se prema operi odnosi kao karton prema gotovoj slikariji, postići bogati cvat. No prva prava opera rođena je tri godine prije: to je „Dafne“, kojoj je Ottavio Rinuccini napisao tekst, a Jacopo Peri muziku. Praizvedba je bila u Firenci za karnevala 1597. Opera, odnosno *drama per musica*, kako su je isprva zvali, proizašla je iz pokušaja i diskusija duhovitih diletanata, koji su htjeli oživjeti antiknu tragediju, te su zamišljali niz recitacija uz kitaru i korove. Stoga su odabirali jednostavne radnje, pretežno mitološke sadržine i popratili ih glazbom. Ova je opera bila više glazbena deklamacija negoli pjevanje, psalmodiranje nalik na crkvene litanije Srednjega vijeka, dok je malobrojni orkestar svirao nevidljiv iza kulisa. No odmah u početku bilo je plesnih umetaka i scenskih efekata. Korak dalje označuje „Orfeo“ Claudija Monteverdija godine 1607.: recitativ je življi, uloga muzike mnogo samostalnija te dolazi do izražaja *intermezzo* kao važan dio cjeline. Monteverdi, najjači predstavnik umjetničke grane, uvodi i duet i violinski *tremolo*, a u prvom njegovom djelu javlja se već *Leitmotiv*.

Vanjskim sjajem nadmašile su operne izvedbe baroka sve dotada viđeno, kao i sva poznija nastojanja. Publika se mogla diviti božici Nesloge kako lebdi u oblacima u svojim zemaljskim kolima, Paladi Ateni u njenoj kočiji, koju vuku sove, Jupitru i Apolonu, gdje sjede na oblacima, brod Parisov kako siječe valove. Podzemlje je izbacivalo duhove i nemani iz svog crvenog ždrijela; pozornicom su prolazili konji i bivoli, slonovi i deve, defilirale stotine vojnika; vodila se borba, opsjedale tvrđave; nebo sa suncem, mjesecom i zvijezdama, šarenim kometima stalno je sudjelovalo u igri. Bernini, koji se najviše proslavio takovim majstorijama, prikazao je jednom Anđeosku tvrđu, pod kojom je šumio Tibar, a na njemu čamci s ljudima: najednom se prodere nasip, koji dijeli rijeku od gledališta, a valovi nasrnu na gledaoce tako žestoko, da su ljudi stali bježati. No Bernini je točno sračunao, te je voda zastala pred prvim redom, i nitko se nije ni smočio, a kamoli utopio. Drugi put je doveo na pozornicu sjajnu karnevalsku povorku: na čelu su stupale maske s bakljama, a plamen je zahvatio kulise; u kazalištu je nastala panika, no plamen se ugasio, a pozornica se pretvorila kao nekim čudom u bujan vrt, u kojem je mirno pasao tusti magarac. Ovakve groteskne majstorije najbolje svjedoče kako je blazirana morala biti kazališna publika onoga doba.

Opera je postala kraljicom onoga doba. Godine 1637. otvorena je prva javna operna zgrada u Veneciji, a 1650. bilo ih je već četiri. Godine 1627. javlja se prva njemačka opera, koju je skladao Heinrich Schütz, jedan od najznatnijih preteča Händela i Bacha, a riječi napisao slavni Opitz prema Rinuccinijevu tekstu. Pomalo se odvojila od recitativa arija, a zbor potisnut sasvim u pozadinu, te su od pjevača postali statisti, koji bi samo od vremena do

vremena kliknuli: *viva, mori, all'armi* (da živi, da umre, na oružje) i slično.

Da se nova umjetnost borila s istim poteškoćama kao i danas i u svako vrijeme, svjedoči među ostalim djelo kanonika Giovannija Marije Artusija, okorjelog kontrapunktiste, koji, govoreći o nedostacima moderne muzike, veli među ostalim: „Novi su komponisti neznalice, koji prave samo žamor i ne znaju što se smije pisati, a što ne smije.“

El siglo de oro. Najviši cvat postigao je rani barok u Španjolskoj, dokaz da politički napredak i gospodarsko blagostanje nije nužna pretpostavka umjetničkog razvitka. U 17. vijeku gubi Španjolska položaj velevlasti, to je vijek potpunog ekonomskog rasula, a ipak ga Španjolci s pravom zovu *el siglo de oro,* zlatno stoljeće. Filipa II., kojeg smo pobliže upoznali, naslijedio je koncem 16. vijeka flegmatični i bezvoljni Filip III. Koruptna vladavina raznih miljenika, koji daju obilježje njegovu režimu, još se pogoršala za vrijeme Filipa IV., koji se najviše bavio ljubakanjem i lovom, ali nije zanemarivao ni teatar ni slikarstvo. Nesposobna i troma uprava, koja je gušila svaku inicijativu gradskih općina i seoskoga pučanstva, opća podmitljivost, natražnjaštvo i protekcija — sve je to upropastilo narodno gospodarstvo. Konačno je vlada pribjegla očajnom sredstvu: svakom je poljodjelcu obećano nasljedno plemstvo, ali ni to nije pomoglo, budući da slobodni Španjolac smatra svaki rad sramotom. Već smo spomenuli okrutne i lude progone, kojima su bili izvrgnuti Mauri. Godine 1609. Mauri su potpuno protjerani, od čega je teško stradala domaća industrija. Sličan je efekat postignut i prisilnim iseljivanjem Židovâ, koji su se sklonuli većim dijelom u Nizozemsku, gdje su znatno pripomogli gospodarskom prosperitetu. Gradski i seoski proletarijat formalno je gladovao, ali je i malo građanstvo živjelo u teškim prilikama. Porezi su postajali sve teži i neutjerivi, pa je opći bankrot zahvatio i plemstvo i dvor. Kraljevi gardisti moljakali bi hranu na samostanskim vratima uz ostale siromahe. Nešto kruha, luka, sušenog grožđa, ovčjeg sira ili koje jaje — to je bila svakidašnja hrana Španjolca, koji je imao jesti. Glasovita *olla potrida,* nacionalno jelo Španjolaca (juha od kelja, repe, češnjaka, janjetine

i slanine) dolazilo bi na stol samo u svečanim zgodama. Javno školstvo uopće nije postojalo, te su samo članovi plemstva i višega građanstva umjeli čitati, i to ono, što im je cenzura dopuštala. Inkvizicija je radila kao i prije, a odredbom, da optuženi ne smije biti suočen sa svjedocima i tužiteljima, omogućila je podmuklu denuncijaciju i kukavno osvećivanje. Moćna organizacija zločinaca, tako zvana *germanía* (bratstvo) šurovala je s policijom i uznemirivala čitavu zemlju. Unatoč općeg osiromašenja, pučanstvo je bilo strastveno odano kartanju, a kako je država imala monopol za proizvodnju karata, koristila se ovim porokom. Jedino, što ljudi nisu bili odani piću: psovka *borracho* (pijanica) bila je najgora uvreda, koja bi se mogla oprati samo krvlju. Pojam vanjske časti bio je veoma razvijen, a svaki Španjolac upravo bolesno osjetljiv. Ovu krutost i zasukanost španjolskog karaktera, koja se često očituje u književnosti, potresno je prikazao Calderon u „Liječniku svoje časti“. A Lope de Vega veli: „Čast je nešto, što se nalazi u drugome: nitko nije čašćen po sebi samome, jer čast prima od drugoga.“ Značajno je za patološku lojalnost Španjolaca, da kralj nije nikoga mogao uvrijediti, kako se to razabire iz mnogih književnih djela, napose drama. Osim toga je riječ kraljeva mogla uspostaviti svačiju čast.

Nesamo sela, nego i gradovi imali su osim palača i javnih zgrada same zemljanice. Pločnika nije bilo, a za javnu rasvjetu brinule su se uljanice pod slikama Bogorodičinim. Prljavština je Madrida bila poslovična. Poštanskih kočija nije bilo, a gostionice su bile upravo jadne. Kakvoj pošti, javnoj sigurnosti i drugim uredbama ove vrsti ni traga. A ipak život nije bio bezbojan i tmuran. Brojne svetkovine odlikovale su se sjajnim procesijama, a crkva i dvor razvili bi tom prilikom sav svoj sjaj. Raspojasane pučke svečanosti, uzbudljive borbe s bikovima, a prije svega kazališne predstave — sve je to poljepšavalo život i činilo ga snošljivim.

Kraljice bez nogu. Na čelu ovoga čudnovatog svijeta nalazimo sjajne i turobne trutove, koji žive često u velikoj bijedi, ali svoju olinjalu kabanicu i uvijek spreman mač nose samosvijesno i dostojanstveno. To su španjolski *grandi,* koji i pred samoga kralja

stupaju sa šeširom na glavi. Rasnu oholost ovih ekskluzivnih velikaša, koji su svoju krv toliko očistili da je postala blijeda i tanka, a duševnost njihova maskom, prikazao je Velasquez isto tako nedostiživo, kao što je Tizian prikazao posve drugačiju samosvijest renesansnog čovjeka. A žena, kraljica i robinja ovoga kršćansko-orijentalnog svijeta, posvema se skrućuje i postaje lutkom. Debela naslaga ličila od bjelanjka i kandirana šećera skriva svaki pokret lica, a golema krinolina, nazvana *guardia de vertu* (čuvar kreposti) skriva čitavu donju polovicu tijela. Kada je vjerenica Filipa IV. prolazila kroz jedan španjolski grad, a svečano izaslanstvo htjelo da joj preda počasni dar: dragocjene svilene čarape, zgrabio je ceremonijar ove čarape i ogorčeno ih bacio na pod: „Treba da znate — rekao je on — da kraljice od Španjolske nemaju nogu!"

Gracian. Značajan je spomenik nazora na svijet, koji je vladao u toj društvenoj klasi, djelo isusovca Balthasara Graciana: *„Oraculo manual y arte de prudencia"* (Priručnik praktične mudrosti), koje je izašlo 1653., a Schopenhauer ga je preveo na njemački. Gracian daje ovakove savjete za život: „O svom naumu puštaj ljude u neizvjesnosti: igrati s otvorenim kartama nije ni korisno ni ugodno." Ili: „Treba podržavati nadu, ali je nikada sasvim zadovoljiti; uvijek postupati kao da te netko vidi; misliti kao manjina, a govoriti kao većina ljudi." Ili pak: „Priuštiti si oprostive pogreške, jer nehaj ili propust može da bude najveća preporuka; čuvati se pobjede nad starješinama; ne čekati da budeš sunce na zalazu, nego napustiti stvari prije nego što one nas napuste." I na koncu: „Niti posvema sebi pripadati, niti drugima, jer jedno i drugo podla je tiranija. Ukratko — biti svetac, čime je rečeno sve."

El Greco. Iz te čudnovate atmosfere izvire divni šum Calderonova govora; izviru žarke orgije raznobojnih opločenja, koje Španjolac zove *azulejos;* jedinstvene drvene plastike, koje zapravo spadaju u panoptikum, a ipak djeluju vanredno sugestivno, jače od svake umjetnosti. Ti su drveni likovi obojeni jarkim bojama, vjerno je prikazan inkarnat, krvave rane, u očnim se šupljinama nalaze kristalne oči, trnova kruna je od pravoga trnja, srebrni

bodeži pravi bodeži, odijelo od svile, a suze od staklenih bisera, dok je vlasulja napravljena od prave kose. I u slikarstvu vlada nesmiljeni naturalizam u djelima Ribere, dok Zurbarana odlikuje priprosta i duboka pobožnost, a slavni Murillo, koji je u 19. vijeku bio čuven kao najveći španjolski slikar, veoma zaostaje za ovom dvojicom. Njegova sladunjava i mirisava umjetnost, izglađena virtuoznost i plitki optimizam (koji širokoj publici uvijek imponira) čini Murillove prizore iz pučkog života opernim skupinama i pocakljenim idilama. Murillo je španjolski Rafael, ali je karakteristično za španjolski svijet 17. vijeka, da Murillo nije najreprezentativniji umjetnik, kao što je Rafael u Italiji, a Rubens u Nizozemskoj svoga doba. Najreprezentativniji umjetnik ove španjolske epohe ujedno je i najdublji, a to dabome nije Murillo, nego El Greco.

Greco je živio u Toledu čija je agonija upravo tada započela, premda je Toledo još uvijek ponositi grad inkvizicije i crkvenih koncila. Greco je slikao dušu Toleda: triumf rimske univerzalne crkve i smrtne trudove španjolske svjetske monarhije. No to ne daje njegovim slikama onu neisporedivu snagu, kojom se odlikuju. Sve, što prikazuje Greco kao da je daleko odmaklo, sve je nekako nezbiljski-transcedentno. Uvele kretnje njegovih likova, njihova čudno zgrbljena i svinuta tjelesa, vizionaran pogled, neprirodno, da, magično skraćivanje prostora i podjela svijetla i sjene. Ako se udubimo u Grecove slike, učinit će nam se sila teža, sličnost, perspektiva i t. d. nečim sporednim i suvišnim, da ne kažemo lažnim. Ovaj Grk, koji je živio u Španjolskoj, nije slikao istinu, „sumnjivu istinu", kako je zove Calderonov preteča Alarcon u natpisu jednoga komada. A stoljećima smatrali su ga ludom, jer je razum spoznao kao ludost, dvorskom ludom čovječanstva, kako ga prikazuje Calderon. I baš zato je Greco zajedno s Loyolom i Cervantesom najjači izražaj španjolskog baroka.

Životna legenda Pascalova. Slikar Greco, književnik Cervantes i Loyola, osnivač isusovačkog reda, najjači su predstavnici baroka u Španjolskoj. No pravi tumač ranoga baroka nije jezuitizam, nego najveći protivnik isusovaca Blaise Pascal, kojega možemo smatrati vjesnikom višega i čišćeg svijeta, stupajući kroz mračni

i bezbožni kaos novoga doba, koje samom sebi dostaje. Pascalova je pojava u toliko originalna, jednokratna, sama, što je Pascal najmoderniji i najkršćanskiji duh svoga doba. I sam životopis Pascalov otkriva ovu dvojnost: prva je polovica sjajna karijera modernoga naučenjaka, druga pola sredovječna svetačka legenda. Kad mu je bilo dvanaest godina, otkrio je posve samostalno, bez ikakovih pomagala, velik dio Euklidovih poučaka. Kad mu je bilo šesnaest godina, napisao je raspravu o čunjastim prosjecima, kojom je zadivio suvremenike te su rekli, da od doba Arhimedova nije takova šta napisano. Kad mu je bilo devetnaest godina, izumio je stroj za računanje, kojim su se mogle izvoditi sve aritmetičke operacije, a da se ne poznaju pravila. Nekoliko godina kasnije zadivio je naučni svijet epohalnim istraživanjima *(horror vacui!)* i glasovitim mjerenjima zračnog pritiska. No već je uvidio, da znanost sa svim svojim napretkom ne vrijedi mnogo, te da je prava zadaća duha predanje Bogu. Približio se jansenistima, udruženju pobožnih i učenih muževa, koji su se prozvali po biskupu Janseniusu od Yperna, uz čiji su nauk pristajali. Ovaj je u postumnom djelu o sv. Augustinu dokazao, da je papinstvo bliže krivovjerstvu Pelagijevu, negoli svetome Augustinu. Time je udario na teoriju i praksu isusovaca, a jansenist Pascal napisao je glasovita „Pisma provincijalu“ *(Lettres provinciales)*, remek-djelo satiričke proze, upereno protiv jezuita. Jansenisti su živjeli u blizini Port-Royala, daleko od svijeta kao pravi redovnici, premda nisu tvorili nikakav red. Iz njihovog je kruga izašla glasovita škola, koja će kasnije imati podružnicu u Parizu i postati žarištem znanstvenoga i vjerskog života Francuske onoga doba.

Drugu polu života, koji je trajao samo trideset i devet godina, proveo je Pascal u najvećim tjelesnim tegobama, koje je snosio sabrano i strpljivo, gotovo vedro i veselo. Premda ga je stalno mučila kolika, neuralgična glavobolja, upala zubnih desni i teška besanica, odrekao se svake udobnosti. Ne samo što je dvorio sam sebe: uzeo je k sebi i siromašnog bolesnika, kojega je marljivo njegovao. Hvalio je Boga zbog svoje bolesti, jer da je bolest jedino stanje dostojno pravoga kršćanina. Formalno se bojao da bi mogao ozdraviti, a nema sumnje, da ga je njegovo bolovanje uzdiglo

iznad običnih smrtnika. Uspjelo mu je da usred profano-pohlepnog svijeta Mazarinove Francuske i uprkos jarkom svijetlu racionalističkog vijeka provodi svoj magični i mistični život. A posljednje godine njegova života obavija neki nadzemaljski sjaj.

Duševna anatomija Pascalova. Pascalova filozofska metoda sadržana je u rečenici: „Moraš biti troje: matematik, skeptik i pravovjerni kršćanin.“ Do svog vjerovanja (a to je kod Pascala značajno i suvremeno) ne dolazi kroz dogme, nego skepsom. Kao najveći antipod Spinozin, Pascal dokazuje da matematika ne razara vjerovanje, nego ga osniva. Moglo bi se kazati, da su vjerske istine posve nalik na istine više matematike: niži um smatra ih tako dugo besmislenima, dok ih ne shvati; no kad ih jednom shvati, mora ih spoznati kao nužne, dokazane i neoborive.

Tome su posvećene Pascalove „Misli“ *(Pensées)*, koje neki smatraju najdubljom knjigom francuske književnosti. Prirodnjak Pascal studira čovjeka, a duša čovječja veliko je polje za eksperimentiranje. Predmetu svojih istraživanja pristupa Pascal s preciznim instrumentima, razotkriva najtajnije i najsuptilnije, mračne i protuslovne porive ljudske duše, mjeri visine i dubine, osvjetljuje i fiksira neodređene nijanse. Pascal primjenjuje račun vjerojatnosti, kojemu je udario temelje, na psihologiju. A kako je mjerio težinu uzduha, tako je i ovdje mjerio ono, što je tako rekavši nemjerivo. Konačni je rezultat ipak „hrpa neizvjesnosti“ *(amas d'incertitudes)*. „Jer što je napokon čovjek u prirodi? Ništa prema beskonačnosti, no čitav svijet prema ništavilu, nešto srednje između ništice i svemira. Neizmjerno je udaljen od jednog i drugog, a njegovo je biće isto tako daleko od ništavila, iz kojeg je proizašao, kao i od onoga, što je neizmjerno, kuda je bačen ... To je naše pravo stanje. To svodi našu spoznaju u određene granice, koje ne možemo prekoračiti: nesposobni smo da sve znamo, ali smo i nesposobni da sve ignoriramo ... Gorimo od znatiželje da sve spoznamo i sagradimo toranj, koji se pruža u beskonačnost. No čitavo naše zdanje krši se i lomi, a duboka zemlja otvara svoj ponor. Nemoćni smo u svojim dokazima: to ne može poreći nikakav dogmatizam; u sebi nosimo ideju istine: to ne može opovrći nikakav skepticizam. Žudimo za istinom, a na-

lazimo samo neizvjesnost. Tražimo sreću, a nalazimo samo jad ... No naša je bijeda posljedica naše veličine, a naša veličina posljedica naše bijede ... Jer čovjek zna, da je jadan. Jadan je, jer to znade; no on je velik, jer zna da je bijedan. Kakova je himera čovjek! Kojeg li čuda i protuslovlja! Sudac nad svim stvarima, nemoćni crv zemaljski, riznica istine, mračna izba neizvjesnosti, slava i sramota vasione: kada se hvališe, ponizit ću ga; kada se ponizuje, hvalit ću ga; a tako dugo ću mu protusloviti, dok ne shvati, da je neshvatljiv."

Suma je Pascalove antropologije, kad veli: „Čovjek je slaba trska, no trska, koja misli *(roseau pensant)*. Čitavo je naše dostojanstvo u mišljenju ... Nastojmo ispravno misliti: to je načelo morala." „A sva tijela i svi duhovi — veli Pascal — i sva njihova djela ne vrijede koliko najmanji pokret ljubavi. Jer ljubav pripada neisporedivo višem redu. Od sviju tjelesa zajedno ne može se stvoriti ni najmanja misao: to je nemoguće, jer misao pripada drugome redu. Sva tjelesa i svi duhovi zajedno ne mogu potaći nijedan pokret prave ljubavi: nemoguće je, jer ljubav pripada drugome, natprirodnom redu."

Pascal je prevladao znanost. 17. vijek označuje pobjedu znanstvenoga duha, koji prodire pobjedonosno na sva područja, zahvaća prirodne nauke, jezikoslovlje, povijest, politiku, gospodarstvo, ratno umijeće, pa i moralku, pjesništvo i religiju. Svi misaoni sistemi, što ih je proizveo ovaj vijek, osnivaju se na znanstvenom promatranju životnih pitanja, ili smatraju ovo promatranje najvišim i posljednjim ciljem. Jedan jedini mislilac pošao je drugim putem: Pascal nije samo znanost tražio, kao što su je tražili njegovi suvremenici, nije je samo našao, kao neki odabranici njegova doba, nego ju je i prevladao.

Kralj-Sunce. Ako je Pascal najveći duh, što ga je proizvela galska rasa, nije zacijelo najdjelotvorniji. Djelotvorniji je bio jedan drugi. Taj je obuhvatan kao i Pascal, ali se ne može s njime takmiti dubinom, jasnoćom i nadahnućem. Taj je čovjek stvorio sjajno razdoblje Ljudevita XIV., *le Grand siècle,* koje ćemo sada pobliže ogledati, a prema tome i modernog Francuza sve do revolucije, pa i Svjetskog rata. Taj je čovjek bio faktični *Roi-soleil*

(Kralj-Sunce), premda je njegov život protekao u sivoj magli Nizozemske, tiho i samotno. On je bio pravi kralj, dok je Ljudevit XIV. pozlaćena lutka i dekoracija, izmišljena kazališna figura. Da, sve, što je trajno i što djeluje, sve ono, što ima historijsko značenje, potječe od ljudi, na koje se njihovi suvremenici nisu mnogo obazirali, smatrajući ih suvišnim, da, štetnim samotarima i nastranim mudrijašima. Da, sve je veliko beskorisno, a ništa korisna ne može biti veliko. A svjetska je historija povijest samotnih sanjarija i priviđenja ... Stvaralačko čudo, o kojem je riječ, izvršio je, ne sluteći što radi, René Descartes, gospar od Perronea.

DRUGA GLAVA

LE GRAND SIÈCLE

Richelieu. Zlatno doba Francuske počinje s Richelieuom. Ovaj državnik, koji je ujedinio u svojoj osobi divna i odvratna svojstva istaknutog državnika, pa i sjajne vrline i ružne poroke svoje rase, faktični je osnivač burbonskog apsolutizma, nastavljajući tako djelo, što ga je započeo Henrik IV., a dovršio Ljudevit XIV. Uzmemo li u obzir, da je Richelieu potisnuo kraljicu-majku Mariju Medici, koja je isprva vladala za svog nedoraslog sina, kao što će gurnuti u pozadinu i samog Ljudevita XIII., koji je bio prava ništarija, može se kazati da Richelieuovu politiku nije pokretao rojalizam, nego tipična francuska sklonost k centralizaciji. Richelieu je kao pravi Francuz nastojao da centralizira državu i crkvu, gospodarstvo i umjetnost, da sve to organizira oko jednog sjajnog žarišta. Aristokratski feudalizam bio je na umoru, građanski liberalizam niti na pomolu, te je preostao kao jedini nosilac vlasti — Kralj. To je bio smisao vremena, i zato je Richelieu jedan od prvih modernih državnika, i zato jer je prvi po datumu, i zato jer je jedan od najvećih. Richelieu je shvatio, što ljudi njegova doba hoće, prije nego što je to njima samima postalo svijesno, a bio je dovoljno energičan i sposoban, da svoju zamisao provede. Richelieu je osim toga spoznao, da je politika vještina nedopuštenih sredstava, sistem beznačelnosti. Stoga se i veliki kardinal povodio za sasvim drugim načelima u vanjskoj i unutarnjoj politici. To je bio čudan crkveni dostojanstvenik! Može se reći, da je njegova zasluga, da Tridesetgodišnji rat nije završio pobjedom cara i da je katolička velevlast Španjolska postala silom drugog i trećeg reda. Hugenotima je doduše oduzeo njihove tvrđave, ali im je dao slobodu vjeroispovijesti i pripustio ih javnim službama. Strogo je progonio centrifugalna nastojanja papističkog klera,

povodeći se za načelom, da država nije u crkvi, nego crkva u državi. Uplićući se u prilike susjednih država bio je također „bez predrasuda“. Kao Francuz zastupao je načelo kraljevske svemoći, ali je podupirao katalonske i portugalske ustaše, kao i njemačke knezove protiv cara i *Reicha*, a Škote protiv engleske krune. Mnogo je interesa pokazao za kolonizaciju, čime se također odlikuje kao moderni državnik. Osnovao je Istočnu kompaniju *(Compagnie de l'Orient)*, da bi se dokopao Madagaskara, što mu nije potpuno uspjelo. Kasnije će Colbert u istu svrhu osnovati Istočnoindijsku kompaniju. Na zapadnoj obali Afrike osvojila je Francuska pod Richelieuom Senegambiju, zemlju između Senegala i Gambije. U Južnoj Americi nastade francuska Guyana s glavnim gradom Cayenne. Najviše interesa bilo je pak za Kanadu, Novu Francusku *(France nouvelle)*, dok će Louisiana doći u francuski posjed tek pod konac 17. vijeka. Uglavnom Francuzi nisu imali mnogo uspjeha kao kolonizatori, jer je na tom području zatajio centralistički sistem Richelieuov. Richelieu je prije Colberta podupirao domaću industriju, osobito suknarstvo, promicao poljodjelstvo i promet. Prekrasne ceste posađene drvećem služile su čitavoj Evropi kao uzor.

Hôtel Rambouillet. No Richelieu se nije proslavio samo kao državnik. On je čitavom duhovnom i društvenom životu onoga vremena nametnuo svoju fizionomiju. I tu se rukovodio istim načelima kao i u politici: sažimanje snaga, pregledno sastavljanje inventara, red i disciplina. Da bi proslavio svoju vlast, sagradio je *Palais Cardinal*, prozvan poslije *Palais Royal*. Osnovao je novine *Gazette de France*, u kojima je sam surađivao, osnovao Francusku akademiju *(Académie française)*, koja će pročistiti, srediti i usavršiti francuski jezik, odlučujući suvereno kako valja pisati i govoriti. Pod Richelieuom nastao je i prvi veliki salon u kući lijepe i duhovite markize Rambouillet, gdje se visoka aristokracija sastajala s aristokracijom duha. Tu je nastala ona intimna veza između plemstva i literature, koja daje obilježje francuskom društvenom životu kroz dva stoljeća. Ideal toga kruga je ono, što je birano i dragocjeno *(précieux)*, bilo da se radi o mišljenju ili društvenom vladanju. Odatle će se tečajem vremena razviti ona

vrst lažne otmjenosti, koju zovemo kaćiperstvom. Ne valja međutim zaboraviti, da su prvotni ideali toga skupa: plemenita jednostavnost, umjereno izražavanje, umjetnička suzdržljivost i t. d., dijametralno oprečni kaćiperstvu.

Mazarin. Richelieu i kralj umrli su gotovo u isto doba, a vlast je opet zastupala jedna tuđinka, ovaj put Ana Austrijska. No opet je faktičnu vlast vršio kardinal, ali ne protivnik kraljičin, nego njen ljubavnik. Inače je Mazarin slabiji dvojnik, „druga garnitura" Richelieua. Ipak su njegovi vanjski uspjeli bili možda i veći: slomio je ustanak Fronde, posljednji pokušaj feudalnih krugova da se opru apsolutnom kraljevstvu, pribavio Francuskoj Westfalskim mirom željkovanu granicu na Rajni, osnovao Rajnski savez, kojim je zapadna Njemačka postala gotovo burbonski protektorat, privrijedio dragocjena uporišta u južnoj Belgiji, sklopio povoljne saveze sa Švedskom, Poljskom, Nizozemskom i Engleskom, tako da ni za Ljudevita XIV. Francuska nije bila tako moćna. Kao čovjek zaostaje za Richelieuom. Neugodno se ističe Mazarinova pohlepa za novcem, po kojoj ovaj Francuz talijanskog podrijetla nalići na Molièreova škrca. Kada je za vrijeme Fronde Francusku poplavilo mnoštvo bjesomučnih pamfleta protiv omraženog kardinala, dao ih je ovaj zaplijeniti, da bi ih mogao prodavati „ispod ruke" uz znatnu dobit. Vele da je umro mjereći zlatnike, da bi one, koji nemaju propisanu težinu, mogao kod zgode upotrijebiti za ulog pri kartanju.

Descartesovo doba. Kardinal Mazarin umro je 1661. Mnogi su držali da će vlast preuzeti kardinal Retz, darovit spletkar, no svi su se iznenadili, kada je dvadeset i tri godine stari vladar izjavio, da će odsada vladati sam. Od tog časa započinje razdoblje Ljudevita XIV., koje možemo nazvati visokim barokom ili još bolje kartezijanskim doba.

Život neobičnog čovjeka, koji je formirao duh Velikog vijeka *(le Grand siècle)* nije nikako u skladu s golemim utjecajem Descartesovim. Život velikog filozofa naoko je nezanimljiv, upravo konvencionalan. Kao i drugi plemići njegova doba, Descartes je polazio isusovačku školu, postao licencijat prava, ratovao u Njemačkoj, Češkoj i Nizozemskoj i naposljetku hodočastio u Loretto.

Posljednjih dvadeset godina svoga života proživio je u potpunoj osami u Nizozemskoj: opsežna korespondencija s Parizom Richelieua i Mazarina jedina mu je veza sa svijetom. Sam je istakao u više navrata, da ne želi biti slavan, da mu se grusti od slave. Svijet mu se činio kao smetnja, pa mu je išao s puta, izbjegavajući i svaki konflikt s vlastima. Povukao je svoje djelo o kozmosu, koje se osnivalo na heliocentričkom načelu, kada je saznao u kakve se neprilike s Crkvom zapleo Galilei. Nije bio kukavica, ali je želio, da nesmetano mudruje i vrši svoja istraživanja, mjesto da svoj nauk borbeno propagira. Nije mu bilo ni do sljedbenika.

Magični križ koordinatâ. Ipak nije mogao spriječiti, da već za života ne stekne brojne protivnike i pristaše. Njegov znanstveni rad na polju matematike i prirodnih nauka dostajao bi, da mu pribavi svjetsku slavu. Velika su njegova otkrića u optici, pa i astronomiji, odnosno geofizici, no najveće je njegovo djelo analitička geometrija, koju je osnovao. Analitička geometrija omogućuje — kako je poznato — da svojstva svake krivulje izrazimo jednadžbom, koja je sastavljena od dvije promjenljive veličine, koordinate. Time nije utrt put samo novoj znanosti, nego je učinjen i gigantski pokušaj, da se algebra, to jest čisto mišljenje, primijeni na geometriju, što će reći realni bitak. Analitička geometrija pronalazi svojstva i zakone stvari, prije nego što te stvari postoje. Ona obuhvata realnost sistemom crta, pomoću kojih se orijentira i pomoću kojih suvereni razum unaprijed dokazuje i određuje zbilju. To je najveća pobjeda racionalizma nad materijom, i ako prividna pobjeda. Iracionalnoj zbilji suprotstavlja kartezijanski čovjek magični križ koordinatâ i time je kao nekim čaranjem podjarmljuje. Simboličko je značenje ovog postupka neizmjerno: u njemu je sadržan smisao čitavoga francuskog baroka.

Deduktivni čovjek. Poput matematike, odsada će metafizika deduktivno razvijati stanovita načela. A vrhovno Descartesovo načelo glasi: sve je sumnjivo, što će reći: o svemu treba sumnjati *(de omnibus dubitandum).* Ako su sve naše predodžbe krive, preostaje pozitivna činjenica, da su predodžbe. Ako je sve zabluda, pozitivno je, da ta zabluda postoji. Ako i sve niječem, ipak sam ja onaj, koji niječe. Tako dolazi Descartes od svoje polazne točke:

o svemu sumnjam *(de omnibus dubito)* do zaključka: *dubito ergo sum* (sumnjam, dakle postojim). A kako sumnjati znači misliti, nadopunjuje svoje zaključak: *cogito ergo sum* (mislim, dakle postojim). Ovu konstataciju dalje razvija, ustvrdivši, da je čovjek biće, koje saznaje o svome bitku mišljenjem. Taj bitak je u svom duhovnom dijelu sastavljen isključivo od mišljenja. Prema Descartesu, život se dijeli na dvije supstancije: jedno su tjelesa, kojima je osnovno svojstvo, da se protežu, i duhovi, kojima je bitni atribut mišljenje. Tijelo se uvijek proteže u prostoru, a duh uvijek misli *(mens semper cogitat)*. To dovodi Descartesa do dva daljnja zaključka, koji su veoma značajni za nj i za njegovo doba. Prvo, da čovjek može spoznati istinu, ako oprezno primjenjuje kartezijansku metodu, a prima kao istinu samo ono, što je jasno spoznao, te je prema tome svatko sam kriv, ako se ispravno ne okoristi božanskim darom spoznavanja. Drugo, da se misaone supstancije ne prostiru u prostoru, i da je ljudsko tijelo stroj, koji nema ništa zajedničko s dušom (a životinje uopće nemaju duše te se ne razlikuju od zamršenih automata).

Osnovno je obilježje ove filozofije, koju Descartes izlaže kristalno jasnim govorom, kojemu ne manjka ni dramatska snaga, stroga i svestrana metodika, te fanatična vjera u pobjedu te metodike. Ova je pak metoda analitička. Rastavlja realnost, ili pojedine isječke te realnosti, na elemente, a deduktivnim se putem vraća do cjeline, koju je rastavila u sastavne dijelove. Ova metoda ispravlja svijet i promatranje svijeta, ili bolje rečeno, korigira svijet svojim promatranjem. Najprije secira, a onda konstruira: jedno i drugo krajnje racionalističko-mehanička funkcija. Matematika je univerzalna znanost, jer samo ona može potpuno zadovoljiti ove zahtjeve. Jedino matematika može svoje objekte rastaviti u najsitnije sastavine, samo se matematika može neprekidnim lancem dokaza i zaključaka dovinuti posljednje spoznaje. U suštini je sve matematički problem. Čitav fizički svijet, koji nas okružuje naš duh, koji ga poimlje, pa i sama etika, najznačajniji i najosebujniji dio kartezijanskog sustava. U svojoj raspravi o „Strastima duše" *(Les passions de l'âme)*, Descartes je oštroumno i duhovito analizirao ljudske strasti, ističući, kako ćemo njima

upravljati i njima vladati. Ovaj glasoviti esej, kome su se suvremenici veoma divili, nije drugo nego pokušaj svesti sve afekte na nekoliko općih i osnovnih formula i stvoriti tako neku algebru ljudskih strasti. A Descartes je umio udesiti svoj vlastiti život prema toj algebarskoj metodi. S njime stupa deduktivni čovjek na pozornicu povijesti.

Sunce razuma. Osnovno je uvjerenje toga deduktivnog čovjeka, da je realno samo ono, što se misli, a samo ono, što se misli sređeno, metodički, zaista je mišljeno. Istina je, što jasno razabirem: *clara et disticta perceptio*, pouzdani je kriterij da se nismo prevarili. Ovaj nazor na svijet ne priznaje ništa podsvijesno, ništa polusvijesno, nikakove duševne pokrete, koje ne možemo definirati, nikakove mračne porive ili tajanstvene slutnje, pa ni same osjećaje ukoliko nisu izraz jasnih misli. Descartesova etika srodna je naučanju grčkih stoika ali se odlikuje nekim „mondenim" obilježjem, u kojemu se odrazuje društveni ideal 17. vijeka: čovjek, koji je sve svoje nagone ukrotio i racionalizirao. A to je postigao jasnom metodikom, koja mu je postala životnim oblikom, te sve ono, što izvire iz elementarnih nagona, neregulirane voljne sfere, smatra neuljuđenim i plebejskim, neukusnim i barbarskim, nefilozofskim i ružnim. Sve, što nije podvrgnuto razumu valja osuditi. Tu je na pomolu naziranje 18. vijeka, da je sve, što se protivi razumu, duševna nezrelost i zabluda prirode, koju treba prevladati kulturnim napretkom.

Kartezijanski sustav povukao je prirodne zaključke iz svoga osnovnog načela: *cogito, ergo sum.* Osjeti nisu istiniti, istinito je samo mišljenje o tim osjetima. Čulne predodžbe su realnost drugog reda, jer su „nejasne". A tko nam jamči da čitav osjetni svijet nije san? „Ako stvar dobro razmislim, ne nalazim nijedno jedino obilježje, prema kojemu bi budno stanje mogao razlikovati od sna. San i java toliko si naliče, da stajem osupnut, ne znajući da li ovaj čas sanjam." Ovim se riječima Descartes iznenada razotkriva kao pravi pravcati filozof baroka. Pa bio je i prava barokna priroda, te se ne treba čuditi, da je sa svojim načelnim skepticizmom i bez sumnje revolucionarnim racionalizmom mogao pomiriti bezuvjetno priznavanje faktične vlasti. Kao čovjek bio

je veoma konzervativan, gotovo reakcionaran. Reformacija je bila individualistička, demokratska, „napredna“, a sve to nije prijalo Descartesu. Bossuet veli da je prema Crkvi bio izvanredno oprezan, a sam je preporučao u svojim spisima, neka bi se čovjek prilagodio zakonima i običajima zemlje, u kojoj živi, zadržao religiju, u kojoj je odgojen. Stvar je mogućnikâ, da postavljaju ćudoredne norme. Bio je aristokrat i katolik, ali je stvorio filozofiju bez predrasuda, kakovu nijedan građanin ili reformator njegove zemlje nije stvorio niti mogao stvoriti. Descartesovom filozofijom odiše duh, koji je tako slobodan, da prezire i samu slobodu.

Prijelaz iz ranoga baroka u kasni. Nije slučaj, da su se prvi protivnici Descartesove filozofije javili u protestantskoj republici slobodne Nizozemske. Trinaest godina nakon njegove smrti, pridružili su se njima isusovci i postigli, da su Descartesova djela došla na indeks. Kratko vrijeme zatim Descartesova je nauka prognana sa sveučilišta. No njegova se škola ipak širila. Nesamo okazionalisti, kako su prozvani prvi sljedbenici i nastavljači u povijesti filozofije, nesamo glasovita logika Port Royala „Vještina mišljenja“ *(L'art de penser)* i Boileauova poetika, koja je davala ton francuskom pjesništvu, ne, čitava je Francuska tvorila Descartesovu školu na čelu s Ljudevitom XIV., koji je zabranio njegova djela. Država, gospodarstvo, drama, arhitektura, društvenost, strategija, vrtlarstvo — sve postaje kartezijansko. U tragediji, gdje se sukobljuju pojmovni oblici ljudskih strasti; u komediji, koja razvija algebarske formule ljudskih značajeva; u vrtnoj arhitekturi Versaillesa, koja je sastavljena od apstraktnih jednadžbi vrtlarske umjetnosti; u analističkoj metodi ratovanja i narodnog gospodarstva; u „deduktivnom“ ceremonijalu kretnjâ i vladanja, plesa i konverzacije — svuda vlada Descartesov duh kao apsolutni gospodar. Može se reći, da je gotovo do dana današnjeg svaki Francuz rođeni kartezijanac. Francuska revolucija temeljito je uklonila apsolutizam Burbonaca, ali nije oborila Descartesa.

S Ljudevitom XIV. prelazi rani barok u kasniji ili visoki barok. Samostalno vladanje Ljudevita XIV. obuhvata otprilike pet i pô decenija; smrću kraljevom počinje kasni barok, koji je poznat pod imenom rokokoa.

U prošlom smo poglavlju spomenuli, da vrijeme, kad Kralj-Sunce preuzima vlast, obiluje odlučnim datumima, a slično možemo ustvrditi i za konac njegove vladavine. Ljudevit XIV. umire 1715., a iste godine umire Malebranche, istaknuti kartezijanac. Godine 1713. stupa na prijestolje u Pruskoj Friedrich Wilhelm, a 1714. zasijeda hannoverska kuća na englesko prijestolje: dvije važne političke prekretnice. Godine 1716. umire Leibniz, koji predstavlja najvišu koncentraciju baroknog duha, kako ćemo još vidjeti.

Kralj kao središte zemaljskog koordinatnog sustava. Krajnji apsolutizam Ljudevita XIV. prirodno izvire iz svevlasti kartezijanskog razuma, koji traži središte, iz kojega se svime može jedinstveno i metodički vladati i upravljati. Rečenica „Država sam ja“ *(L'Etat, c'est moi)* nije za suvremenike Ljudevita XIV. imala ono površno značenje, koje su toj izreci pridali kasniji kritičari. Kralj je središte zemaljskog sustava koordinatâ, središte po milosti Božjoj i volji razuma. Prema njemu mora se orijentirati sve ostalo: tko drukčije osjeća nije samo veleizdajnik nego i nešto gore — čovjek, koji ne umije metodički misliti. Najprije kralj, pa onda država, kao što je najprije apscisa i ordinata, a onda tek realne točke, crte i plohe. Ne samo da kralj vlada državom, on tvori državu. Odatle proizlaze krajnje apsolutističke teorije kako ih je prikazao Bossuet, „Orao od Meauxa“, jedan od najboljih propovjednika i povjesnika svoga vremena. U svome djelu „Politika prema naučanju Sv. Pisma“, Bossuet veli, da je kralj namjesnik Božji i slika Božja na zemlji; njegovo je veličanstvo odraz Božjeg veličanstva; cijela država, volja cjelokupnog naroda, obuhvaćena je voljom kraljevom, te samo onaj, koji služi kralju, služi državi. To je bilo Bossuetovo najdublje uvjerenje, a nipošto dvorska teologija ili dodvorivanje. Pa uzmemo li u obzir da tako nije mislio samo Bossuet, nego i neki od najplemenitijih i najsmionijih duhova onoga vremena, moramo steći uvjerenje, da Ljudevit XIV. nije bio megalomanski samodržac, nego je samo primao ono, što mu je nudilo, upravo naturivalo javno mišljenje. Kralj-Sunce ne vlada samo sredstvima vanjske sile, nego postupa kao zakoniti mandatar duha vremena. Bio je zaista ono, što je kod Hobbesa

država: „smrtni Bog“. Njegova je milost rađala blaženstvom, njegova je nemilost bila smrtonosna. Ni sam „veliki Vatel“, genijalni kuhar velikoga kralja, nije mogao preboljeti neuspjeh, nego se bacio na kuhinjski nož, kada banket, što ga je kralj davao u počast Condéa, nije pravo uspio. Colberta je zahvatila smrtonosna groznica, kada mu je kralj nešto prigovorio, odgovarajući na ministrove primjedbe zbog skupih versailleskih gradnja. A Vauban, koji je objelodanio poučan i razborit spis o poreznoj reformi, umro je skoro od žalosti, kada je kralj izrazio svoje negodovanje zbog tog spisa. Kada se gospođa de Maintenon tužila bratu, kako dosadan život provodi uz kralja, brat joj je odgovorio: „Hoćete li se dakle udati za Boga Oca?“

Unutrašnja uprava Ljudevita XIV. Vanjska sredstva, kojima je Ljudevit XIV. vršio svoju vlast jesu: birokracija, policija i stalna vojska. Tri elementa, koji modernoj državi daju njeno obilježje. Činovnička hijerarhija protezala se čitavom zemljom. Porezni je aparat funkcionirao hitro i nesmiljeno, dok na koncu nije i ovo vrelo presahlo zbog silnih državnih izdataka. Glavarina *(la taille)* bila je veoma visoka i uz to nepravedno odmjerena, budući da je plemstvo i svećenstvo nije plaćalo. Veoma su osjetljiva bila i neizravna podavanja, trošarina kao na pr. zloglasni porez na sol *(la gabelle)*. Što se tiče redarstvenog poretka, dovoljno je spomenuti zloglasne pismene odluke *(Lettres de cachet)* s pomoću kojih je kralj svaku nepoćudnu osobu mogao bez procesa na određeno vrijeme internirati.

Samosvijesno i naduto plemstvo pretvorio je Ljudevit XIV. u dvorsku aristokraciju, koja nije imala druge svrhe nego da uzveliča sjaj kraljevstva. Pri diobi javnih službi, a napose u vojsci, kralj je plemićima davao prednost, no ti su plemići od malenih suverena postali kraljevski činovnici. Osim toga je Ljudevit XIV. namještao brojne osobe građanskog podrijetla, ako su se odlikovale talentom i poduzetnim duhom. Neki su građani postigli najviše službe u upravi, zbog čega je vojvoda Saint-Simon prozvao kralja u svojim memoarima *„Le rois des commis“*.

Najveću je pažnju Ljudevit XIV. posvetio vojsci. Nije doduše bio „militarist“, ali je neprestanim ratovima ugađao patriotskoj

taštini i odvraćao pažnju od unutrašnjih nedaća. Uspjelo mu je da za razmjerno kratko vrijeme stvori najjaču, najbolje opremljenu i najbolje školovanu vojsku Evrope. Njegovi vojskovođe: Turenne, Condé, Luxembourg i Catinat bili su majstori strategije. Vauban, najveći ratni inženjer 17. stoljeća, opasao je Francusku silnim tvrđavnim pojasom, usavršio tehniku opsade i napose topništvo, te odsada mužari izbacuju bombe, a moguća je i neizravna paljba *(tir à ricochet)*. Kraljev ministar rata Louvois, reformirao je vojnu organizaciju. Nespretnu tešku gluntu zamijenio je modernijom puškom, kojoj je dodao bajunetu. Pješadija postaje opet glavnim rodom oružja, te se i draguni — pješaci na konjima, oboružani karabinkom i sabljom — bore pješke, a konj im služi samo kao prometalo. Louvois je uveo i opće uniformiranje vojske. I tu se očituje novi duh racionalnog reda, koji zahvata sva životna područja.

Ideal jedinstva jednoličnosti, saobraznosti, vodi Ljudevita XIV. i u njegovoj vjerskoj politici. Progoni janseniste, koji su znatno obogatili književnost njegova doba, a bori se i protiv pape, sve zbog toga da mu država bude i u vjerskom pogledu uniformirana. U Pariz je sazvao crkveni sabor, koji je izjavio, da Petar i njegovi nasljednici imaju od Boga vlast u duhovnim stvarima, dok je u svjetovnima ova vlast ograničena višim autoritetom općih koncila, te propisima i običajima galikanske crkve. Ova je galikanska crkva francuska narodna crkva, koja papi ne daje nikakav utjecaj pri podjeljivanju prebenda, a kao političko tijelo prilično je slična anglikanskoj crkvi.

Nažalost se Ljudevit XIV. dao sklonuti da ukine Nanteski edikt, čime su hugenoti obespravljeni i izvrgnuti bjesomučnim progonima. Ovim nečovječnim i nerazboritim aktom nanio je svojoj zemlji najveću štetu i zamjerio se svim pravednicima. Od toga časa datira i njegovo opadanje. U drugoj poli vladanja njegovo sunce sve jasnije otkriva ružne mrlje, a njegov sjaj sve više blijedi. Hugenotima je zabranjeno da napuste zemlju, no mnogi heretici, oko pola milijuna, iselili su se u inozemstvo unatoč najstrožih propisa. Time je Francuska izgubila vrlo mnogo stanovnika, a povrh toga ne valja zaboraviti da su hugenoti pripadali među

najspretnije i najmarljivije podanike: tkali su brokat, svilu i baršun, pravili fine šešire, cipele i rukavice, fabricirali gajtane, vrpce i tapete, bili izvrsni urari, bavili se čipkarstvom, obrađivali duhan i brusili kristalno staklo. Iselivši se u inozemstvo osnovali su ondje nove industrije, koje su konkurirale francuskoj. Hugenoti su bili i dobri pomorci i inženjeri, a posvuda, napose u Nizozemskoj, organizirali su slobodnu štampu, koja je udarala na Ljudevita XIV. i njegovu vladavinu.

Versailleski teatar. Svakidašnji život bio je podvrgnut istom principu kao i vjerski i politički: sve je moralo biti „uzvišeno", veličanstveno, pompozno, efektno, a pri tom „jednostavno", ispravno, sređeno, pregledno. Lenôtre, tvorac francuskog vrtnog stila, daje vrtu oblik matematičkih figura, a biljke nadzire šestarom i ravnalom. Po istom načelu uređeni su glasoviti vodoskoci u Versaillesu, kao na pr. *Bassin de Latone.* Istim duhom odiše menuet, zacijelo najčudniji ples, koji je ikad izumljen: menuetu je uspjelo pomiriti usiljenu ukočenost, odmjereno držanje marionetâ s čarobnom dražesti, živosti i lakoćom. U suštini je čitav salonski život onoga doba bio *menuette.* Bilo je točno propisano koliko ćemo koraka napraviti, da bismo se zatim naklonili, kakovu ćemo liniju opisati naklonom, i kako ćemo se duboko pokloniti u ovom ili onom slučaju. Čitav je život bio fiksiran milimetarskom mrežom, kakova se stavlja na dasku za crtanje, a možemo ga usporediti i sa šahovskom tablom, po kojoj se kreću figure, onako, kako im je propisano, a ipak su moguće bezbrojne kombinacije.

Strogoj etiketi nije izmicao ni veliki kralj: etiketa je bila jedina moć, kojoj se morao podvrći. Njegov je danji red bio točno određen: veliki samodržac velika je lutka, koju zato izabrane osobe oblače, presvlače, hrane, voze na šetnju i liježu u krevet. Nitko mu ne smije pružiti rupčić osim nadstojnika odjela za rupce; noćnu posudu smije pregledati samo posebni dvorjanik, kojemu je povjerena ova služba; da mu se preda čaša vode potrebno je četvero ljudi. Čitav kraljev život dosadno je i tegobno primanje: sve ista lica, koja uvijek izriču jedno te isto. Život na dvoru je vječno isti repertoarni komad, koji počinje u osam sati ujutro, svršava u deset sati navečer, da bi sutradan počeo iznova. Štaviše,

život čitave Francuske takova je komedija, pa treba mnogo samosvladavanja i odricanja, da bi netko odigrao glavnu ulogu. Ljudevit XIV. majstorski je riješio ovu tešku zadaću: pedeset i četiri godine predstavljao je pred Evropom, a nitko nije osjetio koliko ga ta predstava stoji truda i muke.

Ljudevit XIV. htio je imponirati, ali ljupko i otmjeno. Rado se dao prikazivati kao imperator: divni konjanički lik Berninija možda najbolje pokazuje kako je Ljudevit XIV. želio da bude prikazan. No u ophođenju s ljudima, Ljudevit XIV. nije nikada bio autokrat. Postupao je taktično, umio se svladavati, što će reći biti ljubezan i onda, kada si zlovoljan ili srdit. Osobito prema damama bio je savršen kavalir, te bi pred posljednjom sluškinjom uljudno skidao šešir. Umio je darivati, a da ne ponizi darivanog, odbiti molbu, a da ne pozlijedi molitelja. Jakovu II. Engleskom, koji se sklonuo u Francusku, dopustio je, da se prozove kraljem francuskim i da stavi u svoj grb burbonski liljan: pravo engleskih kraljeva iz doba, kad su vladali velikim dijelom Francuske. Jednom je zgodom bacio kroz prozor štap, da ne bi došao u napast da udari oholaga maršala Lauzuna, koji ga je bio uvrijedio.

Bio je izvrsne tjelesne konstitucije, pa je mogao godinama snositi tegobe svoga položaja. Za objedom bi pojeo obično četiri tanjura juhe, čitavog fazana, jarebicu, veliku zdjelu salate, nešto janjetine sa češnjakom i umakom, šunke, tanjur kolača, voća i marmelade. Na spolnom području pokazao je isto takovu vitalnost. Njegovo je dvorjanstvo obuhvatalo titularnu ljubavnicu *(la maîtresse en titre)* i stanovit broj gospođa kraljevske postelje *(dames du lit royal)*, koje su također imale službeni značaj ili bile poredane po činu. Čini se da je posjedovao sve žene svoje okoline, a bio je otac čitave legije zakonitih, poluzakonitih i nezakonitih sinova i kćeri: samo kraljica, Lavallièrka i Montespanka rodile su mu šesnaestero.

Vanjska politika Ljudevita XIV. Vanjskopolitički program Ljudevita XIV. jednako je veličanstven kao i onaj Filipa II., a nijedan ni drugi nije bio ostvaren. Ljudevit XIV. pomišljao je najprije kako će zavladati Belgijom, Nizozemskom i Sjevernim morem — program, koji će, od svih francuskih vladara, ostvariti

jedino Napoleon. Osim toga je htio Španjolsku sa Zapadnom Indijom, Milanom, Sardinijom, Napuljem, te Franche-Comté i Savoju. Htio je zavladati čitavom zapadnom Njemačkom, bilo izravnom aneksijom, bilo stvaranjem zavisnih kneževina. Protiv Habsburgovaca pokrenuo je Turke, s kojima je sklopio savez. Kada Turci osvoje Beč i Austriju, nastupit će u posljednjem trenutku kao posrednik i spasitelj i dobiti za nagradu njemačku carsku krunu. Da je to uspjelo, uskrsnulo bi carstvo Karla Velikog, kojega Francuzi svojataju kao i Nijemci. No prošlo je vrijeme univerzalnih monarhija, kao i doba univerzalne crkve: na koncu konca morao se Ljudevit XIV. zadovoljiti sa Franche-Comté, dijelovima Alzacije i belgijskim pograničnim tvrđavama. Posljednji odsjek njegove vladavine ispunjen je trinaestgodišnjim ratom za španjolsku baštinu. U tom je ratu sudjelovala gotovo čitava Evropa, a glavni protivnik Ljudevitov bio je austrijski car Leopold I. Na strani Francuske bila je Bavarska, Köln i Savoja (koja će kasnije prijeći k caru). S Austrijom bio je u savezu Portugal, Prusija, Hannover, te Vilim Oranski, koji je tada vladao Nizozemskom i Engleskom. Vilim Oranski bio je svakako najtvrdokorniji protivnik sunčanoga kralja. Glavno je bojište bila južna Njemačka i Nizozemska, pa Italija i Španjolska. U tom je ratu Ljudevit od početka bio slabe sreće. Protivnici su imali najistaknutije vojskovođe onoga doba, Marlborougha i princa Eugena, koji su pobjeđivali skoro u svim bitkama. Osim toga je Francuska bila posvema iscrpljena porezima, lošim žetvama i glađu. Ipak je zbog nespretne i kratkovidne politike saveznikâ i unutrašnjih političkih promjena u Engleskoj, Francuska postigla razmjerno povoljan mir. Španjolska je baština tako podijeljena, da je na španjolskom prijestolju potvrđen unuk Ljudevita XIV., kome su pripale i španjolske kolonije, dok je Karlo VI., sin i nasljednik Leopoldov, dobio Belgiju, Milano, Napulj i Sardiniju, Engleska Gibraltar, a Savoja Siciliju. Ipak je to bio poraz francuske hegemonije i siguran znak, da je Ljudevitu Velikom odzvonilo.

Čitava druga polovica Ljudevitova vladanja protekla je u znaku dekadanse. Pokazuju se porazne posljedice opće nivelacije i centralizma. Ljudevitova Francuska kao da je opustjela. Spušta

se mrak. Dvor postaje senilan, širi se pobožnjaštvo i dosada, a to Francuz nikada ne prašta. Pozlata Versaillesa blijedi, šareni lak počinje se ljuštiti, dvorjanstvo moli i zijeva. Pa i sam puk počinje shvaćati, da je sve to samo predstava, naduti *talmi*, iza kojega se skriva slijepa i samoživa pohlepa. Kada je veliki kralj umro, kliču nesamo njegovi neprijatelji, nego i njegovi podanici. Židovi Pariza pokriti su „paškvilima“, a gomila se roti oko pogrebnih kola, psuje na sav glas i baca na kola kamenje. U provinciji služe se mise zahvalnice. No tridesetak godina prije, morao je već Colbert biti pokopan uz vojnu azistenciju.

Kolbertizam. A ipak je Colbert bio jedan od najvećih organizatora 17. stoljeća. Svojom je neumornom djelatnošću obuhvatio sve grane uprave. Reformirao je sudstvo i porezni sistem, osnovao i razvio trgovačku i ratnu mornaricu, osnovao Akademiju znanosti i graditeljsku visoku školu, zvjezdarnicu i botanički vrt, sagradio *Canal du midi*, koji spaja Atlantski ocean sa Sredozemnim morem. Najviše se pročuo gospodarskim sistemom, koji je poznat pod imenom merkantilizma, a mogli bismo ga nazvati i kolbertizmom, toliko je Colbert dao obilježje ovom sustavu.

Merkantilizam polazi sa stanovišta, da je bogatstvo zemlje sastavljeno od zaliha drage kovine. Prema tome valja nastojati, da se što više plemenitog metala uveze, a što manje izveze. To je teorija aktivne trgovačke bilance. Sirovine neka ostanu po mogućnosti u zemlji, jer predstavljaju kapital; industrijske proizvode treba izvoziti, jer se na tom zarađuje, dok uvoženje stranih industrijskih proizvoda treba spriječiti ili bar otešćati. Dakle visoke izvozne carine na sirovine, a visoke uvozne carine na gotove fabrikate. Kolonije postaju puki potrošači, te ne smiju proizvoditi industrijske fabrikate, niti samostalno trgovati, budući da sirovine moraju biti predane matici-zemlji. Tu se naprotiv „manufakture“ pomažu svim mogućim sredstvima: izvoznim premijama, monopolima, oslobađanjem od poreza, beskamatnim državnim zajmovima, besplatnim gradilištem, podjeljivanjem plemstva spretnim poduzetnicima i t. d. Tako je u Francuskoj procvao čitav niz industrijskih grana, koje su snabdijevale pola Evrope. Najviše su se izvozile svilene tkanine, čipke, tapete, galanterijska roba i modni artikli

uopće: luksuzno pokućstvo, odijelo, vlasulje i parfemi. Nesamo da se pogodovalo domaćoj industriji: Francuska se ugledala i u strane uzore: čarape su se tkale po engleskom uzoru, limena se roba proizvodila po njemačkom, proizvodnja zrcala povodila se za mletačkim, a suknarstvo za nizozemskim uzorom. Provodeći dosljedno svoj sistem, Colbert je većim dijelom ukinuo unutrašnje carine, čime je Francuska na gospodarskom području pretekla Njemačku. Colbert je postigao i povećanje radnog vremena, redarstvenim je mjerama pobijao nezaposlenost, a broj pučanstva dizao posebnim premijama za obitelji s brojnom djecom i porezima na neoženjene. Zabranio je iseljivanje radnika a pogodovao useljavanju. Merkantilizam proveden do skrajnjih granica dovodi do krijumčarenja, koje je organizirano sa strane države i do sličnih apsurda. Tako je neki pruski kralj zabranio nošenje drvenih cokula, da se ne bi time oštetila industrija kože, a Fridrik Veliki namjestio je posebne detektive, *Kaffeeriecher*, koji su njuškali da li tkogod prži kavu i time krši državni monopol. A monopol je bilo sve i sva, pa i četinje od svinja, koje bi posjednik morao svake godine na Ivanje prodavati oblastima.

Već je John Locke kritizirao ovakovo državno skrbništvo, koje znatno ograničuje slobodu individua. Treba međutim znati, da su tada sve države Evrope bile pretežno agrarne, te su gotovo čitavu potrošnju pšenice mogle same namiriti. Osim toga su najvažnije sirovine: vunu, svilu, lan . . . proizvodile kod kuće. Aktivna trgovačka bilanca nije, međutim, sprečavala, da masa gladuje, budući da izvoz obogaćuje samo tanki sloj privrednika. Nakon kratkoga cvata slijedilo je zaduženje i bijeda, a deduktivna metoda, koja apstraktnom formulom siluje zbilju, otkrila je na gospodarskom području svu svoju nemoć.

Dramska kristalografija. Prava je slava Ljudevita XIV., što se nije zadovoljio ratovima i sjajnim dvorom, nego je nastojao da njegova vladavina bude i zlatna era umjetnosti. Stoga su ga i rado uspoređivali s Augustom, što je u neku ruku i točno. Veliki ceremonijar ove pozlaćene dvorske umjetnosti, kojoj ne možemo poreći raskoš i ukus kao ni istančanu artistiku, bio je Nicola Boileau, „zakonodavac ukusa“ *(législateur du goût)*, koji je diktatorski odredio kako valja pisati stihove, povodeći se dakako za Descartesom. Što nije jasno i nedvoumno, ne može biti ni lijepo, a razum koji objašnjava i sređuje glavni je zakonodavac poezije. Umjetnost kako je shvaća Boileau ima isti cilj kao i Descartesova filozofija, a to je istina. Vrhovna je zasada Boileauove poetike: „Ništa nije lijepo do onoga, što je istinito“ *(Rien n'est beau que le vrai)*. Pod istinom ne razumijeva se iskustvo, nego ono, što se poklapa s logikom. Logika daje zakone života, gledanja i oblikovanja: tko se za njom povodi, postupa „prirodno“.

Odatle se nadaje ideal onoga, što je veličanstveno jednostavno *(le grand facile)*, kako veli Fénélon, „Labud od Cambraia“, pisac „Telemakovih pustolovina“. Tu su knjigu smatrali najvećim epom vremena, upravo sviju vremena, premda je izrazito didaktično djelo namijenjeno vojvodi Burgundskom, kojemu je trebalo prikazati dužnosti i zadaće vladara. Zahtjev za preglednom obradbom građe doveo je do triju jedinstava, koja su s nepravom izvedena iz Aristotela: jedinstvo mjesta, vremena i radnje. Jedinstvo mjesta je ordinata, jedinstvo vremena apscisa, dok jedinstvo radnje tvori idealnu krivulju. A kako posvuda vlada razum, treba i da strasti budu umjerene i uljuđene. Sva očitovanja razularene vitalnosti treba izbjegavati, krajnje situacije ukusno i razborito prevladati: i na samoj smrti junaci ovoga teatra ne zaboravljaju, što su dužni dvoru i Descartesu! Događaji se ne razvijaju eruptivno, na skokove, kao kod Shakespearea, koji je barbar, nego su nalik na pojedine članke u nizu zaključivanja, ili redove jednadžbe. Pjesnici ovoga doba izvrsni su kristalografi, a ne mineralozi. Čitajući njihova djela ili gledajući ih na pozornici, bivamo točno upućeni u opće oblike stvari, ali ne saznajemo ništa o njihovoj tvrdoći, boji, sjaju, gustoći, gdje se nalaze, čime se razlikuju od modela, ne saznajemo ništa o njihovoj individualnosti.

Dvorska luda. „Veliki Corneille“ *(Le grand Corneille)* još je pjesnik Fronde: herojčan, smion, gotovo poletan, ali je ipak akademik, koji voli da rezonira. Njegova je etika uzvišen stoicizam, koji nalazi vrhovno zadovoljstvo u pobjedi čovjeka nad sobom samim, u žrtvi pojedinca za ideju, to jest u većini slučajeva za državni probitak. U svojoj raspravi o strastima označuje Descartes kao

najveću krepost, ključ svim ostalim krepostima i glavno sredstvo u borbi sa strastima, velikodušnost, kojoj daje dva imena: *magnanimité* i *générosité*. Ta je velikodušnost glavni junak Corneilleovih tragedija. Kada bismo tri velika dramatika francuskoga klasicizma htjeli usporediti s velikim grčkim tragicima, odgovarao bi pomalo arhajski Corneille Eshilu, istančano ženski Racine Sofoklu, a problematski poznavač ljudske duše Molière Euripidu, koji je također pisao komedije i vodio žilavu, no jalovu borbu protiv kazališne forme, koja mu je bila nametnuta. Demokratski i skeptični Grci Periklova doba bili su u pitanjima umjetničke forme nesmiljeno konzervativni kao i aristokratski i dogmatični Francuzi Ljudevita XIV. Zato je Molière, na oko šaljivac, zapravo tragična figura među francuskim klasicima. Da je bio najveći među njima spoznali su i neki vidoviti suvremenici. Kada je Ljudevit XIV. pitao Boileaua tko je najvredniji pjesnik njegova razdoblja, ovaj je odgovorio: „Veličanstvo, to je *Monsieur* Molière."

„To nisam mislio", odvratio je kralj, „no vi to bolje znate". Molière nije u svojim djelima mogao ni smio dati drugo no „jednadžbe" škrtosti, hipohondrije, licemjerstva, arivizma, apstrakcije, drske subrete i vjernog ljubavnika. Morao je slikati sa šablonama, jer su to htjele mušterije, pa je pravo čudo kako je s ovom grubom tehnikom stvorio tako šarene i pikantne, originalne i žive uzorke. Molière, koga bismo mogli prozvati dvorskom ludom, bio je i nešto više, moralni zakonodavac svoga vremena, i ako je postupao prikriveno i tako rekavši anonimno. No to je u suštini misija svakoga velikog komediografa.

Slikarstvo i dekoracija. I slikari onoga doba prožeti su kartezijanskim načelima. Poussin u tolikoj mjeri, da se i samim suvremenicima učinio odviše strog. Značajno je da se izvježbao u crtanju na antiknim relijefima. Njegovi likovi imaju tipična lica, oni su predstavnici vrste, kao biljke u kakvom herbariju. Poussin je bio učen slikar, dobar poznavač klasične starine, a velika je njegova zasluga, da je u slikarstvo uveo krajolik. No i tu je postupao kao arheolog: njegovi pejzaži uvijek su antikni krajolici. Dok na pozornici nastupaju mrtvi Rimljani u krinolini i sa vlasuljom na glavi, odijeva Poussin živu prirodu u togu i navlači joj koturne.

Priroda, kako je gleda Poussin, upravo je matematička: divno drveće sa svojim finim, no geometrijskim siluetama, pećine sa veličanstveno jasnim i skladnim plohama i uglovima, okrugla jezera, oštri kutovi gorskih kosa, pravilni oblaci i linije ljudskoga tijela, koji svojom simetrijom tvore umjetnički ornamenat. No on je začudo i vanredan majstor ugođaja: pravi barokni umjetnik, koji utire put suptilnoj umjetnosti Claude Lorraina, virtuoza svijetla i prvog plana. Kod Lorraina je priroda nepatvorena, ali uljuđena, udešena, pripitomljena. Priroda, koja se ne kosi ni sa razumom, ni sa dvorskim obzirima. Rigaud, da spomenemo još jednog značajnog umjetnika, dvorski je majstor i vrhovni garderobier svoga doba, koji slika ljude, kako trebaju biti po vanjštini. Ovako se moraju odijevati, ovako češljati, ovako stajati, sjediti, pružati ruku, držati mač, nabrati mantiju: efektno i umjereno, veličanstveno i disciplinirano, tako da svaki bude mali *Louis Quatorze.*

Palače onoga doba odlikuju se sličnom fizionomijom. Izvana djeluju impozantno i povučeno, kraljevski, te svojom oholom jednostavnošću pobuđuju gotovo oskudan dojam. Pročelje je bez ukrasa, jer je okrenuto prostome puku, no ponutrica je upravo raskošna. Pod je umjetnički parketiran, strop pokrit slikarijama, sa zidova blista raznobojni mramor, bogati štuk, baršun i brokat, srebro i bronza, a ponajviše zlato, simbol sunca. Silna ogledala umnažaju ovaj sjaj. André-Charles Boulle, kraljevski stolar *(ébéniste du roi)* ispunjuje dvorane konzolnim stolićima *(guéridons)* za velike svijećnjake, pravi pokućstvo od ebanovine s ukrasnim umecima od kovine, željvine kore, sedefa i slonove kosti *(marqueterie).* Kraljevska manufaktura za pokućstvo u Parizu postaje pod vodstvom dvorskoga slikara Lebruna uzornom tvornicom za proizvode umjetne stolarije. Godine 1680. izumio je Jacquin postupak za proizvodnju umjetnog bisera, koji se od sada na veliko upotrebljava. Veliki su parkovi načičkani mramornim hermama, tritonima, najadama, atlasima, zemaljskim kuglama; šumne kaskade ruše se niz kamene stepenice, drveta i živice dobivaju oblik vaza,

prizma, piramida i životinjskih silueta, a tvore katkad prave pravcate odaje. Nije bez interesa spomenuti, da je već tada izumljeno dizalo *(ascenseur)*, koje odgovara današnjem liftu. No to se dizalo upotrebljavalo samo u velikim palačama, pa se i u tome vidi koliko se tadašnja kultura razlikuje od današnje: ona je bila u suštini asocijalna, te nikome ne bi palo na pamet, da bi se novim praktičnim izumom mogao poslužiti tkogod drugi osim članova najviših slojeva.

Lully. Glazba je pretežno u službi kazališta. Jean Baptiste Lully, Firentinac, koji se zapravo zvao Lulli, tvorac je velike opere *(tragédie lyrique)*. Njegov libretist bio je Philippe Quinault, koga su suvremenici stavljali iznad velikih tragika. Lully je umio monopolizirati operu, postignuvši, da je kraljevim dekretom zabranjeno svim ostalim kazalištima da namjeste više od dva pjevača i šest glazbenika. Lully nije bio samo skladatelj, nego i dirigent, intendant, redatelj. Bio je upravo opsjednut svojom umjetnošću, koja ga je i spremila u grob: prigodom jedne predstave tako je bjesomučno udarao svojim štapom takt, da je smrtonosno ozlijedio nogu! Lully je podigao značenje zbora, koji je bio posvema zanemaren, dao prvenstvo ritmičkom elementu nad melodijskim. Muzika treba da pojača djelovanje riječi, da ih osjećajno obogati i produbi. Njegova je umjetnost deklamacija i retorika u najljepšem i najispravnijem obliku, savršeni *pendant* Corneilleu i Racineu, s kojima se svijesno takmi. Njegova je glazba recitativna, bez koloratura, upravo bez pravih arija. Opera je veličanstveno opremljena: scenarija, baleti, povorke, brojni ženski i muški korovi (i iza scene), glazba crta morske oluje, bitke, potrese, vulkanske provale, paklene strahote. Ako je klasična tragedija *(tragédie classique)* neka vrst muzike, procijeđena ritmom, stilska volja razdoblja očituje se i u operi. A prirodno je da je muzici najbolje uspjelo da se potpuno matematizira, da se ispuni potpuno kartezijanskim duhom simetrije.

La Rochefoucauld. Kad bismo razdoblje Ljudevita XIV. prosuđivali samo po njegovim operama i tragedijama, građevinama i slikama, raspravama i propovijedima — morali bismo steći uvjerenje, da su tadašnji ljudi bili nadnaravne veličine, grandiozni,

ali dosadni i bez duše. Kakovi su bili zaista, saznajemo iz umjetničkih i književnih djela druge garniture: iz karikatura i letaka, satira i memoara, anegdota i aforizama. Na tom su se području istakli neki sjajni diletanti: njihova su djela ostala živa do dana današnjeg. Svatko poznaje La Bruyèreove portrete, zapamćenja vojvode od Saint-Simona, pisma gospođe Sévigné. Iz tog preobilja istinskih životnih manifestacija odabrat ćemo samo jedno djelo, koje predstavlja sva ostala: „Maksime“ vojvode La Rochefoucaulda.

La Rochefoucauld prvi je pravi aforistik novoga doba. Njegove kratke rečenice su zgusnute moralno-psihološke rasprave. *Esprit géometrique* živi i u njima: britke antiteze, kristalografski način pisanja. Uz to je autor čovjek od svijeta, čovjek salona: njegove opaske nisu samo duhovite, nego i prijatne, elegantne, a djeluju kao kaplja biranog parfema. Jaki su ekstrakt mirisa, što su ga stvorila brojna životna iskustva. Njegov je filozofski sustav veoma jednostavan. Kao što psihoanaliza sve objašnjava spolnim nagonom, tako La Rochefoucauld svodi sve ljudske čine na jedan osnovni nagon. To je taština ili samoživost, *orgueil, vanité, amour-propre.* „U carstvu egoizma možemo svašta otkriti, a koliko god toga i otkrili, preostat će još mnogi nepoznati krajevi“, veli La Rochefoucauld. „Samoživost govori svim jezicima, igra sve uloge, pa i rolu samozataje.“ Ili: „I krepost ne bi došla daleko, kada je ne bi pratila taština.“ Tražeći svuda skroviti talog ljudske taštine, La Rochefoucauld je otkriva u posljednjim skrovištima i zakucima. Ni najtanja nijansa ne izmiče njegovom oštrom oku. „Ljudi radije govore o sebi zlo, nego da uopće o sebi ne govore.“ Ili: „Odbiti hvalu znači da hoćemo biti hvaljeni po drupi put.“ Još: „Praštamo onima, koji nam dosađuju, ali nikada onima, kojima mi dosađujemo.“ I krepost je samo oblik poroka: „Sve se kreposti gube u samoživom interesu kao rijeke u moru.“ Ljudi se ne podaju jednom jedinom poroku, „jer ih imaju po nekoliko.“ A „kada nas poroci ostave, zavaravamo se vjerom, da smo ih mi ostavili“. I stoga „stari ljudi daju dobre savjete, da bi se utješili, što više ne mogu davati loše primjere“. Govoreći o ljubavi, La Rochefoucauld veli, da je više slična mržnji negoli prijateljstvu,

prosuđujemo li je po većini njenih učinaka. No „prava je ljubav kao i sablasti: svi o njoj govore, no malo je tko vidio tako šta". Ipak La Rochefoucauld nije cinik nego skeptik, koji prikriva svoje osjećaje. Zna da *esprit* ne može nadoknaditi čuvstvo, te da se prava uljudba *(politesse de l'esprit)* osniva na „plemenitim i nježnim mislima". Lukavština, izdaja, najsigurnije je sredstvo da budemo prevareni, pogotovo, ako smo uvjereni da smo lukaviji od drugih. Mnoge La Rochefoucauldove opaske odišu najsuptilnijom otmjenošću, kao na pr. ova: „Veća je sramota sumnjičiti svoje prijatelje, negoli od njih biti prevaren." Ili: „Prevelika žurba da se za nešto odužimo, neka je vrst nezahvalnosti." Ili: „Lako se tješimo zbog nesreće svojih prijatelja, ako nam ta nesreća daje priliku, da im iskažemo svoju odanost." U toj mješavini frivolnosti i plemenita duha, opora materijalizma i najnježnijeg takta, sadržana je duhovna flora, kojom se odlikuje razdoblje Ljudevita XIV. U tvrdnji, da je „biti smiješan veća sramota, negoli biti sramotan", odrazuje se čitav svijet Versaillesa sa svim svojim svijetlima i sjenama.

Allonge. Kostim razdoblja izrazito je salonski, a glavna mu je svrha reprezentacija, parada i poza. Mjesto dotadašnjeg haljetka dolazi u modu kaput sa širokim rukavima, bogato izvezen. Taj *justaucorps* dopire do koljena, a ima golema dugmeta. Dame nose svečane oprave sa utegnutim pršnjakom i povlakom, koja — prema dostojanstvu — iznosi dva do trinaest metara. Vatirana stražnjica *(cul de Paris)* treba da pobudi dojam kao da je ovaj dio tijela izvanredno razvijen. Mjesto čizme nosi se cipela sa kopčom, a muško i žensko nosi rukavice od fine bijele kože. Najviše udara u oči velika svečana vlasulja, *allonge,* koja se javlja oko 1625., a oko 1655. općenito se upotrebljava. Ova vlasulja čini „ljude slične lavu", kako je netko rekao, a stoga je i najčešće svijetlosmeđa ili plava. Otprilike u isto vrijeme nestaje „muha", posljednji ostatak bradice, a svatko se odsada brije. Ženski *pendant* vlasulji jest *fontange,* ukras glave, koji je napravljen od nabranih čipaka, vrpcâ i lažne kose. Taj bi ukras dosizao i metar i pô visine.

Često se čuje da je perika nastala zbog toga, što je Ljudevit XIII. bio ćelav, a kako dame nisu htjele zaostajati za gospodom,

udomaćila se spomenuta ženska vlasulja. To međutim nikako ne stoji. Prije svega u ono doba nije još francuska moda vladala Evropom, nego su u modi prednjačili Nizozemci. A osim toga Ljudevit XIII. bio je takova ništica, da je sasvim nevjerojatno, da bi baš on nametnuo svome razdoblju kakovu modu. Kulturna hegemonija Francuske započinje pod Ljudevitom XIV., koji se dugo vremena otimao i borio protiv vlasulje, budući da je imao veoma lijepu i dugačku kosu. Tek godine 1673. nataknuo je Kralj-Sunce prvi put vlasulju na glavu. Osim toga treba znati da vlasulji nije bila svrha prikriti nedostatak kose, nego je oduvijek bila zamišljena kao odjevni predmet, kao ukras kojim se dotjerujemo, nešto poput pernatog šešira ili pojasa.

Vlasulja je simbol ljudi 17. stoljeća. Ona potencira i izolira, a to su, kako ćemo još vidjeti, osnovne tendencije stoljeća. Osim toga stilizira, upravo zato jer je neprirodna. No vlasulja nije neka novost. Prednjoazijski narodi poznavali su vlasulju, u prvome redu Egipćani, koji su se štaviše služili umjetnim bradama. Isti duh apstrakcije, koji je stvorio njihove piramide i sfinge, stvorio je ornamentalne spletove kose i četverokutne brade, koje bi mogli objesiti.

Kava i druga pića. Karakteristično piće visokog baroka je kava, koju su Arapi i Turci odavna poznavali, ali se u Evropi udomaćila tek sredinom 17. stoljeća. Prva evropska kavana je *Virginia Coffe-House,* otvorena godine 1652. u Londonu. Tu se i prvi put uobičajilo, da se pripadnici iste stranke, klase ili zvanja sastaju u određenim kavanama. Tako je bilo papističkih, puritanskih, whigovskih i rojalističkih kavana, kao i kavana za kicoše, liječnike, prostitutke i obrtnike. U jednoj književnoj kavani stolovao je slavni Dryden, a pjesnik kojega bi stihove ondje pohvalio bio je siguran da će te sezone imati uspjeha. Tek dva desetljeća kasnije pojavile su se u Francuskoj prve kavane, a u Njemačkoj tek početkom osamdesetih godina. Jedna od najslavnijih bečkih kavana osnovana je nakon opsade Beča, a osnovao ju je neki Srbin, koji se okoristio turskim plijenom — vrećama kave, koje su Turci ostavili na bojištu nakon poraza. Godine 1720. bilo je u Parizu oko trista kavana. Već se tada u posebnim sobama kartalo ili

biljarilo, dok se pušiti smjelo samo u prostim lokalima. Može se reći da je kava kao *tonicum* vršila tada još važniju ulogu nego danas. Veoma je značajno po ono racionalističko doba, da voli kavu, opojno sredstvo, koje stvara i potiče trijeznu opojnost, ako se tako smije kazati. Voltaire je bio strastveni kavopija. Ako i možda ne bi popio pedesetak šalica na dan, kako se tvrdilo, sigurno je da bez kave nije mogao živjeti ni raditi, a to se vidi i u nervoznom i providnom stilu, koji ga karakterizira.

Uz kavu se javljaju i druga sredstva uživanja: sladoled, pjenušavo vino i čokolada. Pjenušavo vino, koje će se tek sto godina kasnije prozvati „šampanjcem“, omogućeno je izumom čepa od pluta. Čokolada, omiljelo piće starih Mehikanaca, osvojilo je Evropu tek onda, kada se netko dosjetio da pridoda malko šećera. U osiromašenoj Španjolskoj postala je čokolada prehrambenim sredstvom širokih slojeva naroda, te je nerijetko morala nadoknaditi čitav obrok. Čaj, kava i čokolada ne potiskuju međutim alkohol. Nijemci se još uvijek spominju kao teške pijanice, no čini se, da ni Francuzi ni Englezi mnogo za njima ne zaostaju, dok su južnjaci oduvijek relativno umjereni.

Konačno stiče priznanje viljuška kao koristan pribor za jelo. Zanimljivo je spomenuti, da se još u prvoj poli 17. stoljeća mnogi satirici rugaju upotrebi vilice, smatrajući je pukom afektacijom. Ipak vilica prodire oko 1650. na francuski dvor, nakon što je prihvaćaju i drugi. Dotada se meso jelo rukom ili, ako je netko htio biti naročito fin, nožem, koji bi turao u usta. Nova je moda i skidanje šešira. Čistoća je veoma popustila, pogotovo u najvišim krugovima. Javna kupališta, koja su bila pod konac Srednjega vijeka veoma brojna, sada su posvema nestala. Privatnih kupaonica gotovo i nema, a toaleta je uglavnom u tome, da se ruke ture u vodu, a lice nakvasi kolonjskom vodom. Rublje se mijenjalo vrlo rijetko, a u krevetu sunčanoga kralja bilo je stjenica. Rasipna upotreba svih mogućih mirisa, ličila i masti veoma je stoga shvatljiva.

Pošta. Prometala su još uvijek veoma primitivna. Tek pod konac 17. vijeka postaje kočija ravnopravna jahaćem konju, što mnogi osuđuju, jer da će ljudi postati mekoputni, a konjogojstvo stradati. Ipak je u velikim gradovima bilo javnih kočija, koje se u Parizu zovu *fiacres*. Pripadnici srednjeg staleža služe se uglavnom nosiljkom *(porte-chaise)*, premda i taj način kretanja mnogi osuđuju, jer da nije dostojno čovjeka da se služi svojim bližnjim kao teglećom stokom. Članovi visokog društva drže divne karuce, koje prate teklići, a vuče najmanje četvero konja. To međutim nije nikakovo razmetanje, nego je opravdano lošim stanjem tadašnjih cesta. U to doba pomalo se organizira poštanski putnički promet stalnim prometnim linijama. Promet se vrši velikim kočijama, a na određenim se postajama mijenjaju konji. Ove postaje pružaju umornim putnicima konačište i tako nastaje „gostionica k pošti“, prvi preteča modernog hotela. Putovalo se veoma polagano: put od Londona u Oxford, koji danas prevaljujemo željeznicom za nepuni sat, trajao je dva dana. A kada je nova jedna linija za tu prugu trebala samo trinaest sati, dobila je nadimak „leteće kočije“ *(flying-coach)*. Da bi se kola prevalila ili da bi ih napali razbojnici nije bilo ništa neobično. Još napornije i nesigurnije bilo je putovanje po vodi. Veće putovanje morem važilo je kao pustolovan pothvat, a brodolom i borba s gusarima, o čem pričaju svi putni romani onoga doba, svakidašnji događaj. Stanovanje u tijesnim i mračnim prostorijama bilo je veoma nehigijensko, a prehrana (gotovo isključivo usoljeno meso, brašno i sušeno povrće) prouzrokuje brojna oboljenja. Pomorski promet uopće nije bio uređen, te je ovisilo o sretnom slučaju hoćemo li uhvatiti vezu. Tek početkom 18. vijeka javljaju se tako zvani *packet-boats*, brodovi, koji su stalno plovili između Engleske i kontinenta i prevažali ponajprije pakete i pisma, a kasnije i putnike.

Novine i časopisi. Uređenje pošte u vezi je postankom modernog novinstva. Novine su isprva bile rukopisna saopćenja pojedinim dostojanstvenicima ili mogućnicima. Ti su sretnici imali posebne dopisnike. Često bi saopćenja služila i širem krugu, ako bi njihov posjednik ovim „gazetama“ trgovao. Prve štampane novine širili su poštari, kod kojih su sve novosti bile tako rekavši usredotočene. Te su prve novine izlazile većinom sedmično, a sadržavale su gole činjenice, bez ikakove kritike ili objašnjenja, budući da su bile podvrgnute veoma strogoj cenzuri. Stoga su i letaci mnogo slo-

bodniji u izražavanju. Takovi su letaci nastali u doba reformacije, a kako su se tajno širili i iznosili nepoznate ili zanimljive stvari, predstavljali su znatnu političku moć. Osobito opasni bili su nizozemski „paskvillanti“, kojih su se sve evropske vlade s pravom bojale. Prvi je tjednik izašao godine 1605. u Strassburgu; prvi dnevnik — *Daily Courant* — gotovo sto godina kasnije u Londonu. Veoma su važni i učeni časopisi, kao pariski *Journal des Savans*, londonske *Philosophical Transactions*, rimski *Giornale dei Letterati* i leipziška *Acta eruditorum.*

Bayle. Znanstveni život veoma se razvija. Dovoljno je spomenuti znanstvene pothvate Pascalove, o kojima je već bilo govora, biblijska istraživanja Spinoze, koja nastavlja Richard Simon u Parizu, historiografsku djelatnost Mézéraya ili Jeana Mabillona, koji je osnovao diplomatiku, znanstveno istraživanje historijskih povelja. Najviše se međutim istakao Pierre Bayle svojim učenim i duhovitim leksikonom — *„Dictionnaire historique et critique“.* Sve pojave države, crkve, društvenih običaja, umjetnosti i znanosti nalazimo u tom leksikonu obrađene zabavno i oštroumno. Bayle ih, kako sam veli „anatomira“: i ovaj smioni skeptik, preteča francuskog prosvjetiteljstva, pristaša je Descartesove analitičke metode. Bayle razotkriva protuslovlja između filozofije i vjere, uma i objave, ističući kako je među biblijskim pojavama bilo osoba, koje nisu nimalo svete, dok naprotiv među poganima i onima, koji niječu Boga, nalazimo kreposnih ljudi. Činjenica Prvoga grijeha nerješiv je paradoks: ili je čovjek slobodan, ili nije. No Bayle ne zaključuje, da je vjera ništetna, nego je ništetan ljudski um. On se mora podvrći vjeri. Bayle je skeptik, ali obzirom na filozofiju. Ipak je sakupio golemu građu prigovorâ, koji su upereni protiv pozitivnog kršćanstva, te efekt nije mogao izostati. Bayle je, istina, pokušao da uspostavi gledanje, koje smo pod konac Srednjega vijeka označili krilaticom: *credo quia absurdum.* No 18. vijek stao je na protivno gledište poslužívši se oružjem, koje mu je namro ovaj filozof. Voltaire je dobro primijetio, da kod Baylea nema jednoga retka, koji bi sadržavao kakav napadaj na kršćanstvo, ali nema niti jednoga retka, koji ne bi dovodio do sumnje. Bayle, istina, vjeruje, ali drugima oduzimlje vjeru.

Mikroskop. Najveća je slava 17. vijeka napredak egzaktnih znanosti. Prirodne nauke odlikuju se u to doba genijalnim koncepcijama i obuhvatnim teorijama. Medicina je bila razmjerno najmanje razvijena. Pariška škola, kojoj se rugao Molière, poznavala je u suštini dva univerzalna sredstva: puštanje krvi i klizmu. Ta sredstva nisu ni bila tako neopravdana, budući da su gornji slojevi zbog nedostatnog kretanja i preobilnog jela i pila trpjeli od hiperemije. Nizozemska škola voljela je „polifarmaciju“, što će reći upotrebu velikih količina najrazličitijih lijekova, koji su često imali protivnu djelatnost, ali su većim dijelom bili bezazlene trave. I tu se očituje barokna sklonost stvarima nadutima i zapletenima, preobilju i prenatrpanosti. Naprednije od medicine jesu deskriptivne prirodne nauke. John Ray je tvorac zoološke sistematike. Životinje dijeli Ray u kralježnjake i nekralježnjake. Veoma je važno usavršivanje mikroskopa, koji je otkriven prije negoli dalekozor, ali se tek sada počinje više upotrebljavati. Njime je Leeuwenhoek otkrio infuzorije, sloj štapića u očnoj mrežnici, fasetno oko kukaca, pruge bezvoljnih mišića, a Malpighi crvena krvna tjelešca i čitav niz anatomskih pojedinosti, koje su još danas poznate pod njegovim imenom. Nikola Stenonis spoznao je da je srce središte krvnog optoka (dotada se mislilo da je to jetra) i pronašao izlaz zaušne žlijezde *(ductus stenonianus).*

Međutim je Olaf Römer prvi mjerio brzinu svijetla, a Christian Huygens objasnio dvostruki prijelom svjetlosti u islandskom kalcitu i otkrio Saturnov prsten, uru-šetalicu i znatno dotjerao istraživanja o centrifugalnoj sili. No Huygens je stekao najvećih zasluga kao tvorac teorije, koja će tek početkom 19. vijeka oboriti Newtonovu emisionu teoriju. Za razliku od Newtona, Huygens je tvrdio, da se svijetlo širi titranjem posebne materije, koja nije istovjetna s onom, koja služi širenju zvuka. Ta je materija „eter“, savršeno je elastična, nema težine, te nije podvrgnuta zakonu sile teže. Dok je Newton držao da je svjetlost fina materija, koju emitiraju blistava tjelesa, Huygens je ustvrdio, da svjetlost nastaje titranjem etera.

Newton. Ipak je Newton reprezentativni naučenjak 17. vijeka i jedan od najvećih filozofskih duhova otkada je svijeta i vijeka.

I kao matematik i kao fizik i kao astronom postigao je revolucionarne rezultate. U svojoj „Optici“ pokazao je da sjedinjenjem spektralnih boja nastaje bijela sunčana svjetlost, te da se osobine boja osnivaju na različitosti zraka svjetlosti. Posebnim teleskopom, što ga je sam konstruirao, izvršio je zamašna astronomska otkrića. Udario je temelje infinitezimalnom računu, te su neizmjerno malene veličine sa svojim neprimjetljivim promjenama postale predmet egzaktnog računanja. No glavno je njegovo djelo teorija sile teže, u kojoj je povukao zaključke iz pojedinačnih istraživanja. Vele, da se, gledajući kako pada jabuka sa stabla, dosjetio općoj privlačivosti središta zemlje, a u njemu se rodila misao, da ista sila pokreće Mjesec i Zemlju oko Sunca i čitavo mehaničko zbivanje svemira. Tu je misao formulirao u svome glavnome djelu *„Philosophiae naturalis principia mathematica“* (Matematička načela prirodne filozofije). Zakon gravitacije glasi: Privlačna je snaga u direktnom omjeru sa masom i obratnom omjeru sa kvadratom udaljenosti. A kako svi mjeseci gravitiraju prema svojim planetima, a svi planeti prema svojem suncu, vrijedi ovaj zakon za cijeli svemir. S pomoću ove teorije objasnio je Newton brojne kozmičke pojave, koje su dotada bile zagonetne: smetnje u eliptičnoj putanji planeta, nepravilnosti u pokretima mjeseca, plimu i osjeku. Kao filozof nije Newton iz rezultata svojih istraživanja povukao materijalističke zaključke. Čudesna pravilnost svemira potkrepila ga je u njegovu vjerovanju, da tim svemirom upravlja Bog, koji ga je i stvorio. Newton se, štaviše, dao i na teologiju, te je napisao raspravu o proroku Danijelu i apokalipsi, a u posljednjim godinama života bavio se gotovo isključivo vjerskim pitanjima. Bio je vrlo čedan unatoč izvanrednih počasti, što ih je postigao za goleme rezultate svoga stvaralačkog rada. To ističe i grobni natpis u Westminsterskoj opatiji, gdje je pokopan.

Karlo II. Engleska je bila tada na čelu znanstvenih nastojanja. Cromwellov sistem nije nadživio Cromwella. Sin Karla I. vratio se iz progonstva i zasio na prijestolje oduševljeno pozdravljen od svojih podanika. Karlo II. mnogo se interesirao za znanost, bio je član *Royal Society*, kome su pripadali najistaknutiji prirodnjaci onoga vremena, bavio se i sam astronomijom i osnovao glasovitu

zvjezdarnicu u Greenwichu. Bio je čovjek prijatan i ljubezan, taktičan i veoma inteligentan, a njegova je uljudba bila tolika, da se nekoliko časova pred smrt, nakon dugačke agonije, ispričavao svojoj okolini, što nikako ne može umrijeti. Bio je sjajan plesač, igrač, umio je izvrsno pričati anegdote, a veoma je volio sve grane umjetnosti, napose kazalište. No uza sve to bio je u suštini čovjek hladan i bezdušan, bez ikakovih načela, ne vodeći računa ni o čemu drugom nego o tome kako će uživati. Išao je štaviše u parlamenat da bi uživao, ističući kako je politička debata isto tako zabavna i zanimljiva kao kazališna komedija. Mnogo se pričalo o razvratu na njegovu dvoru. Kada je jednoga jutra kralja posjetio grof Shaftesbury, rekao je Karlo II. dobroćudno: „Ah, eto najveće bitange među mojim podanicima.“ A Shaftesbury se duboko naklonio i odvratio: „Da, Veličanstvo, među podanicima!“

Karlo II. nije bio ni čovjek osvetljiv a ni fanatik, nije hlepio za vlašću kao Stuartovići, ali nije bio ni ambiciozan. Za novac bi dao sve, što bi se od njega tražilo. Prodao je Dunkerque, svoju neutralnost, saveznike, kraljevske privilegije i drugo. No kako se god razbacivao novcem, bio je škrt u državnom gospodarstvu, te je slabo plaćeno činovništvo postalo rasadištem korupcije, kakovu Engleska dotada nije vidjela. Svi su njegovi ministri stekli u službi goleme imutke.

Vladavina Karla II. nije bila sretna. Za njegovo vrijeme desilo se nešto nečuveno: neprijateljska flota pod zapovjedništvom nizozemskog admirala Ruytera zaplovila je Temzom prema Londonu i zaprijetila Engleskoj neprijateljskom invazijom. Strahovita epidemija kuge poharala je zemlju, a golemi požar pretvorio je čitav londonski *City* u pepeo.

The glorious revolution. Karla II. naslijedio je brat Jakov II. gorljivi pristaša papizma i autokracije. Imao je sva loša svojstva svoga prethodnika, ali nijedno od njegovih dobrih svojstava. Bio je izvanredno zloban, tvrdoglav i glup. U progonima protiv inovjeraca i političkih protivnika svojski mu je pomagao vrhovni sudac Jeffrey, prava neman u ljudskoj spodobi, koji je i danas u Engleskoj na zlu glasu, premda je umro pred više od dvjesta godina. Jakov II. bio je zacijelo sadist kao Henrik VIII., a bio je

i seksualno nastran: njegove su ljubovce bile prava čuda od rugobe. Jedna od njih Catharine Sedley nije bila samo ružna, nego i duhovita, pa je rekla jednom zgodom, da ne zna, što kralja privlači. „Moju ljepotu — rekla je ona — ne može primijetiti, jer je nemam; a moju pamet ne vidi, jer je on nema.“ Nakon što je tri pune godine izazivao svoje podanike, dok se ni oni najstrpljivi i najodaniji nisu digli na noge, buknula je „slavna revolucija“ *(glorious revolution)*, a obje političke stranke pozvale jednoglasno Jakovljeva zeta Vilima Oranskog na prijestolje. Teolozi su izjavili, da vjera, istina, zabranjuje otpor protiv kralja, no propisi Biblije ne vrijede u svim zgodama, te je ponekad dopušteno da ih prekršimo. Zabranjeno je ubijati, ali rat tvori iznimku od ovog općeg pravila. Ne smije se kleti, no pred sudom mora svjedok prisezati, a ponekad je i dopušteno oprijeti se bezbožnim knezovima, kao što pokazuje i sam Stari Zavjet. Drugi su pak dokazivali, da se nije narod pobunio protiv Jakova, nego se Jakov pobunio protiv Boga, ne dajući caru što je carevo. Ipak možda Vilim Oranski ne bi nikad postigao cilja, da ga Jakov II., onako glup i nespretan kakav je bio, nije svojski podupirao.

Novi kralj bio je Englezima stranac, a nisu ga mogli pravo zavoljeti, jer je bio čovjek trijezan i povučen. Mnogi su smatrali njegovu ženu, kćerku Jakova II., zakonitom vladaricom Engleske. Kako je bila odana svome mužu, olakšala mu je njegov delikatan položaj, a ne valja zaboraviti da je Vilim Oranski jedan od najvećih diplomata i vojskovođa svoga doba. Kao pravi Nizozemac smatrao je Ljudevita XIV. glavnim neprijateljem i postigao potpunu reorijentaciju engleske vanjske politike.

Što se tiče civilizacije nije Engleska onoga doba bila mnogo naprednija od ostalih evropskih zemalja. Čuli smo kako se teško putovalo u ono doba. U gradovima bile su ceste tako tijesne, da je kočija jedva prolazila, pa se roba većinom otpremala malim kolicima, koja bi vukli psi. Gostionice su naprotiv bile izvrsne i na glasu; otprema pisama funkcionirala je začudo dobro i brzo. Plemstvo je živjelo većim dijelom na ladanju. Kakva je bila rasvjeta u gradovima, razabire se odatle, što je godine 1685. neki privatnik dobio koncesiju da uz godišnju nagradu postavi pred

svaku desetu kuću u Londonu svijetlo, koje će gorjeti do ponoći. Plemstvo je živjelo na selu ne razlikujući se mnogo u načinu života od seljaka. Ladanjske kuće bile su većim dijelom od drva, odaje bez tapeta i sagova, a zidovi premazani mješavinom piva i čađe. Ladanjski *gentleman* volio je jako pivo i konzumirao velike količine. Ratni sudovi smjeli su stvarati zaključke samo od šest sati izjutra do trinaest sati: očito je, da gospoda nakon ručka ne bi bila podobna odlučivati o važnim stvarima. Muškarci su se bavili lovom, igrom i politikom, te je malo vremena i volje preostajalo za potrebe duha. Obrazovanje žena bilo je na veoma niskom stupnju, te je u poredbi sa elizabetinskim vremenom veoma nazadovalo.

London. London je u ono doba potpuni velegrad, koji broji pola milijuna stanovnika, desetinu engleskog pučanstva. Bristol i Norwich, najveći gradovi nakon Londona, ne dosižu ni trideset hiljada stanovnika.

Nakon velikoga požara sagradio je novi *City* Christopher Wren u renesansnom slogu, ugledajući se u Francusku, koja prednjači tadašnjoj Engleskoj. William Davenant, dramatik i kazališni poduzetnik, reformirao je pozornicu i stvorio barokno kazalište u duhu Ljudevita XIV. Tome je poslužila i glazba, a Shakespeareovi komadi preobraženi su u *dramatic operas*. John Dryden, *poeta laureatus*, virtuozno je oponašao Boileaua, Corneillea i Racinea, prilagođujući se spretno željama i potrebama publike. Uspoređivali su ga s Augustom, koji je — vele — našao grad sagrađen od opeke, da bi nakon svoje smrti ostavio grad od mramora. No tečajem vremena pokazala se gruba opeka Shakespeareova trajnijom od pustoga mramornog luksusa Drydenova. Vrijedno je međutim pribilježiti, da je Rymer, historiograf Vilima Oranskog, napisao, da se majmun bolje razumije u prirodu od Shakespearea, a pavijan ima više ukusa od njega. „U rzanju konja i režanju pasa — veli Rymer — ima više živog izražaja negoli u tragičnom patosu Shakespearea.“

Puritanci su oduvijek sumnjičili kazalište, da bi ga na koncu uopće zabranili. Kada su se Stuarti povratili, javlja se prirodna reakcija. Nesamo da se napušta dosadašnja priderija i pobožnjaštvo,

nego se i poštenje i pravu pobožnost smatra najsigurnijim znakom himbenosti. Stoga engleska komedija onoga doba poprima veoma čudnovate oblike. Žene, koje ni u veselo doba kraljice Elizabete nisu smjele glumiti u kazalištu, preuzimaju sada ženske uloge, a pisci im rado stavljaju u usta najgore prljavštine. Čitava generacija komediografa poplavljuje pozornicu modernim komadima toga stila. Junak tih komedija redovno je razvratnik, koji nema drugoga posla nego da zavodi žene. Ipak valja priznati, da te komedije nisu bez duha, a odlikuju se temperamentom i sjajnom konverzacijom. Od njih potječe i društvena komedija Engleza, koja u svome razvitku preko Sheridana i Goldsmitha, pa do Wildea i Shawa tvori jedan od najvećih svjetskih uspjeha Engleske.

Locke. Filozof Slavne revolucije bio je John Locke, koji u teologiji zastupa liberalno stanovište, a u politici parlamentarni konstitucionalizam. U svojim „Pismima za toleranciju" proglašuje vjeru privatnom stvari, u svojoj „Raspravi o građanskoj vladi" zahtijeva diobu državne vlasti između naroda i kralja, kako je faktično provedena u *Bill of Rights* Vilima III. U „Mislima o odgoju" pledira za prirodni odgoj kao praktičnu pripravu za život u službi društva. U glasovitom svom „Eseju o ljudskoj spoznaji" *(Essay concerning human understanding)* izradio je do posljednjih konzekvencija empirički sustav.

„Odakle potječe sveukupna građa uma i spoznaje? Na to odgovaram — veli Locke — jednom jedinom riječi: iz iskustva." „Nema nikakovih prirođenih ideja: to se vidi iz razvitka djeteta, koje se polagano, pojedinačnim iskustvima, privikava na apstrakciju. Ljudska duša nije ništa drugo no sposobnost primati utiske, komad voska, neispisana ploča, tamna odaja, koja kroz malene otvore prima slike izvana, a može ih zadržati. Spoznavanje je vanjsko ili unutarnje; u prvom slučaju se odnosi na predmete, u drugome na naša stanja. Prvi način spoznavanja zove Locke *sensation* (osjet ili oćut), potonji *reflexion* (samospoznaja). Svaki je spoznajni akt predodžba, te spoznajemo samo svojstva, a nipošto supstanciju stvari. No i ovo relativno znanje dostaje za životne potrebe. Božji bitak proizlazi neposredno iz opstanka i strukture svijeta; ćudoredni zakoni mogu se isto tako egzaktno dokazivati

kao i aritmetički poučci. Locke je stvorio tipično englesku filozofiju, koja sadrži sva nacionalna obilježja: deistična je i moralistička, demokratska i praktična, pobjeda „zdravoga razuma" i „zlatne sredine", a osniva se na „istini činjenica". Na takovo shvaćanje namjerit ćemo se još nekoliko puta, kada bude riječ o Engleskoj.

Thomasius. Engleska je bila jedina velevlast u Evropi, koja se emancipirala od apsolutizma, koji je Njemačka primila bez ikakove kritike. Upravo je nevjerojatno s kakvim su strahopočitanjem susretali Nijemci svoje najsitnije vlastodršce. Neki je publicist pisao knezu od Hessena: „Da nema Boga, tko bi više zaslužio da bude Bog nego Vaše Prejasno Kneževstvo?" Ljudi bi se topili od poštovanja i pred činovnicima, pomoćnicima vladara, koje su smatrali „knezovima u malom". Na osnovu teorije o svemoći države, smatrao se vladar ovlašten, upravo obvezan, da se upliće u sve i sva kao tiranski otac obitelji ili razredni nadstojnik. Jedini znanstveni časopis tadašnje Njemačke (spomenuta *Acta eruditorum)* ističe, da ne će podvrći kritici djela i prava knezova. Vladara se pozdravljalo kleknuvši, a kleknulo bi se i pred praznim njegovim kolima na cesti. Iz toga doba potječu i brojne dvorske službe: komornik, kapelan, *medicus*, konjušar, lovački meštar, ceremonijar i dr. Obrtnici su smatrali kao najveću čast, kad bi se mogli podičiti naslovom dvorskoga pekara, krojača, postolara ili vrtlara. Sve neplemiće, građanstvo i puk smatralo se ljudima drugoga reda, koji su stvoreni tek zato da bi davali dvoru novac, vojnike i poslugu. Tadašnja je Njemačka sasvim pofrancužena. „Nijemci se — kako veli Christian Thomasius — odijevaju na francusku, hrane francuskim jelima, služe francuskim priborom, francuskim jezikom, oponašaju francuske običaje, francuske pogreške, a boluje i od francuskih bolesti." Ovaj Thomasius jedna je od rijetkih aktivnih stavaka tadašnjeg kulturnog života u Njemačkoj. Jedan je od najodlučnijih protivnika torture i progona vještica, prvi od uvaženih naučenjaka, koji je pisao i predavao njemački, izdavač prvog popularnog njemačkog časopisa *„Freimütige, lustige und ernsthafte, jedoch vernunft- und gesetzmässige Gedanken oder Monatsgespräche über alles, für-*

nehmlich über neue Bücher", što će reći: Slobodne, vesele i ozbiljne, ali razborite zakonite misli ili mjesečni razgovori o svemu, napose o novim knjigama. Napuhnutim i nespretnim jezikom, koji je procijeđen francuštinom, ali duhovito i zorno, te neobično smiono šiba Thomasius nedaće vremena, psuje nadute profesore, netrpeljive svećenike, šarlatanske liječnike, jurističke cjepidlake, neotesane studente, nepoštene trgovce, lijene obrtnike i razvratne plemiće, da spomenemo samo glavne teme. Glavno mjerilo, s kojim Thomasius prosuđuje što valja, a što ne valja je „korist i upotrebljivost za život". Time je Thomasius otac njemačkog prosvjetiteljstva i pionir njemačkog novinarstva, budući da kulturna i socijalna pitanja obrađuje u opće razumljivoj formi.

Der grosse Kurfürst. U ono doba uzdiže se brandenburško-pruska država, koju Veliki knez-izbornik *(der Grosse Kurfürst)* pretvara u evropsku velevlast. Oslobodivši vojvodinu Prusku poljskog vrhovništva i slomivši moć državnih staleža uspostavlja apsolutnu monarhiju. Ne prezajući pred nasiljem i krivokletstvom učvršćuje svoju vlast iznutra i izvana, a da bi zaštitio državu od švedske opasnosti osniva stalnu vojsku, koju tvori *miles perpetuus*. Sagradio je kanal, koji veže Labu sa Odrom, uredio poštansku službu, reformirao porezni sistem i školstvo, osnovao sveučilište u Duisburgu, promicao poljodjelstvo i stočarstvo, povećao i poljepšao glavni grad Berlin, gdje je podigao dvorsku biblioteku i dao zasaditi drveće pred dvorom, po čemu je onaj dio grada dobio ime *Unter den Linden*. Podržavao je i malu ratnu mornaricu, koju je međutim njegov nasljednik zanemario, i osnovao štaviše trgovačku koloniju na Zlatnoj Obali Gvineje. U vjerskoj politici provodio je najveću toleranciju: premda je sam bio reformiran, dao je luterovcima i katolicima, pa i socinijevcima i menonitima potpunu slobodu vjeroispovijesti, a Potsdamskim ediktom pozvao je sve progonjene da se sklone pod njegovu zaštitu, čime je privukao u zemlju brojne hugenote, koji su se pokazali veoma korisni kao inženjeri i arhitekti, tvorničari i novčari.

Princ Eugen. Čitavo ovo doba obiluje markantnim pojavama. Takova je pojava i princ Eugen, koji je zbog slabunjava tijela i plašljiva držanja trebao postati svećenik, a postao je jedan od

najsjajnijih vojskovođa svoga stoljeća. Njegove pobjede kod Sente i Petrovaradina, Hochstädta i Turina, Oudenarda i Malplaqueta zadivile su Evropu i pribavile habsburškoj monarhiji Italiju i Nizozemsku, južnu Ugarsku i Sedmogradsku, Srbiju i Vlašku. No princ Eugen bio je i veoma spretan i dalekovidan diplomat: da se njega slušalo završio bi rat za španjolsku baštinu velikim političkim preokretom, a Ljudevit XIV. ne bi tako jeftino prošao. Princ Eugen bio je jedini austrijski državnik, koji je spoznao, da se habsburško carstvo može održati kao velevlast samo, ako prigrabi kolonije i osigura svoju vlast na moru. Stoga je htio da se sagradi velika flota, koja bi u Ostendeu i Trstu imala svoje glavne luke.

Bio je i velik prijatelj umjetnosti i znanosti, a da ga pri tom nije rukovodila želja za pustim luksusom, nego dublja potreba i pravo razumijevanje. Njegove zbirke dragocjenih medalja i gema, slika i bakropisa svjedoče o velikom znanju i ukusu. Glavno djelo Leibnizovo, „Monadologija", nastalo je na njegov poticaj, pa je pravo, što je njemu posvećeno. Za njega su gradili najveći arhitekti austrijskog baroka: Fischer von Erlach i Lukas von Hildebrand, koji se proslavio koketnim ljetnikovcem Belvedere: dvorac je skladno uklopljen u park i povezan s jezerom.

Kristina Švedska. Originalna je pojava i švedska kraljica Kristina, jedna od najglasovitijih ličnosti 17. vijeka. Vanjštinom nije bila lijepa, ali zanimljiva. Njene muškaračke manire i sklonosti mnogo su se komentirale, pa se štaviše sumnjalo kakvog je spola. Stoga je jednom, upravljajući kočijom, hotimice prevalila kola i ostala ležati s podignutim suknjama. „Dođite bliže da vidite jesam li muško ili žensko", doviknula je slugama, koji su pritrčali u pomoć. Veoma je rado jašila, išla u lov, izvrsno mačevala. Kosu je nosila podrezanu, a rado se uspoređivala s kraljicom od Sabe. Mnogo se zanimala za znanost, napose za matematiku i astronomiju. Znala je osam jezika, dopisivala je s Pascalom, pisala i sama „*Pensées*", pozvala Descartesa na svoj dvor, da bi joj pomogao pri osnivanju akademije. Bila je prva vladarica, koja je ukinula procese protiv vještica, no doskora se odrekla prijestolja, da bi pošla u Rim, gdje je prešla na katolicizam. Bila je svijesna svojih

vrlina, a ta je samosvijest poprimala s vremenom megalomanske oblike. Njena knjiga *„Histoire de la reine Christine“* (Povijest kraljice Kristine) posvećena je Bogu, jer na zemlji nitko drugi nije vrijedan ove časti. Na medalji, koja prikazuje s jedne strane njezin lik, s druge strane sunce, čitamo natpis: *„Non sit tamen inde minor“*, što bi značilo da njena odsutnost iz Švedske ne može nauditi njenoj veličini, kao što ni udaljenost sunca od zemlje ne krnji njegov sjaj.

Ovolika samosvijest ponovit će se u Karlu XII. na veliku štetu Švedske.

Petar Veliki. Jedan od najvažnijih događaja vremena jest ulazak Rusije u svjetsku povijest. Do Petra Velikog bila je Rusija kršćansko-orijentalna država. Nakon osvojenja Carigrada od Turaka, prenosi grčka crkva svoje sjedište u Moskvu, a Rusija preuzima baštinu istočnoga Rima. No Rusija je i otprije u suštini bizantinska država, o čemu svjedoči obožavanje vladara i apsurdna dvorska etiketa, stalne revolucije dvorjanika, vlast svećenstva i bizarno graditeljstvo. Mongolska vladavina, koja je potrajala četvrt tisućljeća ucijepila je narodu duh podložnosti i ropstva, čime je odredila sve daljnje faze njegove povijesti do dana današnjega. Pod konac 15. vijeka započinje velika politička ekspanzija. Godine 1480. uspjelo je Ivanu Velikom zbaciti tatarski jaram, a dva ljudska vijeka kasnije zaposjeda Ivan Grozni Kazan i Astrahan. Istoga stoljeća započinje osvajanje Sibirije, polovicom vijeka stigli su Rusi do Velikog oceana, a 1667. pripao je veći dio Poljske Ukrajine moskovskom carstvu.

Činilo se, kao da je Rusima namijenjena sudbina, da se šire prema jugu i istoku, no Petar Veliki silom je okrenuo Rusiju prema zapadu. Njegov je životni cilj „okno prema Evropi“. Dugotrajnim sjevernim ratom, u kojem su se Švedska, Danska, Saska, Poljska i Rusija borile za vlast nad Baltikom, uspjelo je Petru Velikom da prigrabi znatne teritorije, prodre do Istočnog mora i potisne Švedsku. Za vrijeme toga rata osnovao je Sankt Petersburg, koji je odredio za svoju prijestolnicu i osnovao tvornice, bolnice, vojarne, knjižnice, kazališta i uveo druge zapadnjačke izume. Svladavši pobune Strijelaca, koji su za vrijeme njegovih

prethodnika postali svemoćna dvorska garda, pravi pretorijanci, Petar je Veliki učvrstio apsolutnu vlast, obračunavši ujedno s urotama u svojoj obitelji i s nezadovoljnim plemstvom. Isto tako nasilno kušao je čitavoj zemlji ucijepiti evropsku kulturu. U tu svrhu pozivao je u Rusiju strane oficire i trgovce, naučenjake i umjetnike, zabranio nošenje brade i orijentalno odijevanje, uveo julijanski kalendar (dotada se računalo od postanka svijeta), sagradio Ladoški kanal, ograničio broj samostana, emancipirao žene, koje su dotada živjele posve povučeno, slao domaće plemiće na naučna putovanja u inozemstvo i tjerao narod u novo otvorene škole.

Kao čovjek, djeluje uza svu svoju veličinu i besprimjernu energiju neskladno, a moglo bi se reći i groteskno. Čitavog je života trpio od epileptičkih grčeva i bjesomučnih stanja, a evropsko odijelo nosio je kao karnevalski kostim. Imao je tri stalna pratioca: majmuna, koji bi mu sjedio na ramenu, nacerenu dvorsku ludu i veliku bocu rakije, koju je sam ispekao.

Prenagla reforma Petra Velikog nije Ruse usrećila. Ruski narod stigao je u to doba tek do Srednjega vijeka, a Petar Veliki gurnuo ga je u život razvijenog baroknog svijeta. Bila je to pobjeda kartezijanskog duha: prema apstraktnoj formuli stvoriti za vrijeme jednoga ljudskog vijeka novu evropsku velevlast, preobraziti teokratsku seljačku državu u birokratsku pomorsku vlast. Katarina Velika nastavila je ovaj program nasilne europeizacije, kao i većina Petrovih nasljednika. Lenjin je Petra Velikog označio kao svog političkog preteču, ističući, da je Petar prvi revolucionarac na prijestolju. Stoga se i opirao, kad su neki pristaše stali predlagati, da se Petrograd prozove Lenjingradom.

Osnovi barokne kulture. Jedna od najjačih spona, koja drži na okupu životne manifestacije barokne kulture, jest izvanredni kult forme. U tome se očituje geometrijski duh baroka, kao i njena volja za iluziju. Ovdje se presijeca kartezijanski racionalizam s Berninijevim iracionalizmom: u jednom i drugom triumfira volja, koja označuje pobjedu forme nad materijom, te štaviše želi i samu materiju svesti na puku formu. Tko najpotpunije primjenjuje propisana pravila, smatra se najduhovitijim, jer imati duha

znači pomoći formi do pobjede. Neki detalji odijevanja imaju tu svrhu, da povećaju dojam ozbiljnog dostojanstva, pa s tog razloga dolazi u modu i debljina. Debeli ljudi vladaju se često i nehotice afektirano. Barokna ljudi hoće da djeluju afektirano. U tom je sva razlika.

Što se tiče razuma, njegova je najjača i osnovna funkcija u tome da analizira, što će reći: rastvara, luči, izolira. I zaista u doba baroka srećemo samo pojedinačne individue. Ljudi tvore puke agregate, a ne kemijske spojeve. Cehovi su izgrađeni u tančine i strogo odijeljeni: pekar ne smije peći kolače nego samo kruh, kovač ne smije praviti čavle, a krojač ne smije prodavati krzna. Hijerarhija staleža ističe se svakom prilikom. Dvor je od ostalog ljudstva potpuno odijeljen. A nad njim stoluje potpuno sam i apsolutan — vladar. Ovi odnosi rađaju društvenom teorijom, koja smatra državu dobrovoljnom zajednicom potpuno samostalnih pojedinaca. Atomističko objašnjavanje prirode razrešuje čitavo fizičko zbivanje u gibanje sićušnih dijelova, koji su također izolirani. Najveće je misaono djelo stoljeća — Newtonova teorija gravitacije. Newtonova nebeska tjelesa ne dotiču se, nego se kreću samotna praznom vasionom, a pokreću ih tajanstvene sile iz daljine.

Značajno je i to, da su u ono doba udareni temelji nove znanstvene discipline — mehanike. Objasniti neku stvar isključivo razumski znači: objasniti je mehanički. Ideal vremena je primjena mehaničkog načela na ukupni život. S time u vezi vrijedno je spomenuti, da je tadašnjim ljudima služila kao uzor vladanja mehanička lutka. To se može shvatiti i doslovce: suknje, skuti, prsluci, zavrnuti rukavi, vlasulje — sve je to bilo podstavljeno žicom. Platonska ideja barokne duše jest marioneta. Ukrućena odjeća, koja trodimenzionalno ljudsko tijelo hoće učiniti plošnim, odmjereni nakloni, uglate kretnje, geometrijsko držanje kod stajanja i sjedenja, golema mrtva vlasulja — ne pobuđuje li sve to dojam marionete? A Descartes je ustvrdio, da je ljudsko tijelo mašina, dok je Molière ovu mehaničku psihologiju dramatizirao.

Nije slučajno da je baš u ono doba mikroskop postigao toliko značenje u znanstvenim istraživanjima. Ljudi prodiru pomoću mikroskopa u nepoznato carstvo neizmjerno malenih stvari, koje

se odlikuju čudesnim perspektivama, zadubimo li se u neizmjerni detalj. S tim u vezi treba spomenuti i infinitezimalni račun. Neko osebujno cjepidlačarstvo, prava mikrofilija, pretjerana ljubav za minijaturu jedna je od značajnih manifestacija baroknog čovjeka. To je to interesantnije, što je barok oduhovio najkruću i najmonumentalniju od sviju umjetnosti — plastiku. Kiparstvo postaje izražajnim sredstvom za strastvene ekstaze, najsuptilnije pokrete ljudske duše, što ne isključuje gotovo patološku sklonost sitnarijama. Kud pogledaš, sve neki stupovi i stupići, dugmeta, kartuše, girlande, školjke, rojte i gajtani. Takova je arhitektura, takovi su vrtovi sa svojim kaskadama, terasama, spiljama, urnama i staklenim kuglama, takav je i kostim. A takova je konačno i konverzacija sa svojim dotjeranim dijalogom i dovitljivim antitezama.

Leibniz. Nitko nije smisao baroka dublje i potpunije izrazio od Leibniza. U njegovoj monadologiji izražen je barokni čovjek, kakav je bio i sam Leibniz. Barokan svojim književnim oblikom i svojim karakterom. Bio je bizarne ćudi, pomalo nastran, „barokan“ u današnjem smislu riječi. Takav je bio i po vanjskom obličju: golema ćelava glava okrunjena izraslinom poput golubinjeg jajeta. I silna mnogostranost u radu, koja je Leibniza spriječila da sve svoje sile sažme u jednom velikom djelu, čisto je barokna osebina. Diderot je o njemu kazao, da vrijedi više za Njemačku negoli Platon, Aristotel i Arhimed za Grčku, dok je Fridrik Veliki izjavio, da je Leibniz sam za se čitava akademija. I u tome se veliki pruski kralj razlikovao od svog oca, koji je rekao za Leibniza, da nije nizašto, pa ni zato da stoji na straži.

Leibniz je, nezavisno od Newtona, pronašao diferencijalni račun, znatno ga usavršio u njegovoj primjeni i postigao pomoću diferencijala formulu za energiju kretanja. Spoznao je da kvantiteta ove energije ostaje u svemiru uvijek ista. Bavio se i rudarstvom i gegnozijom, napisao je prapovijest zemlje, sudjelovao u fabrikaciji fosfora, bavio se džepnim urama, znatno ih usavršio, studirao lađe, koje mogu ploviti protiv vjetra ili pod vodom, zasnovao kritičnu povijest welfske dinastije i stao izdavati velike zbirke sredovječnih izvora i međunarodno-pravnih dokumenata. Sastavio je i nekoliko sjajnih političkih spomenica, među kojima

se ističe ona Ljudevitu XIV., gdje pledira za osvajanje Egipta, plan, koji će kasnije ostvariti Napoleon. Trudio se da sjedini latinsku i grčku, katoličku i protestantsku, Lutherovu i reformiranu crkvu, a znatno je pripomogao osnivanju učenih društava u Berlinu, Dresdenu, Beču i Petrogradu, nadajući se da će ostvariti san svoga života — osnutak evropske književne republike. Može se reći da nije bilo pojave ni predmeta, kome ne bi posvetio nešto pažnje, a sam je jednom zgodom izjavio: „Čini se čudno, a ipak moram reći da odobravam sve, što čitam, jer dobro znam kako se različito mogu stvari shvatiti." Ovim širokogrudnim, humanim i u suštini svojoj umjetničkim shvaćanjem svega što jest, prožeta je neisporediva univerzalnost i čitava njegova filozofija. Dopisivao je s brojnim istaknutim suvremenicima: s Arnauldom, Bossuetom, Malebrancheom, Bayleom, Guerickeom, Hobbesom i drugima, a u svim tim pismima, koja bi pomno sastavljao i često prerađivao, kao i u člancima, što ih je objelodanio u učenim časopisima, napose u *Acta eruditorum* i *Journal des Savans*, sadržana je njegova filozofija. Za života je izdao jednu jedinu knjigu: „Pokušaj teodiceje o dobroti Božjoj, slobodi čovjeka i podrijetlu zla", pisanu francuskim jezikom.

Fridrik Veliki nazvao je Leibnizov sustav filozofskim romanom. Možemo ga usporediti i sa mnogokrilnom, opsežnom i pomno komponiranom zgradom, koja je načičkana raznim ornamentima i zavijucima. Dubokoumni iracionalizam, koji je rođen iz razuma. Na čelo Leibnizove filozofije mogli bismo staviti faustovsku riječ: „U početku bijaše snaga." Snaga je osnovno biće svakoga duha i tijela. Ta snaga mora po naravi svojoj biti uvijek djelotvorna te baš tim djelovanjem izrazuje svoj karakter. Snaga je dakle individualnost, ona je život. Prema tome nema u svijetu ništa jalova ni mrtva. Svaki komad materije možemo smatrati „vrtom punim raslina ili jezerom punim riba", a „svaka grana, svako udo životinje, svaka kap vlage također je takav vrt ili jezero". Svaka jedinica svijeta, koju Leibniz zove monadom jest maleni svijet *(un petit monde)*, živo zrcalo svemira *(un miroir vivant de l'univers)*, zrcalo, koje sažima i skuplja *(un univers concentré)*. Monada nema prozora, kroz koje bi nešto moglo prosinuti; ona je

zrcalo, koje sliku svemira proizvodi vlastitom snagom, aktivno. Monade tvore čitavu hijerarhiju. Ima toliko monada, koliko i razlika između jasnog predočivanja, koliko stepena svijesti. U toj hijerarhiji neizmjerno malenih razlika, nema nikakovih skokova, a ni ponavljanja. „Kao što se jedan te isti grad gledan sa raznih strana čini drukčije i perspektivno umnožen, može i zbog bezbrojnoga mnoštva monada nastati dojam, da postoje mnogi različiti svjetovi. A ipak su to samo perspektive jednog jedinog svijeta, a razlikuju se prema različitim gledištima monada." Ova Leibnizova gledišta *(points de vue)* izrazilo je barokno slikarstvo svojom novom tehnikom perspektive i sjenčanja *(clair-obscur)*.

Najveličanstvenija i najplodonosnija koncepcija Leibnizova jest teorija o nesvijesnim predodžbama. On razlikuje jednostavno i svijesno predočivanje: jedno je *perception*, drugo *apperception*, te objašnjava razliku ovim primjerom. Šum mora sastavljen je od pojedinačnog udaranja valova. Svaki od ovih pojedinačnih žamora odviše je neznatan, da bismo ga čuli; mi ga doduše osjećamo, ali ga ne opažamo, percipiramo, a ne apercipiramo. Osjet, što ga izaziva pokret jednog jedinog vala slaba je i neznatna predodžba *(une perception petite, insensible imperceptible)*. Tako i u našem duševnom životu ima bezbroj skrovitih, mračnih, uspavanih predočaba, koje su premalene, da bi mogle stupiti na svijetlo budne svijesti. No te predodžbe vrše istu ulogu sićušnih elementarnih tjelesa, od kojih je sastavljena vidljiva priroda. One su u neku ruku atomi našeg duševnog života. A baš te „malene percepcije" daju svakoj jedinici njeno obilježje, po njima se čovjek razlikuje od bližnjega. Ovo je golem napredak prema kartezijanskoj psihologiji.

Svijet kao sat. U svijetu, koji se tako postepeno razvija od najmanjega do najvećega, od najnižega do najvišega, nema mjesta ni za što suvišno ili štetno, neopravdano. Stoga živimo u „najboljem od svjetova", a Bog, koji je sušta istina i dobrota, odabrao je stoga ovaj svijet među svima onima, koji su bili mogući. Budući da je svijet sastavljen iz monada, što će reći individua, a bitna je oznaka individua ograničenost, slijedi ne samo egzistencija, nego i nužnost zla. Zlo nije ništa drugo do ograničenje ili nesavršenost, bilo fizička, bilo moralna. Bez nesavršenosti ne bi svijet

bio savršen, ne bi ga uopće ni bilo. Zlo se u svijetu može usporediti sa sjenom na slici, ili disonancom u glazbenom komadu. Što kao pojedinost djeluje zbrkano ili neskladno, djeluje kao dio cjeline lijepo i blagozvučno: argumentacija, kojom se — kako smo već vidjeli — služi i sveti Augustin. Kako Bog nije mogao stvoriti savršena bića, stvorio je bića, koja od stepena do stepena bivaju savršenija: ona nisu savršena *(parfaits)*, nego usavršljiva *(perfectibles)*. I najveći umjetnik upućen je na materijal, kojim radi: mjesto apsolutno dobra svijeta, koji je naprosto nemoguć, stvorio je Bog najbolji svijet, što će reći razmjerno najbolji. U tome svijetu Božja je mudrost sve unaprijed uredila, a božanska stvaralačka snaga obratila u harmoniju. Ovom prestabiliranom harmonijom, koja sve prožima, očituje se svijet kao umjetnina. No Leibniz daje ovome nizu misli izrazito barokno obilježje, kada umjetninu identificira sa satom. Ista mu poredba služi, kada nastoji objasniti jedan od glavnih problema suvremene filozofije, odnos duše i tijela: oni se odnose kao dva sata, koji su tako savršeno izrađeni, da uvijek pokazuju isto vrijeme.

Maske, maske! U prvi mah moglo bi se činiti, da barok, koji dosiže u Leibnizu svoj vrhunac, naprosto nastavlja tendencije renesanse nastojeći da čitav bitak što više logizira. I zaista, barok nadilazi renesansu, jer je mehanizira. No barok je mnogo zamršenija, dvomislenija, tajanstvenija pojava. Duševni život baroka neisporedivo je veći labirint od duševnog života renesanse. Nemirno i nezadovoljeno treperi između dva pola: između mehaničkog i neizmjernog, koji dodaje prvome da bi upotpunio čisto mehanički svijet, u kojem se ne može živjeti. Prvi put u povijesti čovječanstva, čovjek osjeća infinitezimalno.

„Čini se — veli Wölfflin u svojim istraživanjima o kulturnopovijesnim pojmovima — kao da je barok prezao pred tim da kaže posljednju riječ.“ Kao da se ne usuđuje, kao da se boji, da će se time sputati. Plaši se konačnog sažimanja, a ta je bojazan produkt njegova slobodarstva i njegove pobožnosti. Kao što se Židov ne usuđuje izgovoriti ime Božje, tako se barokni čovjek ne usuđuje sažeti posljednje tajne prirode života i umjetnosti u jednu jedinu formulu. Iza jasnih i oštro omeđenih formulacija

barokne misli, nalazimo uvijek nešto neprotumačeno, nešto, što ne valja objašnjavati. Svemir je mehanizam, koji se kreće po matematičkim zakonima, ali ga pokreću tajanstvene snage iz daljine. Ljudska je duša sat, no taj se mehanizam osniva na iracionalnim osjetima, koji se otimaju budnoj svijesti. Ljudski se lik javlja na slikarskom platnu pun života, realističnije no ikada prije, no taj lik obavija astralno svijetlo, koje ga čini neshvatljivim i dvosmislenim. Vanjsko držanje čovjeka postizava točnost i mehaniku marionetskog kazališta, ali i magičnu nezbiljnost ovih lutaka. I tako prolazi pred našim okom barokno ljudstvo, brižno poredana i jasno osvijetljena povorka, sve same krabulje, a svaka od tih „maškara“ skriva svoje pravo lice krinkom. Skriva pred nama i pred sobom samom. U tome je i visoka estetska draž baroka, koja izdiže ovu epohu nad prijašnjim i kasnijim periodama. Usprkos svome nategnutom intelektualizmu, barokni čovjek zna, da je život tajna.

TREĆA GLAVA

AGONIJA BAROKA

Watteau. Antoine Watteau, koji se rodio 1684., a umro već 1721. od sušice, fiksirao je u nekih osam stotina slika duh onog veselog i umornog svijeta, staračkoga i djetinjeg, koji se zove rokoko. Izvršio je to djelo s toliko snage i profinjenosti, naivno i virtuozno, da se ne može pomisliti na rokoko, a da se čovjek odmah ne sjeti tog slikara. Rokoko i Watteau postali su gotovo jedan pojam. Možda nije nijednom drugom umjetniku uspjelo da prolazni život svoje okoline, njegov blještavi sjaj, izrazi tako savršeno mrtvim znakovima. Ovi ljudi, koji su duhom od nas udaljeniji negoli vremenom, spavaju ovdje čarobni san. Neumrli su, naši suvremenici i pouzdanici.

Da bi se ova činjenica psihološki objasnila, neki su isticali, da je Watteau bio inozemac i proleterac. Siromašni sin pokrivača krovova, Watteau je došao sa sela, a to je zacijelo izoštrilo njegov pogled, te je lakše i potpunije uočio blistavi čar i narkotičnu ljepotu tadašnjeg Pariza. Watteau je ljubio i to nesretno i dvostruko. Ljubio je svijet lagane dražesti i užitka, koji se sam po sebi razumije, hladnu i nježnu, aromatičnu i sunčanu atmosferu. Svijet, u kojemu ova povlaštena bića igraju svoju božanstvenu komediju. Znao je da ne može biti zakoniti sudionik ovih svečanosti, nego samo gledalac i kroničar, pa je tako i postao neisporedivi slikar galantnih ovih svečanosti *(fêtes galantes)*.

I onda još nešto. Watteau je i fizički i duševno „izopćenik". Boležljiv i ružan, slabunjav i neugledan, nespretan i turoban. Ovi fiziološki nedostaci pomogli su Watteauu da stvori svoja čuda od boje. Nije mogao posjedovati gracije, pa mu nije preostalo drugo, nego da ih stvori i oblikuje. U svojim je djelima kompenzirao prirodne nedostatke, pa i više. Čovjek, koji neprestano kunja i gine, slikao je nasmijano veselje; čovjek koji glavinja prema grobu propovijedao je afirmaciju života, iscrpljen od bolesti, iznuren, slavio je radosti zemaljske. Watteauovo je slikarstvo umjetnost tuberkulozna čovjeka, koji veliča ružičasti optimizam usred sive svagdašnjice i općega propadanja.

Time smo se približili konačnom rješenju ovoga problema. Watteau je tako savršeno ogledalo svoga vremena, jer je svojom sudbinom i svojom osobom rječiti simbol toga vremena. Čitava je života umirao, a čitavo je njegovo stvaranje euforija sušičava bolesnika. No i rokoko je vrijeme koje umire, a životna radost toga doba nije drugo no hektična putenost i posljednja čežnja prevariti sebe i smrt. Živo crvenilo na obrazima je *rouge* ili hektična mrlja. Rokoko je agonija baroka, zalaz sunca, ono doba dana, koje Watteau najradije slika. Ljubav i umiranje — Watteauova je formula, koja obuhvata i čitav rokoko.

La petite maison. Rokoko je za razliku od baroka stil rastvoran, koji čisto slikarski i dekorativno, zaigrano i ornamentalno obavija sve nekim pletenicama i viticama, školjkama i povijušama. To su močvarni motivi, a dosadanje velike forme počinju se rastvarati u apartni trulež. Sve odiše mekanom večernjom hladnoćom, sve je uronjeno u smrtno modrilo i nježnu ružičastu boju, koja navješćuje konac dana. Blijedo jesensko raspoloženje širi se svijetom, a značajno je da ljudi rokokoa najviše vole uvele boje: žuto kao med, čajno zelenilo, tamnosivo i blijedocrveno, ljubičasto i smeđe. Ovaj je stil izričito umoran, prigušen i slabokrvan, a prije svega istaknuto ženskast: djetinje rafiniran i naivno razvratan, kao što je žena. Zakrit, namirisan i našminkan, satiniran i sladunjav bez muške dubine i čvrstoće, ali i bez muške težine i pedanterije. Rokoko lebdi i poskakuje plesnim korakom, a uspjelo mu je čudo da stvori arhitekturu, koja rekao bi nije vezana o zakone gravitacije. Rokoko se dvomisleno smješka, ali se rijetko smije, zabavan je i pikantan, hirovit i sladokusan, duhovit, koketan, anegdotičan, voli pripovjedačku poantu, umije da ćaska, skeptičan je i popularan, a sve nešto glumi.

Kasni je barok intiman, što visoki barok nikada nije bio. Kasni je barok tapetarski slog u najboljem smislu: jedina mu je

svrha da se svidi, da ukrasi, iskiti, a velike riječi smatra nečim groteskním i nezgodnim. Karakterna zgrada rokokoa, kojoj graditelj posvećuje najviše brige nije pompozna palača, nego „kućica" *(la petite maison)*, koja se snabdijeva privatnim luksusom. Usporedimo li takav *Lusthaus* sa prijašnjim zgradama, smjesta ćemo uočiti kako se ta novost odlikuje nečim rezerviranim, šutljivim, ličnim. Pod Ljudevitom XIV. živio je čovjek, samo u javnosti, na dvoru. Sada su se ljudi umorili od ove gala-predstave, koja je trajala pola stoljeća, pa umiju cijeniti druge radosti. Žive povučenije, puštaju maha sebi i svojim sklonostima, hoće da pripadaju sami sebi. Ne cijeni se veliko društvo nego intimni skup, *petit comité.*

Značajna su i sama imena ovih dvorova: *Erémitage, Monrepos, Solitude, Sansouci* i t. d., što će reći: Pustinjsko sklonište, Mojmir, Samoća, Bezbriga. Njihovo lice ne odiše jupiterskim veličanstvom, nije dostojanstveno nabrano nego prijazno i ležerno. U nutrašnjosti ne koče se više sjajne stolice sa visokim tvrdim naslonima ili dostojanstvenim dekoracionim komadima iz teškoga materijala nego nalazimo udobne tapetirane stolce, divane, prekrite svilenim jastucima i bijele lakirane stolice s nježnim zlatnim prugama. Pa i te dojmove nastoji umjetnik oslabiti, istančati, bilo da nadoknađuje zlato diskretnim srebrom, ili ga blijedo tonira. Umjetnik-dekorater voli nejasne, miješane boje i nježan delikatan materijal, kao na pr. ružino drvo. Pokućstvo poprima subjektivno obličje svoga vlasnika, kome služi za osobne potrebe. Javljaju se i novi komadi pokućstva, koji svjedoče o tome. Tako na pr. pisaći stolovi, koji se zovu *boîtes à surprise* (kutije iznenađenja) s tajnim pretincima i zgodnim mehanizmom, te posebni pisaći stolovi za dame, kojima je nadjenuto lijepo ime *bonheur du jour* (sreća dana). Svi predmeti svakidanje upotrebe prožeti su mirisavim esencijama, a emaljirane tave služe za paljenje mirisa, koji ispunjaju sve prostorije prijatnom atmosferom. Veliki umjetnici toga doba brinu se za svaki detalj, a nije im ispod časti da prave modne skice ili cimere za trgovinu (Watteau), da dekoriraju listovni papir, slikaju stolne karte ili poslovne papire (Boucher).

Pastel i porculan. Posebnu notu dobiva *intérieur* pastelnim slikama i porculanskim predmetima. Nijedna vrst slikarstva ne bi mogla tako dobro izraziti rekao bi duševno nagnuće ovoga razdoblja kao pastel svojim mekanim, istančanim bojama, koje se rasplinjuju. Osim toga se pastel pokazao veoma zgodan za intimni portret.

Što se tiče porculana, taj je prvi put u Evropi proizveo godine 1709. Johann Friedrich Böttcher, kojega je August Jaki držao zatvorena kao svog alkimistu. A Böttcherov izum pokazao se zaista kao neka vrst zlata, jer je porculan doskora osvojio čitav kontinenat. Meissenska manufaktura, koja je malo zatim osnovana, snabdijevala je čitavu Evropu jeftinim, lijepim i praktičnim priborom za jelo, potisnuvši nesamo kameninu i kositar, nego i srebro. Klasik njemačke porculanske umjetnosti jest Joachim Kändler, koji je oduševio otmjeni svijet svojim zaljubljenim pastirima i pastiricama, pticama, majmunima i psima od porculana. August Jaki bio je tako opsjednut novom umjetnošću, da je žrtvovao pola imutka i natrpao čitav svoj dvor porculanskim radovima. U Beču je godine 1718. osnovana državna tvornica porculana, a njemačkim manufakturama moćno je konkurirala tvornica u Sèvresu, koja je nastala na poticaj gospođe Pompadour.

U Engleskoj Joshua Wedgwood, izumitelj materijala, koji je prozvan njegovim imenom, majstorski oponaša antikne vaze. Konačno je čitavu Evropu zahvatila porculanska manija. Od porculana pravili su se ne samo svijećnjaci i lusteri, ure i kamini, kite cvijeća i ulošci pokućstva, nego su porculanom obložene čitave sobe i kočije, a pravljeni su štaviše i spomenici nadnaravne veličine. Time se dakako ova suptilna umjetnost odbila od svoje namjene, koja je propisana krhkim materijalom i mogućnostima izražaja.

Chinoiserie. Prije Böttcherova izuma, uvozila je Evropa porculan iz Kine, a dugo vremena izdavala se meissenska roba za kinesku. Nije to bio samo poslovni trik: Kina je važila u doba rokokoa kao uzor mudrosti i umjetnosti. Početkom stoljeća došle su u modu razne „šinoazerije" *(chinoiseries):* istočnoazijske slike, vaze i skulpture, papirnate tapete, lakovi i radovi u svili. Brojni

romani odvodili bi čitatelja u bajoslovnu zemlju, gdje živi sretan i vedar narod pod vodstvom učenih vladara. Povjesnici, a na čelu im Voltaire, slavili su Kinu kao zemlju, gdje vladaju najbolji društveni običaji, koja ima najbolju upravu i najbolju religiju. U vrtovima gradile bi se pagode i male čajane, kineski paviljoni i lagani mostovi od bambusa. Pa i sam perčin svodi se na kineski utjecaj. A ptica paun, koja je tada bila osobito omiljela, ima nešto kinesko i nalik na rokoko: paun je dekorativan i bizaran, samoživ i teatralan, uparađen i nastran.

Vijek sitnarijâ. Već je Voltaire nazvao svoje doba „vijekom sitnarija" *(le siècle des petitesses).* Na svim područjima ovo je doba proizvelo samo dražesne *bibelots,* ili kako Nijemci vele *Nippsachen.* Barok viče i plakatira, rokoko šapće i prigušuje. I jedan i drugi stil je vitičast, no vijuga je u baroku strastveni uzvik, a u rokokou diskretno kićen upitnik.

U francuskom baroku tiranski je vladalo pravilo: sve, što se protivi normi, protivi se i duhu. Sada su se pojmovi okrenuli. Bizarno i duhovito jedno je te isto. U Descartesovo doba bilo je glavno mjerilo sviju vrednota ispravnost i simetrija. Rokoko ili *genre rocaille* obožava ono, što je nenadano, samovoljno, paradoksno. Svojom filozofijom bili su ti ljudi napola ateisti, ali svojom umjetnošću potpuni bezbožnici. Što njih podražuje, uvijek je odvajanje od pravila i zakona, skok, diverzija. Kada je neka otmjena dama — Talijanka — jela sladoled, koji joj je izvrsno prijao, nije mogla a da ne uzdahne: „Koje li štete, da to nije grijeh!" Pasija za ono, što je nezakonito i neprirodno pretvarala se često u perverznost. Nikada valjda aktivni i pasivni flagelantizam nije bio tako raširen, kao u doba rokokoa.

Ne valja međutim zaboraviti, da visoke i kasne kulture naginju perverznome. Nećudorednost u starome Rimu podsjeća na rokoko. Juvenal veli, da se neke žene rastavljaju od muževa prije nego što je uvenulo zeleno granje, koje kiti ulaz u kuću mladoga bračnoga para. Slično je pisao Voltaire: „Rastava braka — veli on — potječe po svoj prilici iz istoga doba kao i brak. Ipak držim, da je brak nekoliko sedmica stariji." I sadističke veselice rimskoga cirkusa nalaze svoj *pendant* u Parizu, gdje pripadnici

najviših krugova prisustvuju smaknućima. Svjedoci tvrde da su brojne otmjene dame doživjele tom prilikom orgazam.

Esprit. Ljudi rokokoa nisu se ni pod koju cijenu htjeli dosađivati. Time dobiva francuska kultura novi polet. Tek u 18. vijeku rodio se pravi *esprit* nalik na pjenušavo vino. Nastojeći da bude pošto poto „podražajan", blistav, aromatičan, pjenušav, francuski duh gubi dotadašnju monumentalnost i dostojanstvo. Velika područja duše leže na ugaru, jer ih ljudi lakoumno izbjegavaju ili ignoriraju. Sjaj baroka koji umire, svjetlucanje je trulih stvari.

Naučenjaci ovoga doba ne prikazuju se više s knjigom, perom ili naočalima nego kao nasmiješeni nehajni ljudi od svijeta. Ništa ne smije podsjećati na tehnička pomagala njihova rada. Tvorevine znanosti i umjetnosti moraju biti ukusna galanterijska roba, koja upotpunjuje luksus i uživanje velikoga društva, prijeko potrebna suvišnost. Vrtovi znanosti bili su u Srednjem vijeku nedokučni profanom svijetu. U doba renesanse nisu skriveni kao prije, ali su omeđeni bodljikavom ogradom latinske učenosti. U 18. vijeku predani su ti vrtovi općoj upotrebi, postaju javnom ustanovom, gdje se svatko može razvedriti, oporaviti, poučiti: plemstvo i građanstvo, čovjek i žena, duhovnik i laik. Jedino prosti puk nema pristupa u te vrtove, ali ne zato, što bi ga prezirali, nego zato, što se nitko nije sjetio da postoji. No puk će jednoga dana provaliti u te vrtove i poslužiti se njima na veoma čudnovat način.

Ljubav kao amatersko kazalište. Kako je rokoko umio da znanost i filozofiju učini biranim sredstvom podražaja, pitkim aperitivom, koji škaklja nepce, tako postupa i na svim drugim područjima. Svi se trude kako bi život bio samo neprekidan niz užitaka. „Za svaki slučaj, — veli gospođa de la Verrue — jer tko zna što nas čeka na drugom svijetu." Ljudi hoće uživati, a da ne snose troškove svoga užitka. Hoće užiti plodove bogatstva, ali ne će raditi i mučiti se; hoće se sunčati na visokom socijalnom položaju, ali ne će vršiti dužnosti toga položaja. Hoće uživati u ljubavi, ali su im mrske njene boli. Stoga izbjegavaju veliku strast, koju žigošu kao nešto neukusno i nesuvremeno, te obiru samo slatko vrhnje ljubavi. Čovjek rokokoa uvijek je amurozan, ali nikada ozbiljno zaljubljen. „Ljudi se uzimaju — veli Cré-

billon fils — a da se ne ljube; napuštaju se, a da se ne mrze."
Ljubav i mržnja su strasti, a strasti su nezgodne i neduhovite. Ljudi rokokoa uživaju ljubav kao pikantni bombon, koji se brzo u ustima rasplinjuje, a jedina mu je svrha, da bude doskora nadoknađen drugim bombonom, drukčijeg okusa.

Erotika postaje prijatnom društvenom igrom. Ljubav se ljupko oponoša, a podvrgnuta je stanovitim kazališnim pravilima. Ljubav ovoga doba nije drugo no amatersko kazalište, u kojem su predviđene sve situacije i sve „struke". Dopušteno je svašta — samo ne ljubomora. *„La gelosia e passione ordinaria e troppo antica"*, veli Goldoni (Ljubomor je prosta i odviše starinska strast).

No i ova ljubav u stakleniku uspijeva samo ako je nezakonita. Sve, što podsjeća na obiteljski život, nezgrapno je i neukusno. *Mauvais genre*. Trudnoća pravi ženu smiješnom, pa je stoga izbjegavaju koliko je moguće, a ako ipak zatrudni, skriva svoje stanje dokle je god moguće. Ljubav je u braku starovjerska i apsurdna, a što je najgore — neukusna. U dobrom društvu tituliraju se bračni drugovi i onda, kad su kod kuće *Monsieur* i *Madame*. Bračna vjernost smatra se nečim nezgodnim i nepriličnim. U najboljem slučaju toleriraju se četvorni brakovi, u kojima se parovi mijenjaju. Žena, koja nema ljubavnika, nije kreposna, nego bez čara, a muž, koji ne drži nikakovih metresa, nemoćan je fizički ili novčano ruiniran. Svaka otmjena gospođa mora uživati nedopuštenu sreću, mora, štaviše, tragove ljubavnih noći javno isticati i ličiti crne kolute ispod očiju, praviti se umorna i ležati čitav dan u krevetu, ako joj sve to i nije potrebno. Svaki uglađen posjetnik uljudno će se iznenaditi, izreći koju dosjetku, da bi time natuknuo kako mu je situacija jasna. Muž nema druge zadaće, nego da se uzdigne nad situaciju, da bude uviđavan, pažljiv i taktičan. Što mu bolje uspijeva ova uloga, to ga ljudi više vole i cijene. Voltaire je — kako je poznato — živio pola ljudskog vijeka sa markizom du Châtelet na njenom dvorcu Cirey u Loreni. No nikada nije nitko čuo da bi to markizi bilo krivo. Jednog je dana Emilie prevarila i samoga Voltairea, budući da joj se više svidio mladi književnik Saint-Lambert. To Voltairea nije smetalo, da ostane u Cireyu i da bude, štaviše, očinski prijatelj svoga

suparnika. Nevjera gospođe Emilie nije ostala bez posljedica, te nije preostalo drugo, nego da se u Cirey pozove markiz. Gospodin du Châtelet bio je dorasao situaciji, a kratko vrijeme nakon svoga odlaska saopćio je gostima da očekuje potomstvo. Kada je neki francuski kavalir uhvatio svoju gospođu s ljubavnikom u poslu, nije našao drugih riječi nego je uskliknuo: „Kako ste neoprezni, *Madame!* Pomislite, da je tko drugi..."

Cicisbeo. Svaka žena mora imati najmanje jednoga ljubavnika, inače je društveno kompromitirana. U Italiji mnoge bi djevojke tražile, da se to uglavi prigodom sklapanja bračnoga ugovora. Takav koncesionirani ljubavnik zvao se je *Cicisbeo*, a nije morao biti samo jedan, nego ih je moglo biti i više. Zaručnik, koji je možda i sam figurirao kao *Cicisbeo* u drugom kakvom ugovoru, nije dakako protiv toga. Lady Montague izvješćuje u svojim poznatim pismima iz Beča, da je ondje velika uvreda, ako netko poziva damu na večeru, a da pri tome ne pozove i njenog muža i službenog ljubavnika. Engleska *Lady* se veoma čudi, a značajno je, da je rana prevlast građanskog elementa u Engleskoj (o čemu će još biti govora) stvorila sasvim druge društvene prilike, te engleskog rokokoa zapravo i nije bilo.

Službeni ljubavnik, koji se u Francuskoj zove „mali gazda" *(Petit maître)*, a u Italiji „vitez-služnik" *(Cavaliere servente)*, bio je često Velečasni. Svoju gospodaricu pratio je poput sjene: u posjetima i na šetnji, u kazalištu i u crkvi, na plesu i kod stola za igranje — uvijek joj je bio za petama. Ili bi sjedio kraj nje u kolima ili bi koracao kraj njene nosiljke, držao joj suncobran ili se brinuo za njenog psića, svoga najopasnijeg suparnika. Jutrom bi je budio, dizao zastore, donosio čokoladu, pomagao stručno i znalački kod toalete, uvodio posjete. Posjete je primala gospođa najradije izjutra, dok bi još bila u krevetu, a više puta kod jutarnje kupelji. Ovaj je običaj veoma čudnovat, ako pomislimo, da se ljudi rokokoa inače nikako ne služe kadom za kupanje. U čitavom Versaillesu postojala je jedna jedina kada, a još u Goetheovoj mladosti smatralo se plivanje gotovom ludošću. Brojne slike raznih kupačica, koje potječu iz onoga doba, ne znače, da su se tadašnji ljudi mnogo kupali: jedina je svrha ovim slikama da

podraže erotičku maštu. Osim toga vrijedno je spomenuti, da su tadašnji umivaonici nevjerojatno maleni, a duboki kao tanjur za juhu. U pikantnim kadama, koje su se pokrivale posebnim pokrovcima, bilo je svega i svačega osim vode.

Erotička dekadansa. Uz ovakove slike veoma često susrećemo na slikama onoga doba drugi jedan rekvizit — njihaljku. Njihaljka je tada veoma u modi, a to nije slučajno. U njoj se spajaju brojni elementi, koji su značajni po rokoko: tobožnja infantilnost i zaigranost, probuđeni smisao za „slobodnu prirodu", galanterija muškarca i koketerija žene. Osim toga škakljiva vrtoglavica, koju proizvodi njihaljka, djeluje kao neki afrodizijak. No rokoko se služi i drugim ljubavnim podražajima, koji nisu tako bezazleni. Svi se hrane raznim „ljubavnim pilulama" i „španjolskim muhama". Upravo je neshvatljivo, kako su neki istraživači mogli odatle zaključiti, da je rokoko izrazito erotičko doba. Rokoko je naprotiv doba bez prave erotike, ali se ni pod koju cijenu ne će odreći ljubavnih užitaka. Upravo činjenica, da se čitav misaoni i čuvstveni život tadašnjeg čovjeka vrti oko problema ljubavi, te mu je glavna briga kako će produbiti, pojačati i usavršiti ljubavnu tehniku, nedvoumno svjedoči, da je ponestalo stvaralačke snage. Onim časom, kada nije više glavno sadržaj, nego forma, ne stvar, nego metoda, započinje svuda i svagda propadanje, dekadansa. Rokoko nije proizveo nikakovih erotičkih genija, ali se odlikuje velikim zaljubljivcima, nenadmašivim artistima ljubavi, koja se u ono doba razvila u čitavu znanost. Na čelu ovih virtuoza treba staviti Pompadourku, koje je život postao legendom, i Casanovu, kojega je ime postalo pojam. Pojava kao što je vojvoda Richelieu, predstavlja međutim čitavu jednu vrstu. Premda je doživio 92 godine primao je do svoje smrti svakoga dana masu ljubavnih pisama, koja često ne bi ni otvarao. Jedini svoj poraz doživio je, kad mu je bilo 66 godina, te je na dvorcu Tournay uzalud snubio lijepu gospođu Cramer. No taj neuspjeh činio mu se tolikim kuriozumom, da bi svakome o tome pričao.

Ideal ljepote ili rugobe. Činjenica da je rokoko doba ginokracije, ne može se svesti na osobito razvijenu erotiku. To, što žene vladaju tadašnjim društvom, osniva se na drugim pojavama.

Ne valja prije svega zaboraviti, da je muškarac postao ženskast, i da ovo feminiziranje postaje od godine do godine sve izrazitije. Osim toga se u romanskim zemljama razvio bogat društveni život, a visoka kultura društvenosti uvijek je preduvjet ženskoj vladavini. No dok je ideal renesansnoga društva (kojemu žena također daje ton) izrazita muškara, u doba rokokoa ženski je ideal djetinje lice i krhko obličje porculanske lutke. Zdravlje nije interesantno, snaga je plebejska. Aristokratski ideal, koji je u doba Corneillea i Condéa bio neka vrst snage i ljepote, *kalokagathia*, pretvara se s vremenom u ideal finoće, preosjetljivosti, otmjene slaboće, boležljivosti nesposobnih za život. Kozmetički melem (franc. *mouche*, njem. *Schöncheitspflaster)* javlja se već u doba Ljudevita XIV., ali tek sada postaje bitnim dijelom mondene fizionomije. Zapravo bismo ga morali zvati *Hässlichkeitspflaster*, jer mu je svrha da naruši pravilnost lica, da ga učini nepravilnim, da izazove dojam madeža. Sklonost asimetriji urođena je rokokou. Kasnije se i tu pretjeruje, te *mouche* poprima oblik zvijezde, križa, životinjskih figura, a rubovi se optočuju briljantima.

Veličanstvena *fontange* izlazi iz mode oko 1714., a 1730. potiskuje vrećica za kosu *(le crapaud)* vlasulju, koja je od početka 18. vijeka bivala sve manja i manja. Muški uvojci spremljeni su sada u dražesnu vrećicu, koja je svezana koketnom svilenom vrpcom. Perčin *(la queue)* potpuno se udomaćio sredinom vijeka, a kod vojske već prije. Pudranje je bitan dio otmjene toalete, bilo da se pudra vlastita kosa ili tuđa. U jednom i drugom slučaju, pudranje je veoma tegobna procedura: obično se prašak baca prema stropu, da bi odanle prašio na glavu. Lice bi se pri tom sakrilo kakvom krpom ili rupčićem. Kaunitz je prolazio svakoga jutra kroz špalir slugu, koji su ga pažljivo i oprezno prašili. Grof Brühl posjedovao je 1500 vlasulja, koje su lakaji trajno prašili. „Mnogo vlasulja za čovjeka bez glave", rekao je Fridrik Veliki, govoreći o tom gospodinu.

Tragična maska rokokoa. I lice je bilo pokriveno debelim slojem pudera. No puder rokokoa nije modna ludorija, kao ni vlasulja *allonge* za vrijeme baroka, nego rječiti simbol toga vremena. U doba rokokoa smatralo se čovjeka, koji je prekoračio

četrdesetu iživjelim. Žena je i prije bila stara. Ljudi su se vjenčavali mnogo ranije negoli danas: djevojke često u 14. ili 15. godini, mladići oko 20. Voltaire se zove od svoga 45. rođendana starcem, dok se njegova prijateljica markiza Châtelet smatrala nemogućom figurom očekujući u 40. godini dijete. Rokoko se osjeća starim, a ujedno ga ispunja očajna čežnja za mladošću, te hoće da zadrži tok vremena. Kako bi sačuvao vječnu mladost, briše razlike i daje svima sijedu kosu. Rokoko se osjeća bolestan i slabokrvan; zato će puder dočarati bljedilo, koje postaje općenitim. Mlado ili našminkano lice čini se mladim, a usto bijela vlasulja! Evo potresnog simbola rokokoa, tragične maske onog vremena.

Muško je odijelo kostim razmažena dječaka: nježni svileni kaputić, kratke hlače, cipelice sa svilenim vrpcama, bogati *jabots* i čipkaste manšete, zlatan i srebrni vez, galanterijski mač, koji je puka igračka. Odjeća je diskretno tonirana, ženskasta u izboru boja: kao uzor služi pistacija, rezeda, kajsija, boja mora, jorgovana, slame, a ima ih sasvim fantastičnih novotarija

Nova žutozelena boja zove se *merde d'oie* (guskina nečist) žutosmeđa boja *caca Dauphin* u počast novorođenog nasljednika prijestolja, a boja buhe, *puce*, imala je svu silu nijansa: glava buhe, stegno buhe, trbuh buhe i t. d. Bradu nitko ne nosi, a glumce se ne prepoznaje po tome, što nemaju brade, nego baš po brkovima i bradi, ako bi morali prikazivati razbojnike.

Što se tiče ženske mode, glavno je tanak djevojački struk. Tome služi kruti steznik. Rano u jutro počele bi se jadne dame stezati, kako bi malo pomalo, od četvrt sata do četvrt sata postigle željenu tankoću. Teška krinolina, koju su zbog njenih dimenzija zvali *panier*, što će reći velika košara, svojim kontrastom jače ističe nježnost gornjega dijela. I krinolina je ukrućena, te Nizozemci, kitolovci tadašnje Evrope, dobro zarađuju, dobavljajući kitove usi. Krinolinu smo već sreli u Španjolskoj, gdje se zvala „čuvarom kreposti". No francuska krinolina ne čuva krepost, kraća je od prijašnje, a svrha joj je da koketno skrije, odnosno razotkrije donji dio tijela, koji nije odjeven, budući da dame ne nose gaćice. Nad krinolinom nosi se svilena haljina, koja je bogato optočena girlandama, pozamenterijama, čipkama, vrpcama, pravim ili umjetnim cvijećem, a katkada i slikarijama. Tako je na pr. na haljini kraljice od Portugala bio prikazan čitav Prvi grijeh s Adamom, Evom, drvom, jabukom i zmijom. Krinoline, koje su oko 1720. osvojile čitavu Evropu, nose i seljakinje i sluškinje. S vremenom poprima takove razmjere, da žene mogu ulaziti kroz vrata samo postrance. Nespretna je i cipela s izvanredno visokim peticama, te se u njoj jedva hoda. Kod kuće i u intimnom društvu nosi se mjesto krinoline t. zv. *adrienne*, komotna nabrana haljina sa grudnikom. Početkom stoljeća počinju dame nositi štapove sa koketnim vrpcama, a neminovan je rekvizit i lepeza, koja se može skupiti i rastvoriti. Nov je izum i kišobran *(parapluie)*, koji se može složiti, dok je otvoreni suncobran *(parasol)* nešto stariji.

Djeca se oblače upravo kao i stari, liče se i pudraju, a pozdravljaju kao gospodin i dama.

Ogledalo. Svaka kulturna perioda odlikuje se nekim priborom, koji je naročito značajan za to doba. Tako bismo čovjeka na osvitu novoga doba mogli prikazati s kompasom, baroknog čovjeka s mikroskopom, čovjeka 19. vijeka s novinama, a naše suvremenike s telefonskom slušalicom. Ljude rokokoa morali bismo pako prikazati s ogledalom. Ogledalo prati tadašnje društvo kroz čitav život.

Reprezentacione odaje ispunjene su visokim mletačkim zrcalima, s kojih se odrazuje čitav portret posjetnika. Sva sila predmeta svakidašnje upotrebe snabdjeveno je malim ogledalima, sa sviju zidova blistaju zrcala pojačana bogatim lusterima i brojnim aplikama. Čitave su odaje bile obložene staklom, a ti *Spiegelkabineti* umnožili bi čovječji lik u nedogled. Ova strast za ogledalima otkriva svašta. Nesamo taštinu (što se samo po sebi razumije), samoživost, narcizam, nego i potrebu da sebe ogledamo i ocijenimo, potrebu za autoanalizom i dubokim poniranjem u se, introspekcijom. Rokoko je klasično doba listovne i memoarne književnosti, doba autobiografija i velikih konfesija, doba psihologije. Ova je znanost tekovina 18. vijeka, a još ćemo vidjeti, kako taj nagon tečajem vremena biva sve veći, da bi pod konac 18. vijeka postigao gotovo moderne razmjere. No ogledalo simbolizira još nešto drugo: ljubav za pričin, iluziju, šarenu odjeću sviju stvari. To ne znači,

da su tadašnji ljudi „površni", nego se može shvatiti i kao istančana artistika. „*Am farbigen Abglanz haben wir das Leben*", veli Faust (Naš je život šareni odraz).

Teatrokracija. Ima stalež, kojemu je ogledalo isto tako potreban instrumenat kao retorta kemičaru ili zidna ploča školniku. To su glumci. Rokoko je u suštini svojoj svijet kazališta. Nikada prije ni kasnije nisu ljudi imali toliko smisla i ljubavi za duhovitu maskeradu, lijepi pričin, blistavu komediju. Nesamo da je čitav život bio stalni karneval s krabuljama, spletkama i bezbrojnim šalama i tajnostima, nego je pozornica i dominantan faktor svakidašnjeg života, kao u klasično doba govornička tribina, a danas sportsko igralište. Posvuda je bilo amaterskih kazališta: na dvoru i u selu, u plemićskim dvorovima i građanskim kućama, na sveučilištima i u dječjoj sobi. A gotovo svi su izvrsno glumili. Glumačka je umjetnost često označena kao neka vrst prostitucije, i to s pravom. Zato i kazalište tolike ljude neodoljivo privlači. U čovjeku je duboko usađen nagon da se razotkrije, „prostituira", a taj nagon ne može gotovo nigdje zadovoljiti. U tome je korijen prastarih dionizijskih kultova, u kojima bi ljudi i žene trgali jedni drugima odjeću s tijela, što Grci nisu smatrali basramnom orgijom nego „svetim mahnitanjem". U svakidašnjem životu nameće ljudima država i društvo zadaću da ne budu ono što jesu, nego da se uvijek omataju svakakvim draperijama, koprenama i odijelom. Zastor je uvijek spušten, samo jednom se diže — u kazalištu. Upravo ovdje, gdje, prema krivom shvaćanju neupućenih laika, čovjek zakriva lice maskom, preoblači sebe i pretvara, čovjek se faktično razotkriva i pokazuje onakav kakav jest. To je pravi smisao „prostitucije", koja je suština glumačkog umijeća. Kazalište nije šarena površina, nije puki „teater" nego nešto magično, što oslobađa i odrešuje.

Régence. Ginokracija i teatrokracija daje obilježje rokokou. No o pojedinim razdobljima rokokoa razilaze se mišljenja. Doba između 1715. i 1723. označuje se kao *style Régence,* onda do sredine stoljeća i preko toga vlada *style Louis Quinze,* a konačno *style Louis Seize,* koji se u glavnom poklapa s onim, što se u Njemačkoj zove *Zopfstil.* U prvom se razdoblju rokoko odlikuje

razularenom smionošću, u kojoj se sačuvalo nešto barokne žestine i vitalnosti. Onda životne manifestacije rokokoa postaju sve umornije, slabokrvnije, filigranskije, dok u posljednjem razdoblju ne postanu staračk krute. Nekada se smatralo pojmove „perčin" i rokoko jednim te istim, što nikako nije ispravno: pitanje je štaviše, da li *Zopf* sa svojim klasicističkim sklonostima uopće pripada rokokou.

Čuli smo kako je narod radosno pozdravio smrt Ljudevita XIV. I ne samo narod, nego i plemstvo i građanstvo, svi su odahnuli, kada je nestalo more despotizma i pobožnjaštva. „Jedino Bog je velik, braćo moja — započeo je Massillon svoj nadgrobni govor prigodom smrti Ljudevita Velikog — a velik je napose u času, kada šalje smrt na zemaljske kraljeve." Kao i nakon pada puritanske vlade u Engleskoj, tako si je i sada društvo htjelo nadoknaditi, što je tako dugo moralo mirovati i svladavati svoje prohtjeve. Užitak je smisao života, a krepost — himba, ćudorednost — pretvaranja. Ljudevit XIV. imao je posljednjih godina u svojoj obitelji mnogo nesreće: po redu su poumirali svi direktni nasljednici, tek što je preostao nedorasli praunuk, te je vladavinu preuzeo Ljudevitov nećak vojvoda Filip Orleanski, sin one Liselotte, koja je u Versaillesu tako uspješno odigrala ulogu „naivke". Puk je duhovito primijetio, da bi Liselotti najbolje pristajao nadgrobni natpis: „Ovdje počiva majka sviju poroka", budući da je vojvoda Orleanski bio tip razvratnika, kakovoga danas srećemo u nekim sajamskim romanima. Izvanredno darovit, ljubezan i zgodan, ali ubitačno lakouman i skeptičan. Rukovodio se jedino svojim užitkom, a ne samo, da je zadovoljavao svojim prohtjevima, nego se time i dičio. Ljudevit XIV. dobro ga je prozvao *fanfaron de vice* (hvališom pokvarenosti). Možda je baš stoga narod regentu sve oprostio, ne sačuvavši mu ni lošu uspomenu. Od njega potječe i izraz *roué:* time je označio sebe i drugove svojih orgija, „galženjake", koje su prorešetali svi poroci. Ovo društvo dosjetilo bi se uvijek novim razvratima, a puk se divio i snebivao. U Parizu se nije ni o čem drugom govorilo, nego o „Adamovim svečanostima" *(Fêtes d'Adam)* u Saint-Cloudu, a dame su se natjecale hoće li biti pripuštene. S lijepom i temperamentnom vojvotkinjom

Berry vezala je regenta strastvena ljubav, premda mu je spomenuta vojvotkinja bila rođena kći. Nitko se nije zbog toga zgražao, budući da rodoskvrnje nije bila nikakova rijetkost u najvišim krugovima. Tako je na pr. vojvoda Choiseul, koji je za vrijeme Sedmogodišnjeg rata odigrao važnu ulogu kao prvi ministar, podržavao nedopuštene odnose sa svojom sestrom vojvotkinjom Gramont. Staračkom karakteru ovoga razdoblja pristaje i činjenica da nikada nije oskvrnuto toliko djece koliko u doba rokokoa.

Što se tiče Filipa Orleanskog, valja priznati, da je unatoč pokvarenosti njegova vladavina bila bolja od one njegovih prethodnikâ i nasljednikâ. Filip Orleanski istisnuo je s dvora isusovce, pogodovao jansenistima, namirio petinu državnih dugova, što ih je ostavio Ljudevit XIV. (dvije tisuće milijuna livri!), promicao pomorstvo i provodio uz pomoć svoga učitelja, lascivnog i mudrog kardinala Duboisa, mirotvornu politiku. Cenzura je sada mnogo blaža, ljudi se ne hapse bez razloga. Filip Orleanski uzvišen je nad lične napadaje, koje prašta kao većina duhovitih ljudi. Kad se Voltaire u svojoj prvoj drami „Edip“ drznuo da natukne odnose između vojvode i njegove kćeri, sjedio je vojvoda u svojoj loži, pljeskao kao ostala publika i odobrio mladome autoru novčanu pomoć.

John Law. Afera Johna Lawa jedna je od najvećih javnih katastrofa, što ih je Francuska doživjela prije revolucije. Spomenuti Law, bogat Škot, lijep, spretan, elegantan i bez sumnje financijski genij, zastupao je misao, da se kapital državnih i velikih privatnih banaka ne manifestira samo njihovim zlatnim pokrićem, nego i prirodnim i radnim vrednotama, kojima ti zavodi raspolažu. Stoga je opravdano apelirati na kredit općinstva, izdavajući bankovne novčanice, koje nisu „pokrivene“ zlatom ili srebrom. Godine 1716. osnovao je Law privatnu emisionu banku, koja je kasnije pretvorena u kraljevsku. Treće godine svoga opstanka, Lawova banka dijelila je četrdeset posto dividende. Indijska kompanija *(Compagnie des Indes)*, koja je osnovana za iskorištavanje Kanade i Louisiane, privukla je uštede iz čitave Francuske, a kada su dionice Misisipija porasle na dvadeseterostruku i četrdeseterostruku nominalnu vrijednost, zahvatilo je čitavu zemlju bjesnilo

spekulacije. Tada je rođen tip spekulanta *(chevalier d'industrie)* čiji je imutak sastavljen od samih papira. Godine 1719. ponudio je Law da će sanirati državu uzevši u zakup sve poreze. Godinu dana kasnije imenovan je ministrom financija. Kao takav stavio je u promet toliko papirnata novca, da je opticaj iznosio osamdeseterostruku vrijednost zlata, koje se onda nalazilo u Francuskoj. No kolonije nisu davale očekivane prihode, javnost je izgubila povjerenje, te je nastao opći *run* na državnu banku. Novčanice su pale na desetinu, indijske dionice na dvadeset i petinu nominalne vrijednosti, a 1721. nije preostalo drugo, nego proglasiti bankrot. Law bježi u Veneciju, gdje će osam godina kasnije umrijeti u najvećem siromaštvu. Posljedica je Lawovih spekulacija opće nepovjerenje, silna skupoća i gubitak ušteđevine.

Lawov krah prikazan je u drugom dijelu „Fausta“: tu se Lawova dosjetka pripisuje Mefistu, koji je prikazan kao varalica, koji lakovjernoj masi daje papir za dobar novac. No Lawovi se planovi ne osnivaju na prevari, te nisu nipošto đavolski; kao pokriće njegovim novčanicama ne služi bajoslovno neko blago, nego realne vrednote. Njegovom je neuspjehu krivo, što te vrednote nisu iskorištene kako treba i što je kreditna načela (koja su sama po sebi bez sumnje opravdana) zloupotrebila nesposobna i pohlepna vlada. Konačno treba uvažiti i to da tadašnja publika nije bila dorasla ovoj praksi, vladajući se bezglavo i ludo.

Louis Quinze. Ljudevit XV. je u neku ruku pravi vladar rokokoa: presićen i gladan života, lakouman i turoban, mlad i senilan. Njegovo vladanje trajalo je gotovo isto tako dugo kao i vladanje Ljudevita XIV., tek što je Ljudevit XV. sav posao i svu odgovornost prepustio svojim državnim savjetnicima i metresama. Prva je dva desetljeća vladao tako kardinal Fleury, treći crkveni dostojanstvenik, koji je u Francuskoj bio svemoćan. U Ljudevitu XV. pretvara se snažna orgijastika *Régence* u uvelu pokvarenost. *Louis Quinze* je inteligentan, ali nije tako duhovit kao vojvoda Orleanski; usto je u njegovoj duši čudna smjesa razvrata i pobožnjaštva. Premda je dozlaboga besavjestan, muči ga strah od pakla, što su isusovci spretno iskoristili, da bi se ponovno ugurali na Dvor. Što se tiče metresa, tu su najprije sestre Mailly, njih pet, dok 1745. nije

upoznao Pompadourku, koja je tada bila u punom cvatu mladosti i ljepote. Potekla je iz bogatih građanskih krugova, te ju je dvorska kamarila žestoko pobijala. Ipak joj je uspjelo da priveže uza se blaziranog kralja punih dvadeset godina. Opčarala ga je svojom ljepotom i duhom. Umjela je sve i sva: jašiti i plesati, slikati i crtati, pjevati i deklamirati. Čitala je i znala prosuditi sve književne i znanstvene novitete: drame, filozofska djela, romane i državne teorije. A što je glavno, umjela je da svakog dana bude tako rekavši nova, da vječno iznenađuje i fascinira. S kraljicom, koja je bila blaga i dobra, ali ponešto dosadna, veoma se dobro slagala, te joj je štaviše davala poduku u ljubavi. Kasnije bi dovodila kralju u glasovitom Jelenovcu *(Parc aux Cerfs)* mlade ljepotice. Njena nasljednica Jeanne du Barry, glupa i prosječna osoba, mora da je upravo svojom prostotom bila neopisivo privlačiva. Svi suvremenici slažu se u prosuđivanju njenih čari, koje bismo danas nazvali prostački *sex appeal.*

Noblesse de robe. Dok se dvor na taj način zabavljao, a građanstvo obogaćivalo i obrazovalo, seljaštvo je živjelo u prnjama i kolibama od blata. Neki je engleski ekonom ustanovio, da francuski seljak toga doba živi na stepenu 10. vijeka, što se tiče obrađivanja tla. Seljaci su bili strahovito teško oporezovani, a porezi su se kruto utjerivali. Fiskalni tereti bili su tako teški i besmisleni, da bi seljak radije ostavljao tlo neobrađeno ili uništio sam svoju žetvu. Plemstvo je živjelo kao viša rasa u neradu, ne plaćajući poreze, nemajući druge dužnosti do reprezentacije. Jedini zakon, kojemu je plemstvo podvrgnuto jest hir kraljev. Kralju pripadaju sva dobra, sve časti i sve žene zemlje.

Od Franje I. Paris sve više stiče centralni položaj kao kraljevska rezidencija, dok na koncu nije „dvor i grad“ *(la cour et la ville)* isto što i Francuska. To se stanje ne mijenja ni za vlade posljednjih dvaju Ljudevita. No početkom 18. vijeka počinju se oba faktora vlasti sve više dijeliti i sukobljavati. Pod Ljudevitom XIV. služi Grad isključivo Dvoru: Racine i Molière, Boileau i Bossuet u neku su ruku činovnici Krune. Pod Ljudevitom XV. postaje grad ognjište emancipacije, slobodnoga i buntovnoga duha. Opoziciona jezgra je pariški „parlamenat“, zbor sudaca. Sudačka

su mjesta na prodaju, a mogu se i baštiniti, te su tako potpuno nezavisna o Dvoru. Sudački stalež moćna je klika uperena protiv Krune i jezuitâ, a brojnim ženidbama s bogatim trgovačkim kćerima pretvara se ova *noblesse de robe* (plemstvo sudačke halje) u građansku plutokraciju. Nakon smrti Fleuryjeve gubi dvor sav ugled i utjecaj u nutarnjoj i vanjskoj politici. Interesantno je, da Francuzi nisu zamrzili ovoga kralja, kojemu su nadjenuli ime Ljubljeni *(Le Bien-Aimé)*, kada je 1744. ozdravio.

Koncert vlasti. U evropskoj povijesti vrši Francuska u to doba ulogu nemoćnog intriganta. Nakon rata za španjolsku baštinu javljaju se u diplomaciji pojmovi „evropske ravnoteže“ i „koncerta vlasti“. Sistem država, koje u to doba postoje, smatra se orkestrom, u kojemu nitko ne smije dominirati. Time dakako nisu spriječeni ratovi, ali su proširena bojišta, budući da rat koalicijâ postaje tipična forma ratovanja. Pojedine države rijetko ratuju među sobom, nego se redovito sukobljuju savezi, koji se raspadaju čim jedan od učesnika postigne odlučan uspjeh. Velika opreka između Francuske i Habsburgâ traje i dalje, Španjolska i Švedska prestaju biti velevlasti, a na njihovo mjesto stupa Rusija i Pruska. Engleska je već u to doba evropski *arbiter*, jer ima najviše iskustva u diplomaciji i najveću političku zrelost.

Teritorijalne promjene u prvoj poli vijeka uglavnom su slučajne i potpuno nezanimljive, tek što je značajnija činjenica da Austrija gubi Šlesku, koja prelazi Pruskoj. Inače je to samovoljno mijenjanje zemalja i krajeva bez dubljega smisla i svrhe. Car Karlo VI. posvetio je mnogo truda i vremena, da bi postigao priznanje pragmatičke sankcije i time osigurao vlast svojoj kćeri i nasljednici. Pregovarao je sa svim evropskim silama i svuda postigao pristanak, što međutim nije spriječilo rat za austrijsku baštinu. Time je habsburška država zapala u opasnu krizu. Saveznici su zaposjeli Linz i Prag, bavarski knez-izbornik primio je poklonstvo čeških staleža, a izabran je njemačkim carem kao Karlo VII. No kratko vrijeme zatim bit će protjeran iz osvojenog područja, pa i iz vlastite zemlje. Nakon njegove smrti odrekao se njegov sin svih prava na Austriju, a carska je kruna pripala opet jednom Habsburgovcu, mužu Marije Terezije.

Apsolutistički vladarčići. U tom političkom zbivanju ne vodi se nikako računa o željama i osjećajima naroda. To su privatna obračunavanja pojedinih vlastodržaca, koji time uređuju svoje ženidbene odnose, zaokružuju posjed, sklapaju i krše ugovore, rukovodeći se svojim osobnim ambicijama i sklonostima. Kako smo već spomenuli, čitav je kontinenat oponašao francuski apsolutizam, a u Njemačkoj je procvala servilnost kakovu nitko nije pamtio. Ta je servilnost to smješnija, što su to gotovo od reda malene i najmanje državice. Neki württemberški župnik javlja svome vojvodi, da su njegovi „preuzvišeni prasci požderali njegove najponiznije krumpire“. Svaki vladarčić hoće da ima svoj Versailles, svoju talijansku operu, fazaneriju i paradne čete. Mora bezuvjetno držati ljubovce, i ako ih ne treba: Fridrik I. Pruski smatra potrebnim da na njegovu dvoru figurira jedna nazovi priležnica. August Jaki, koji je zaslužio svoje ime, imao je tri stotine vanbračne djece, a jedno od njih, grofica Orzelska, posljednja je njegova ljubovca. Vojvoda Württemberški imao je trinaestero djece, koju mu je izrodilo pet metresa, a tu je djecu međusobno poženio i poudavao. Nitko se nije usudio kritizirati takove pojave. Puk je slavio imendan nezakonite vladarice kao pučku svečanost i smatrao osobitom časti, ako bi se knez upustio s kakvom građanskom kćeri. Svi zahvati u privatni život podanika bili su dopušteni. Brojni lovovi uništili bi ponekad čitavu žetvu, a pripreme za dvorske svečanosti uposlile pola pučanstva. Troškove za svoje veselice pokrivao bi zemaljski otac nerijetko novačenjem i prodajom podanikâ u strane zemlje. Računa se da je u 18. vijeku otpadalo u Njemačkoj na dvadesetak ljudi pet prosjaka i jedan svećenik.

Atena na Pleissi. Duhovna prijestolnica Njemačke je Leipzig, sijelo velesajmova i najodličnijeg njemačkog sveučilišta. Leipzig je metropola poljsko-saskih kraljeva, koji vole i pomažu umjetnost, središte knjižarstva i grad blistave društvenosti, čuveni *Pleiss-Athen,* što će reći Atena na Pleissi.

Među njemačkim književnicima onoga doba ističe se profesor Christian Fürchtegott Gellert, koji piše romane, komedije i pjesme i poučne spise i drži „moralna predavanja“, na koja hrli publika.

Njegova je mudrost bezazlena, ali forma glatka i prijatna. Dok je Gellert simpatična „stara frajla“, „čiča Gleim“ tip je čuvstvenoga starog momka, koji pjeva bezazlene anakreontske pjesme. Gottsched, kojeg smo već spomenuli, književni je diktator, koji izlaže pjesničku teoriju pozivajući se nepravom na Aristotela i Horacija. Njega obaraju Švicari Bodmer i Breitinger, koji vele, da je glavni predmet poezije ono, što je izvanredno i bajoslovno. No i to mora biti vjerojatno, a primjer kako se to postizava jest Ezopova basna. U teoriji se Švicari ne razlikuju toliko od Gottscheda, kojega napadaju, no Gottsched je svima omrznuo svojim nametljivim teoretiziranjem, nadutošću i jalovom filistarštinom. Godine 1756. javlja mladi Goethe, da čitav Leipzig prezire Gottscheda.

Gottsched je neko vrijeme literarni ispovjednik glumice i kazališne direktorice, koja je ušla u povijest njemačkog teatra pod imenom Neuberin. No kasnije će se i ona s njime posvaditi i iznijeti ga u jednoj parodiji na pozornicu: tu je Gottsched okrunjen suncem od zlatnog papira, a u ruci drži svjetiljku, kojom traži pogreške... Neuberin je bila ljepušna i temperamentna dama, od prirode pametna i prilično obrazovana, ali nesnosan tiranin. Glumce je pritegnula da marljivo dolaze na pokuse, da budu u privatnom životu „časni i pošteni“, da jasno deklamiraju i da se elegantno kreću na pozornici. Osim Gottschedovih obradaba francuskih komada, prikazivala je i Gellerta, Holberga i prve Lessingove drame. Dok je njena zvijezda bila u opadanju, procvala je u Beču barokna lakrdija, koju predstavlja komedijaška dinastija Stranitzky, te Prehauser i Kurz. Ova je tradicija umjetnički i ljudski vrednija od naduvene pseudoklasike Gottscheda i njegove sljedbenice, a održala se u Beču do naših dana.

Klopstock. U ono doba bere i prve lovorike Klopstock. Ljudi se počinju zanositi osjećajnim kultom ljubavi i prijateljstva, rone suze i sklapaju svete duševne veze. Javljaju se prvi simptomi nove osjećajnosti, koja će prevladati u drugoj poli 18. vijeka. Klopstock je kao malo tko bio pozvan da izrazi nesvijesne i neodređene potrebe vremena, koje će se pomalo manifestirati. Njegovi su pjesmotvori herojski krajobrazi zaviti u maglu. Obrisi su jedva vidljivi, a katkada razdire napetu atmosferu jarka munja.

Inače sve sama magla, iz koje sipi kiša. To je ljude zbunilo, a s vremenom im dodijalo, no kada se Klopstock pojavio, bilo je to nešto posve novo. S njime se nakon dugog vremena javlja u pjesništvu nešto nezbiljsko i neartikulirano, iracionalno i neodređeno. Potomstvo nije moglo osjetiti tu novost i tajnu njenu sugestiju, nego bi zapažalo samo sivu jednoličnost i nejasne likove, koji se tope u dosadi. Teško je stoga zamisliti opću klopstockomaniju, koja je zahvatila i mladoga Schillera, ako je ne shvatimo kao reakciju na pusti doktrinarizam njemačke književnosti u prvoj poli 18. vijeka.

Christian Wolff. Što je Gottsched poduzeo u pjesništvu i poetici, izvršio je Christian Wolff u znanosti i filozofiji. Popularizirao je Leibnizove misli tako da je izlučio ono, što je najoriginalnije i najdublje u njegovoj filozofiji. Leibniz je bio odviše nemiran i genijalan, a da bi složio i sredio čitav sistem. Wolff je, naprotiv, bio samosvijestan flegmatik, koji nije prezao ni pred čim, nego bi sve umio srediti i objasniti. Čitav ljudski vijek od 1715. do 1745. svi su profesori bili wolffovci, da, i liječnici, juristi, propovjednici i diplomati, dame i kavaliri — svi su smatrali potrebnim da „wolffiziraju“ i da „šire istinu“ po Wolffovim načelima. Christian Wolff izdao je tridesetak debelih svezaka o logici i metafizici, teleologiji i moralu, fizici i fiziologiji, prirodnom i međunarodnom pravu, empirijskoj i racionalnoj psihologiji: prva prikazuje dušu, kako se čini prema vanjskom iskustvu, potonja je spoznaje, kakova doista jest. Svoje udžbenike pisao je najprije njemački, kasnije i latinski, da bi kao *praeceptor universi generis humani* (učitelj čitavoga ljudskog roda) stekao međunarodni glas. Christian Wolff zaslužan je za čišćenje njemačkog jezika i stvaranje filozofske terminologije: izrazi kao *Vorstellung* (predodžba) ili *Bewusstsein* (svijest) potječu od njega.

Osnovne misli Wolffove filozofije nevjerojatno su plitke. Posljednja je svrha sviju stvari čovjek: po njemu postizava Bog glavnu svrhu, koja ga je rukovodila pri stvaranju svijeta, da bude kao Bog spoznat i poštivan. Prema tome sve se pojave ocjenjuju sa stanovišta utilitarizma. Neka su objašnjenja upravo groteskna. Sunce je na pr. korisno, jer pomoću njega možemo praviti sunčane

ure i određivati geografsku širinu; danje svijetlo ima tu prednost, da svoje poslove lako obavljamo, što navečer djelomično nije moguće ili ne bar tako zgodno, jer moramo trošiti za rasvjetu. I zvijezde su korisne, jer nam pomažu da noću na cesti nešto vidimo, a mijena dana i noći je korisna, jer se ljudi i životinje noću oporavljaju snom. Osim toga se noću vrše neki poslovi, koji se po danu ne mogu vršiti, na pr. ribolov. A sve je to sažeto u dubokoumnoj zasadi: „Sunce je zato, da bi se na zemlji mogle zbivati promjene. Zemlja je zato, da opstanak sunca ne bi bio suvišan.“ Ipak je Wolffovim protivnicima uspjelo da ovu djetinju filozofiju prikažu pruskome kralju kao protudržavnu, jer da nauča fatalizam. Prema tome bi kraljevi vojnici, čuveni „dugi klipani“ *(lange Kerle)* mogli nekažnjivo dezertirati! Na to je Wolff, tada profesor u Halleu, dobio od Friedricha Wilhelma zapovijed da napusti zemlju za četrdeset i osam sati pod prijetnjom vješanja. Tek njegov nasljednik, Fridrik Veliki, omogućio je prognanom filozofu triumfalan povratak.

Pijetizam. Wolffovo progonstvo skrivili su donekle pijetisti, koji su se također ugnijezdili u Halleu. Pijetizam je pomalo iracionalistička struja, koja će silno ojačati u drugoj poli stoljeća. U tiranskom i ukrućenom protestantizmu zauzima ta struja sličan položaj kao mistika u crkvenom vjerovanju 15. vijeka. Na mistiku podsjeća pijetizam i time, što je dobrim dijelom ženski pokret čime se i objašnjava pojava brojnih dnevnika, konfesija i pisama. No dubinom misli i doživljavanja zaostaju pijetisti za negdašnjim misticima. Najjače se pijetizam izrazio na njemačkom tlu u sljedbi hernhuterâ. To su prognani husiti, koji su se naselili na Hutbergu u Lužici, dok engleski pravac pijetizma zastupaju metodisti, koji pobožnost metodički vrše i naučaju. Metodisti su iz Oxforda prešli u Ameriku, gdje svojim energičnim i dosjetljivim propovjednicima snažno djeluju na mase.

Bel canto. Austrijske zemlje ostale su netaknute od svih tih pokreta. Karlo VI. bio je mirotvoran i dobroćudan, ali tup i bez temperamenta. U politici je vječno krzmao ne mogavši se nikada opredijeliti na koju će stranu. Rado se držao tradicije, te je na njegovu dvoru vladala crna španjolska nošnja i španjolski cere-

monijal. Pragmatičnoj sankciji posvetio je sve svoje sile, dok je državne financije i vojsku potpuno zanemario. Veoma je volio kazalište, sjajne inscenacije i glazbu, a bio je i sam skladatelj. Na bečkom dvoru gospodovala je talijanska glazba, a talijanski jezik bio je jezik visokoga društva. U Beču je živio najveći glazbeni teoretik onoga doba Johann Josef Fux, koji u glasovitom svom djelu „*Gradus ad Parnassum*" (Pristup parnasu) nauča strogi kontrapunkt i fugu. U Beču živi i Pietro Metastasio, koji trima generacijama opernih skladatelja dobavlja tekstove. Metastasio je sjajan libretist, te su njegovi tekstovi sami po sebi melodrame, koje vladaju orkestarskom pratnjom. Riječ i zvuk se ne pobijaju, nego djeluju kao dvije strane jedne te iste stvari, idealno jedinstvo. Kod Metastasija sve je prevučeno blistavim salonskim lakom, glatko i okruglo, izbrušeno i slatko i pomalo rasplinuto. U njegovim operama javlja se prvi put dioba u *recitativo secco* (deklamacija, koju prate samo pojedinačni akordi cembala), *recitativo accompagnato* (koji se pjeva uz pratnju orkestra) i zaključnu lirsku ariju. To je glavno, dok je *ensemble* nešto sporedno i nevažno. Radnju tvore većinom ljubavne intrige i veliki državni događaji.

Talijanska je moda tako općenita, da mnogi glazbenici smatraju zgodnim da svoja imena potalijanče. Tako se Rosetti zvao zapravo Rösler a potekao je iz Litoměřica, dok se glasoviti virtuoz Venturini zvao zapravo Mislivecek. Glavna je svrha muzike da škaklja uši *(tintillazione degli orecchi)*, a *bel canto*, talijansko umijeće bravurozne arije sa svojim koncertnim meštrima, primadonama i kastratima, označuje vrhunac ove umjetnosti, kao što imena Amati, Guarneri i Stradivari označuju nedostiživ vrhunac u gradnji violinâ. Godine 1711. izumio je Firentinac Bartolomeo Cristofori *piano e forte* (njem. *Hammerklavier)*, koji će pomalo istisnuti sve ostale žičane instrumente. Uz ozbiljnu operu *(opera seria)* javlja se komična opera *(opera buffa)* čiji je najslavniji primjerak Pergolesijeva „*Serva padrona*" (Služavka - gospodarica). Pod utjecajem „buffonistâ" napisao je Rousseau i komičnu operu „*Le devin du village*" (Seoski gatalac), koja je sjajno uspjela. Rousseau i Napuljac Duni, koji je također živio u Parizu, osnivači su novoga glazbeno-kazališnog roda, koji se odlikuje

lakokrilnim šansonom. Na području ozbiljne opere proslavio se Jean-Philippe Rameau bujnim orkestrom čime se očituje sklonost rokokoa za sve, što je šareno i blistavo, premda Rameaua koči nepobjediva Lullyjeva tradicija.

Bach i Händel. I Händel se tek pod stare dane oslobodio talijanskog utjecaja. Umjetnički oblik fuge doveo je na vokalnom području do najvećeg savršenstva, kao što će je Bach usavršiti na instrumentalnom području. Svojim bogatim zborovima, napose u „Izraelu", prvi put se umjetnički obrađuje predmet, koji u književnosti nije još došao do izražaja: masa, narod.

Bach predstavlja probuđenu snagu njemačkog građanstva, usrdnu dubinu i srdačnu pobožnost pijetizma. U njegovoj komornoj umjetnosti, koja je zaista monumentalna, spaja se polet i težina baroka s intimnošću i poniranjem u sebe, čime se odlikuje rokoko. Usporedimo li Bacha s Händelom, opazit ćemo da je Händel lakši, pristupačniji. Händel je psiholog, dok je Bach metafizik. Obojicu bismo mogli usporediti s Leibnizom i s Kantom. Na to navodi i činjenica, da je Händel slavljeni i mnogo traženi majstor, koji gradi makrokozam svoga stvaranja za sve, dok Bach, živući u tijesnim malograđanskim prilikama, gradi u nutrini svojoj golemo univerzalno carstvo. Leibniz i Händel nametnuli su čitavome svijetu svoj svijet; Kant i Bach obuhvatili su svojim svijetom čitav univerzum.

Fridrik Veliki. Godine 1740. mijenja se vlada u Austriji i Pruskoj, u Rusiji i u Rimu. Na prijestolje Petrovo sjeda Benedikt XIV., *il papa Lambertini*, najpopularniji papa 18. vijeka. Bio je učen i čedan, dobroćudan i bez predrasuda, te se Voltaire smio usuditi da mu posveti svoga „Mahometa". A bez predrasuda je i novi pruski kralj Fridrik II., kome će doskora nadjenuti pridjevak Veliki.

Poznata je opreka između oca i sina. Bili su odviše različiti, a da bi se mogli slagati. Ipak nema sumnje, da je Friedrich Wilhelm namro svome nasljedniku vojsku, koja će mu izvrsno poslužiti kao instrumenat njegove vanjske politike. Sin je doduše prezirao vojsku, stavljajući umjetnost i filozofiju nad sva djela praktičnoga života, ali se čitavoga života rukovodio idejom-vodi-

ljom, da su kraljevi — filozofi, a filozofi — kraljevi. U tome je smisao prosvjetiteljskog apsolutizma, kako ga je shvaćalo ono doba. A da je „filozof“, pokazao je Fridrik Veliki svojom tolerancijom. 18. vijek obiluje apsolutističkim prosvjetiteljima, diktatorima napretka, koji zaostalo čovječanstvo sile, da bude sretno na njihov način. Petar Veliki i Karlo XII., Katarina II. i Josip II., kardinal Fleury i Robespierre takovi su silnici, da i ne spominjemo teroriste kakav je bio markiz Pombal, koji je u Portugalu uveo prosvjetiteljsku strahovladu. Fridrik je naprotiv želio, da svatko bude sretan na svoj način, priznavajući tuđu individualnost i njene zakone. Zato je podnosio i reakciju, a dok je rimski car zatvarao samostane, protestantski je kralj obnavljao popaljene katoličke crkve. Pa ako je i bio nepopustljiv u stvarima teorije, bio je veoma elastičan u njihovoj primjeni.

Njegovi slavitelji osobito ističu iskrenost kao genijalnu crtu njegova značaja. A bio je zaista iskren prema sebi i sebi ravnima, dok je političko-diplomatsku dvomislenost i lopovluk smatrao nečim, što pripada stvari, profesionalnom nuždom. Bio je bez sumnje umjetnička narav, o čemu svjedoče i razne nastranosti i djetinjarije, kojima je kratio vrijeme, usavršavajući istodobno vojsku i upravu i spremajući pothvate, koji će njegovoj državi pribaviti respekt čitave Evrope. Priznao je u više navrata, u pismima i memoarima, da je bio tašt i slavičan; da ga na ratovanje nije nagonila samo želja za vlašću, nego i psihološka znatiželja. Prožet tragičnom ironijom spoznao je ništavilo svijeta, a pod konac života „stari Fritz“ postaje sablasna figura, nešto transcendentno i prozračno. Neizmjerna osama širi se oko njega, dodijalo mu je „vladati robovima“, mrski su mu ljudi, te želi biti pokopan kraj svojih pasa.

Istakao se kao diplomat i kao upravljač, i kao strateg, a premda nije birao sredstva i kršio zadane riječi, kada mu se to činilo potrebnim, veličali su ga svi, koje bi zadivio svojim uspjesima. Tih je simpatizera bilo u Engleskoj i Francuskoj, Rusiji i Španjolskoj, a vojska, kojoj je ucijepio ofenzivno-pobjednički duh bila mu je slijepo odana, premda nije imao svojstva, kojima se stiče jeftina popularnost.

U Fridriku Velikom čudnovato se isprepliće i miješa barok i prosvjetiteljstvo, a tu oznaku ima čitavo razdoblje. To je i duševno stanje, koje zovemo rokokoom.

Napredak znanosti. I na području egzaktnih znanosti, vlada uglavnom barokna tradicija, koja se odlikuje teorijskim otkrićima i eksperimentalnim igrarijama. Godine 1709. diže se u Lisabonu prvi zračni balon, izum Oca Lovre Gusmana; 1716. izdaje Homann svoj glasoviti atlas; u isto vrijeme gradi Fahrenheit prvi termometar sa živom. Godine 1727. objelodanjuje Hales „Statiku biljaka“, funtamentalno djelo za fiziologiju bilja, a 1744. pobuđuje Trembley opću pažnju, dokazavši eksperimentima, kako slatkovodni polipi nisu biljke, nego životinje. Godine 1752. izumio je Benjamin Franklin, izdavač novina i tiskar, munjovod, a prigodom svoga putovanja u arktičke krajeve otkriva Maupertuis, da je zemlja na polovima sploštena. Lambert osniva fotometriju, određuje putanje kometa i reformira kartografiju. Bakropisac Rösel von Rosenhof opisuje čudnovata gibanja ameba, koje zove „vodenim insektima“ i svoja opažanja sjajno ilustrira. Borelli označuje kosti kao poluge, na kojima su pričvršćeni mišići, dok Baglioni uspoređuje krvni optok s djelovanjem hidrauličnog stroja. I Friedrich Hoffmann, poznat i danas po „Hoffmannovim kapljicama“ za želudac, uspoređuje ljudsko tijelo s mašinom. Protivno stanovište zauzimlje Georg Ernst Stahl, propovijedajući „animizam“. Stahl je i tvorac teorije o flogistonu. Prema toj teoriji izlazi iz tjelesa i prigodom sagorijevanja (kao i kod truljenja i vrijenja) „gorivi princip“, koji zove flogiston, premda je već Boyle dokazao, da se zbiva nešto protivno. Kasnije će se taj proces nazvati oksidacijom, no kako je kisik otkriven tek 1771. vladaju načela „pirokemije“ cijeloga stoljeća. Albrecht von Haller, slavni fiziolog ovoga doba, osniva čitavu medicinu na teoriji podražljivosti: sve bolesti nastaju tako, da se smanji ili poveća normalna podražljivost, pa ih i prema tome valja liječiti sredstvima za umirivanje ili podraživanje.

Fizika je i dalje pod Newtonovim utjecajem. Newtonovac je i mladi *Privatdozent* filozofije Dr. Immanuel Kant, koji će 1755. objelodaniti svoju teoriju o postanku sunčanog sustava. To je

objašnjenje pod imenom Kant-Laplaceove teorije općenito prihvaćeno. Prema toj teoriji postojala je najprije kozmička magla, koja se s vremenom mjestimice zgusnula, a te gromade djelovale su svojom masom na lakše elemente; privlačile su ih i time bivale sve veće. Trenjem je nastajala vatra i tako je postalo Sunce. Tjelesa u sunčanoj sferi pridružila su se sunčanoj masi ili su počela obilaziti oko Sunca, ako je privlačna snaga Sunca bila jednaka energiji njihova gibanja. Analogno se odnose Mjeseci prema planetima. Sva svemirska tijela su u početku užarena tekućina, koja se neprestanim zračenjem topline pretvara u kruto stanje. I naše je Sunce samo član višega sustava svemirskih tjelesa, koja su nastala na isti način. Svjetovi se razvijaju od iskona, a taj razvitak traje vječno: tek je život pojedinih nebeskih tjelesa ograničen. Jednog će se dana svi planeti survati u Sunce, a Sunce će jednom ugasnuti. Ova mehanička kozmogonija ne dovodi Kanta do bezvjerstva; on naprotiv drži, da je strogom zakonitosti ovoga sustava uvjerljivo dokazan bitak Božji.

Nećudoredne biljke. Najplodniji prirodnjak ovoga razdoblja jest Šved Linné, koji je izradio kompletni prirodni sustav *(systema naturae)*. Njegova je glavna zasluga, što je uveo binarnu nomenklaturu označujući sve biljke i životinje sa dva latinska imena: prvo ime označuje rod, a drugo vrstu. Tako se na pr. pas, vuk i lisica zovu: *canis familiaris, canis lupus* i *canis vulpes*, a krastavac i dinja: *cucumis sativus* i *cucumis melo*. Imenima je pridao izvrsne kratke dijagnoze. Opisao je i rude, odredio njihov oblik, unutrašnju strukutru, tvrdoću i optička svojstva. Floru (i taj izraz potječe od njega) razdijelio je na dvospolne biljke služeći se u daljnjoj klasifikaciji brojem, duljinom i smještajem prašnikâ, te u jednospolne biljke, pri čemu je vodio računa da li se muški i ženski cvjetovi nalaze na istoj biljci ili na raznim biljkama. Kriptogame su one biljke, gdje se cvjetovi i plodovi ne mogu jasno razabrati, jer su odviše maleni.

Ova je podjela izazvala brojne napadaje, budući da su je smatrali nepristojnom i nezgodnom. Nepristojno je isticati da više prašnika živi u konkubinatu sa zajedničkim pestićem: nije to samo kleveta cvijeća, nego i Boga, koji dozvoljava ovakav razvrat!

Stoga se đacima tako šta ne smije predavati. Prilično negodovanje i čuđenje izazvao je Linné strpavši ljude i majmune u skupinu primatâ. Međutim Linné nije nipošto „darwinist", nego je stao na stanovište Biblije istaknuvši, da ima toliko vrsta koliko ih je od iskona stvorio Bog: „*Tot numeramus species, quot creavit ab inicio infinitum ens*".

Osjećaj prirode. Sjedište „prosvijećenog" i „praktičnog" mišljenja, koje se osniva na prirodoznanstvu, a usmjereno je liberalno, jest Engleska. Ondje se rodila i važna institucija Slobodno-zidarskog reda. Godine 1717. osnovali su slobodni zidari (engl. *freemasons)* prvu veliku ložu, koja je po predaji proizašla iz nekih sindikalnih organizacija Srednjega vijeka. Njen je idealni cilj gradnja Salamunova hrama opće trpeljivosti i djelotvorne ljubavi bližnjemu. Iz Engleske je poteklo i moderno shvaćanje prirode. Godine 1728. objelodanio je Langley u „Novim načelima vrtne umjetnosti" program engleskoga vrta. Langley energično protestira protiv geometrijskog parka, kakav je ostvaren u Versaillesu, jer da se time priroda sakati i falsificira. Stoga ne će ravne redove drveća, nego nepravilne skupove: džbunje, lugove, nasade hmelja, pašnjake, pećine i ponore. Sve to valja umjetno proizvesti. Jeleni i košute u ograđenim prostorima moraju dozvati u pamet život u slobodnoj prirodi, ugrađene ruine, štaviše, i bregovi naslikani na platnu, moraju evocirati divlju romantiku. Barokno načelo, koje prirodu svodi na kazališnu dekoraciju. Langleyeve misli ostvaruje djelomično William Kent, a Montesquieu, prvi veliki angloman u Francuskoj, pretvara park svoga dvorca u engleski vrt. O probuđenom smislu za prirodu svjedoče i omiljeli „seoski balovi" *(bals champêtres):* otmjene dame i gospoda preoblače se u seljake, lovce i ribare, igrajući se priprostoga ladanjskog života. Ljudi se vesele saonicama, a Klopstock pjeva odu sklizanju. Ljeti nose elegantne dame slamnati pastirski šešir sa širokim obodom. Sve to puko koketiranje s prirodom, kakovu vole i traže ljudi rokokoa, nije romantično nego idilično. U Njemačkoj je ovo shvaćanje prožeto Wolffovim utilitarizmom. Ladanjska priroda cijeni se kao izvor hranljiva mlijeka i svježih jaja, tečnog povrća. Visoko je gorje omraženo. Samuel Johnson zove u svome „*Dictionaryju*",

*

koji je izašao 1755., bregove „bolesnim izraslinama i neprirodnim oteklinama zemljine površine". I Hallerova pjesma *„Die Alpen"*, koja je pobudila senzaciju, prikazuje samo ljudsku štafažu švicarskog krajolika, a sve je procijeđeno moralisanjem i politikom.

Robert Walpole. Nakon smrti kraljice Ane pripala je kruna knezu-izborniku od Hannovera, čime je ponovno došlo do personalne unije između Engleske i jedne kontinentalne vlasti. Juraj I., koji je bio isto tako neznatan kao njegova tri imenjaka, koji su ga naslijedili, nije znao ni engleski, pa se sa svojim činovnicima sporazumijevao kako tako latinski. Njegov prvi ministar bio je Robert Walpole, koji je već prije mnogo uradio za hannoversko nasljedstvo. Juraj I., osigurao je trajnu većinu u Donjoj Kući vještom korupcijom. Korupciju onoga doba šiba John Gay u svojoj „Prosjačkoj operi" *(The Beggar's opera)*, koja je ujedno parodija na pomodnu talijansku operu. Kada je prigodom prve izvedbe jedan *couplet* morao biti ponovljen zbog demonstrativnog pljeska, pokazao se Walpole dovoljno priseban i duhovit, da zatraži još jednu repeticiju, čime je izazvao pljesak cijele kuće. U parlamentu, koji je držao u rukama vodstvo čitave vanjske politike, upirao se o stranku whigâ. Svoj je položaj zadržao i pod Jurjem II.

The comfort. Za vrijeme njegove vlade dogodilo se nešto izvanredno važno, što će utjecati na čitavu englesku povijest novoga doba: Robert Clive osnovao je britansku vlast u Istočnoj Indiji. Nepresušna rijeka riže, šećera, mirodija i biljnih ulja razlila se Engleskom. „Do Clivea — veli Macaulay — bili su Englezi puki pokućarci." Sada započinje lov za novcem, a čedni i ekskluzivni otočani postaju odjednom svjetski trgovci i poduzetnici. Iz Indije dolaze „nabobi", koji novo stečeno bogatstvo ističu poput pravih skorojevića. Merkantilizacija čitavoga javnog života silno napreduje. Počinje se trgovati na osnovu robnih uzoraka, razvijaju se komisioni poslovi, kojima se bave novčari, raspačavajući proizvode obrta. Obrtnicima daju predujmove, da bi si osigurali niske cijene. Obilje gotova novca rađa komforom, što je dotada nepoznat pojam. Značajan je i postanak ove riječi. Isprva *comfort* znači u engleskom „utjeha", „bodrenje"; tek sada dobiva značenje „ugodnosti" i „udobnosti", što je prešlo i u ostale jezike.

Kalvinistički svećenik Richard Baxter, koji je živio u doba restauracije i wilhelminske revolucije, veli u svom „Kršćanskom priručniku": „Za Boga smijete raditi, da biste bili bogati!" Poslovni uspjeh vrijedi kao dokaz da ćemo se spasiti, to je englesko shvaćanje predestinacija. Kome je dobro na zemlji, taj je pravedan i blažen.

Franklin i Robinson. „Propovjednik je u Engleskoj politički ekonom u svećeničkoj halji — veli Taine — savjest tretira kao brašno, a poroke pobija kao uvozne carine." Ovaj tip utjelovio je Benjamin Franklin, od kojeg potječe i riječ: „Vrijeme je novac" *(Times is money)*. U književnosti je ovaj tip najbolje izražen u slavnom romanu Daniela Defoea: „Život i čudnovate pustolovine Robinsona Crusoe iz Yorka". Ovaj je Robinson čovjek, koji se snalazi u svim situacijama: praktični narodni ekonom, državnik, tehničar i deist, koji vjeruje u Boga, jer mu se to čini praktičnim. Značajno je da je autor Robinsona osnovao i prva osiguravajuća društva protiv tuče i vatre, kao i prve štedionice. Njegova je filozofija sadržana u riječima, kojima otac Crusoe otpušta sina na put: „Srednji je stalež izvor svih kreposti i veselja, mir i obilje njegova su pratnja, svaka pristojna i poželjna zabava vezana je o njegov način života; ovim putem protiče naš bitak ugodno i prijatno, a da se ne umaramo tjelesnim i duševnim naporima."

Obiteljski roman i *comédie larmoyante.* Uz Franklina i Defoea ističe se Richardson, tvorac engleskog obiteljskog romana. Po građanskom zanimanju bio je trgovac, a njegovo je najslavnije djelo „Clarissa, ili povijest mlade djevojke, obuhvaćajući najvažnije odnose obiteljskog života i otkrivajući napose nezgode, koje proizlaze odatle, što roditelji i djeca nisu oprezni u ženidbenim stvarima". Roman obasiže četiri tisuće strana. Drugi Richardsonov roman, koji je gotovo isto tako slavan kao „Clarissa" ima ovaj natpis: „Pamela, ili nagrađena krepost, niz obiteljskih listova, pisanih od lijepe mlade osobe njenoj rodbini, izdano štampom, da bi se promicala načela kreposti i vjere u duhovima mladeži obiju spolova" i t. d. Otac građanske tragedije George Lillo bio je draguljar. Ovaj sladunjavi i lažljivi *pendant* obiteljskom romanu prešao je brzo u Francusku kao *comédie larmoyante,* što su pri-

staše prevodili sa dirljiv, a protivnici sa plačljiv. Prvi je njen zastupnik Nivelle de la Chaussée. Njega je glumica Quinault bila upozorila, da sentimentalni prizori mnogo jače djeluju na općinstvo negoli tragični prizori. I Voltaire, koji je budno pratio tuđe uspjehe, dao se doskora na taj *genre*. Prvo njemačko djelo ove vrsti jesu Gellertove „Nježne sestre". Jedino Holbergu, danskom Molièreu, uspjelo je stvoriti nacionalnu komediju i kazalište, koje će biti ogledalo čitavog naroda. Pisao je na brzu ruku kao svi pravi komediografi, a uz to je bio marljiv novinar, povjesnik i filozofski popularizator. Započeo je kao putujući svirač i đakprosjak, a godinama i godinama morao se boriti s revniteljskim popovima, filistarskim neznalicama i učenim mazgovima. Konačno je postao veleposjednik i barun — nečuvena karijera za kazališno piskaralo i profesorskog gladuša.

Tjednici. Najznatniji literarni događaj ovoga doba jest pojava engleskih tjednika za građansku klasu. Godine 1709. osnovao je Steele sa svojim glavnim suradnikom Adisonom *Tattlera*, 1711. *Spectatora*, a 1713. *Guardiana*. Program ovih časopisa izrazio je Addison ovako: „Rečeno je za Sokrata, da je filozofiju skinuo s neba i doveo među ljude; ja bih htio, da o meni kažu: doveo je filozofiju iz akademija i škola, da bi zauzela svoje mjesto u klubovima i društvima, uz čajni stol, u kavani, u domu i uredu ili radionici." Doskora su ga stali oponašati. Samuel Johnson izdavao je svoje tjedne listove, veliki francuski komediograf onoga doba Marivaux poveo se također za tim primjerom, kao i Abbé Prévost, autor „Pustolovina viteza Des Grieuxa i Manone Lescaut". U Italiji izdavao je tjednik stariji Gozzi, a prva njemačka publikacija ove vrsti izlazila je u Švicarskoj. Zanimljiva su imena ovih časopisa: Ćaskalo, U dokolici, Skitnik, Razborite pokude, Poštenjačina, Za i protiv, Domoljub i t. d. Najčešći je natpis: Promatrač *(Spectator, Spectateur français, Osservatore)*. Jedan se od bezbrojnih njemačkih časopisa ove vrsti zove „Nevjesta, na svijetlo dana svakog tjedna", što bi se moglo i krivo shvatiti.

Hogarth. Slikar William Hogarth iznosio je satirički, ali bez pravoga humora u serijama ilustracija život kurtizane, sudbinu braka po modi, povijest razvratnika, nagradu marljivosti i kaznu

lijenosti. Njegovi su prikazi bili rašireni brojnim bakropisima, te njegovo stvaranje nije samo svojim sadržajem, nego i oblikom neka vrst slikarskog žurnalizma. Time je Hogarth *pendant* spomenutim časopisima i romanima. No u stvari je Hogarth moralist i didakt samo usput; u prvom je redu umjetnik, koji se opaja zbiljom, da bi je snažno i točno fiksirao, umjetnik pun duha i ukusa. Propovijedajući moral dao je svoj obol vremenu. Htio je da bude literat, ali je usprkos tome ostao velik slikar.

Pjesnici spleena. Ni u ovo trijezno doba nije uzmanjkao *spleen*, koji je bitna sastavina engleske duše. Taj je *spleen* utjelovljen u poeziji grobova i sablasti, koja najavljuje romantiku. Godine 1743. objelodanjuje Robert Blair poznatu pjesmu o „Grobu" *(The Grave)*, koja u sugestivnim jedanaestercima bez sroka donosi varijacije o temi: smrt, lijes, ponoć, grobna jeza i sablasti. Iz istoga vremena potječu glasovite „Noćne misli *(Nights Thoughts)* o životu, smrti i neumrlosti" Edwarda Younga, kao i „Elegija napisana na seoskom groblju" Thomasa Graya. Genijalni predstavnik spleena je Jonathan Swift, dekan Svetoga Patricka, osamljena pojava, koja se odlikuje demonstvom i groteskom veličinom.

Slobodni mislioci. Svako razdoblje ima svoju krilaticu a tadašnja je bila: „slobodna misao". Preteče slobodnih mislilaca su „latitudinarijci" 17. vijeka, koji su sve konfesionalne razlike kršćanskih sljedbi smatrali nebitnima, pozivajući se na temeljne istine Svetoga Pisma. John Toland nastojao je dokazati u svom djelu „Kršćanstvo bez tajne" (1696.) da evanđelja ne sadrže ništa protuprirodna, niti išta, što bi se protivilo razumu. Toland je prvi govorio o slobodnim misliocima *(freethinkers)*, o čemu će Anthony Collins opširno raspravljati 1713. u svome spisu o slobodnom mišljenju *(A Discourse of Freethinking)*. Woolston je objašnjavao čudesa Novoga Zavjeta alegorijski, dok je Matthews Tindal zastupao stanovište, da je Krist uspostavio prirodnu religiju. Hutcheson kušao je prvi znanstveno analizirati pojam ljepote braneći umjetnost protiv teologije. Prema njegovu shvaćanju spoznajemo unutrašnjim čulom, što je lijepo i dobro. Sa sličnog stanovišta polazi početkom 18. vijeka grof Shaftesbury, koji stvara neku vrst estetike morala. Njemu je lijepo identično s dobrim, a zajedničko

je mjerilo sviđanje. „Težite za ljepotom — svjetuje on — dobro će vam pripasti samo od sebe.“ Ćudorednost se osniva na profinjenom čuvstvu, moralnom taktu, koji se može i mora razvijati i odgajati kao i ukus. Zadaća je čovjeka da postigne neku ćudorednu virtuoznost, a zao čovjek neznalica je i diletant. Bit je umjetnosti kao i etike sklad, pomirenje samoživih i društvenih osjećaja. Shaftesbury nauča filozofiju profinjena aristokrate i životnog artiste. Jedan je od prvih esteta novije povijesti, a od njega vuče lozu i Oscar Wilde, kad veli: „Poroci i kreposti samo su građa umjetniku.“

Do krajnosti logizirati nastoji etiku Wollaston, koji u svakom nemoralnom činu nalazi neispravan sud, koji je izvor zla.

Hume. Najznačajnija pojava tadašnje engleske filozofije jest David Hume. Njegovo je epohalno djelo rastvaranje pojma uzročnosti. Kauzalnost, kako je ljudi shvaćaju, objašnjava Hume na osnovu čestog ponavljanja jednoga te istog iskustva. Naša nas empirija uči, da je najprije A, a zatim B, dakle *post hoc.* Mi se time ne zadovoljavamo, nego na osnovu ovoga slijeda velimo, da je najprije A i zato B, to jest *propter hoc.* Slično objašnjava svijest o našemu ja: budući da se naši utisci redovito odnose na isti subjekt stvara se pojam nepromjenljivog nosioca ovih dojmova, koji međutim u stvari nije drugo no „snop predočaba“. Posve u tom smislu protivi se Hume i teoriji državnog ugovora: prije nego što su ljudi mogli sklopiti takav ugovor, sjedinila ih je nužda, a poslušnost, koja je postala navikom stvorila je i bez ugovora vlade i podanike. Humeova je filozofija tipično engleska: isticanje empirije, nepovjerenje prema metafizici, konzervatizam, koji sve objašnjava navikom i nesmiljena plitkost, koja svojom oštrinom i snagom postaje gotovo duboka.

Berkeley. Biskupa Berkeleya možemo smatrati pretečom Humeovim. Od njega potječe filozofija, koja je na oko empirijska. Berkeley nauča potpuni nominalizam: apstraktne ideje ishitrili su skolastici, to su oblaci prašine, koja prikriva stvari. Apstraktne ideje ne postoje ni u predodžbi, nesamo da nisu zbiljske, one su i nemoguće. Nema „boje“ ni „trokuta“, nego samo crvene i modre boje, pravih i tupih trokuta; a kada se veli „stablo“, svatko

misli u potaji na određen drvni *individuum.* Postoje samo pojedinačne predodžbe, koje su sastavljene od pojedinih osjeta. Boja je ono, što se vidi, zvuk ono, što se čuje, objekt ono, što se spoznaje, *esse est percipi.* „Vidim ovu trešnju — veli Berkeley — osjećam je i kušam, uvjeren sam da nešto, što nije ništa ne bih mogao ni vidjeti, ni okusiti, ni opipati. Ova trešnja dakle postoji. No ako odbijem osjet mekoće, vlage, crvenila, kiseljkastog okusa, nestaje trešnje, jer ta trešnja nije biće različito od mojih osjeta.“ Time dolazi Berkeley do spoznajnog idealizma. Sve su pojave predodžbe Božje, koje Bog stvara iz sebe i saopćuje pojedinim duhovima kao percepcije. Suvislu cjelinu svih ideja, koje proizvodi Bog, zovemo prirodom. Kauzalnost je redoslijed ovih predočaba, a pošto je Bog svemoćan i apsolutan može svakoga časa pobrkati ovaj red.

Montesquieu i Vauvenargues. Engleski empirizam Humeova tipa osvojio je Evropu. Prvi veliki predstavnik engleske filozofije na kontinentu je Montesquieu, koji u svojim „Perzijskim pismima“ (1721.) šiba javne uredbe i prilike u tadašnjoj Francuskoj: papinsku crkvu i samostane, ispovijest i celibat, sudove protiv krivovjernikâ i polemike među vjerskim sljedbama, rasipanje državnog novca i porezne zloporabe, korupciju i plemićske povlastice, propadanje akademije, Lawove makinacije i t. d. Sedam godina kasnije objelodanjuje svoja „Razmatranja o uzrocima veličine Rima i njegove propasti“, duhovito i vrijedno povijesno djelo, u kojemu se jasno razabiru aluzije na demokratsku Englesku i apsolutističku Francusku. Svoju veličinu zahvaljuje rimsko carstvo slobodi, dok je despotizam uzrok propasti. Treće djelo „O duhu zakona“ *(Esprit des Lois)* prikazuje pravo i državu kao proizvod klime, podneblja, običaja, obrazovanja i vjere. Ustavna monarhija veliča se kao najbolja državna forma. Djelo je prožeto engleskim duhom.

Uz Montesquieua živi i djeluje markiz Vauvenargues. Suvremenici ga nisu dovoljno ocijenili, a umro je mlad — u trideset i drugoj godini. Voltaire je spoznao, što se krije u tom čovjeku, te je nepoznatom kolegi, koji je bio dvadeset godina mlađi od njega, napisao ove riječi: „Da ste nekoliko godina ranije došli

na svijet, moja bi djela bila bolja." Kao najvrednija svojstva književnika ističe Vauvenargues jasnoću i jednostavnost. Duboke se misli odlikuju jasnoćom, *clarté* je „kreditno pismo" filozofa, „gala-odjeća majstora", dok je nejasnoća carstvo zablude. Misao, koja je preslaba da bude jednostavno izražena, nije vrijedna da bude sačuvana. Svojom psihološkom analizom, koja ponire u najskrovitije nabore ljudske duše, podsjeća Vauvenargues ponekad na La Rochefoucaulda. Ipak u njemu živi i vojnički duh 17. vijeka (unatoč nježne tjelesne konstitucije bio je oficir), herojsko oduševljavanje za slavu, junaštvo i plemenite zanose. Njegova je omiljela riječ djelo *(l'action)*. U drugu ruku najavljuje Vauvenargues novu osjećajnost ističući, da je čovjek, koji se povodi samo za razumom, izvrgnut brojnim pogreškama. Od Vauvenarguesa potječe i neumrla riječ: *„Les grandes pensées viennent du coeur!"* (Velike misli dolaze iz srca).

Voltaireov vijek. No sva ta svijetla blijede, ako ih usporedimo sa Voltaireom, koji je pravi junak 18. vijeka. Goethe je napisao, da je Ljudevit XIV. francuski kralj u najvišem smislu, kao što je Voltaire najveći književnik kakvoga francuski narod može zamisliti. Voltaire je esencija čitave Francuske i čitavoga 18. vijeka. Stoga je i skupio u sebi sve nedostatke i zablude, protuslovlja i poroke svoga naroda i svoga vremena. „Voltaire će biti uvijek smatran — veli Goethe — kao najveće ime u književnosti novijega vremena, a možda i svih vjekova." U tome su se slagali i suvremenici smatrajući Voltairea svojim nenadmašivim tumačem. Nije stoga čudo, što je Voltaire za života bio znamenitost prvoga reda, te bi ljudi putovali u Ferney, da mu se dive kao kakvom brdu ili egipatskoj sfingi. Kada je Voltaire jednom zgodom, da bi se riješio nekog Engleza, koji ga je svakako htio vidjeti, izjavio, da posjet stoji šest funti, odvratio je Englez: „Evo dvanaest funti, sutra ću doći opet." Kada je bio na putovanju, preodijevali bi se njegovi štovatelji u konobare. Kada se nakon pariske izložbe „Irene" vraćao kući, razdragano je općinstvo ljubilo njegove konje.

Mučenik života. Premda je od onda prošlo svijetom pet generacija, Voltaire nam je bliz i razumljiv, kao da je naš suvremenik. Njegov je životopis povijest naših dana, nešto što bi se moglo

dogoditi u sva vremena. Ne osjećamo distanciju velikog čovjeka, jer je uvijek, u veličini i u bijedi, bio od krvi i mesa. U Voltaireu se čudnovato isprepliće epikurejstvo i askeza. Već je kao dječak veoma volio elegantnu odjeću i dobro jelo, a čitavoga je života nastojao, da bi se okružio gospodskim luksusom. Kada je stupio u život bio je književnik *(homme de lettres)* društveno nemoguć čovjek, *desesperado*, ništarija, čankoliz i pijanica. Voltaire je prvi profesionalni književnik, koji prekida ovu tradiciju. Od samog početka živio je otmjeno, a u drugoj poli svoga života upravo kneževski. Posjedovao je dvadesetak imanja s hiljadu dvjesta podanika, 160 000 franaka godišnjega dohotka, divne ville i dvorce, oranice i vinograde, galerije slika i biblioteke, razne dragocjenosti i rijetke biljke, mnoštvo lakaja, postiljona, tajnika, kućno kazalište, na kojemu su gostovali glasoviti umjetnici iz Pariza, štaviše, i vlastitu crkvu s natpisom: *„Deo erexit Voltaire"* (Bogu podiže Voltaire). Ovo je blagostanje stekao djelomice novčanim potporama mogućnika, a djelomice knjižarskim honorarima. Tako mu je na pr. sama „Henrijada" donijela 150 000 franaka. Honorare za kazališne izvedbe dijelio bi redovno glumcima.

Najviše se pak obogatio raznim sumnjivim poslovima: burzovnim spekulacijama, kupovnim posredovanjima, žitnim transakcijama, nekretninama, dobavama za vojsku, zajmovima uz visoke kamate i t. d. U privatnom životu nije se mnogo osvrtao na istinu, a kada je trebao da bude izabran u akademiju, mjesto kardinala Fleuryja, uvjeravao je pismeno mnoge ugledne ličnosti, da je dobar katolik i da ne zna tko je autor „Filozofskih pisama" *(Lettres philosophiques)*, koja s nepravom njemu pripisuju. Kada je konačno izabran u akademiju (čime nije nimalo povećao svoju slavu), uspoređivao je Ljudevita XV. s carem Trajanom. Mnogih se je djela odricao uporno, kao na pr. „Candidea", a u „Djevicu Orleansku" *(La Pucelle)* unio je hotimice razne bedastoće, da bi time mogao naknadno dokazati, kako djelo ne potječe od njega. D'Alembertu je pisao govoreći o *„Dictionaireu"*: „U koliko se pojavi najmanja opasnost, molim Vas usrdno, da me smjesta obavijestite, kako bih mogao djelo desavuirati, pozivajući se, kao obično, na svoje poštenje i nevinost." Ipak ne valja zaboraviti,

da je Voltaire živio u doba, kada je bilo veoma opasno priznati autorstvo ovoga ili onoga djela. Mnogi njegovi kolege postupali su isto tako. „Ja sam — rekao je d'Alembertu — iskren prijatelj istine, ali nisam prijatelj mučeništva." Voltaire utjelovljuje novi oblik heroizma: mjesto mučenika smrti eto mučenika života. Čovjek se ne prekaljuje više askezom iza samostanskih zidina, nego u svjetskoj vrevi i tmuši. Smrt nije više glorifikacija života: junak je onaj, koji se bori, a ne onaj, koji se odriče života.

Voltaireov značaj. Mnogo se pisalo o Voltaireovu prijateljstvu s Fridrikom Velikim, a može se reći, da se pri tom često činilo krivo i jednom i drugom. I sam način kako su se ova dvojica našla nije običan i svakidašnji. Da bi Voltairea privukao na svoj dvor, pruski je kralj nastojao da bi ga u Francuskoj kompromitirao. To mu je i uspjelo, a Voltaire se pak nije žacao da iskoristi kraljevu slaboću prema svojoj osobi i izbije što više novaca. Fridriku se naknadno učinilo, da je Voltairea preplatio, a Voltaire mu nije ostao dužan. Lamettrie je prišapnuo Voltaireu, da je kralj rekao: „Naranču treba istisnuti i onda odbaciti", a Maupertuis je povjerio kralju, da je Voltaire o njemu rekao: „Moram ispravljati njegove stihove: šalje mi svoje prljavo rublje, da ga operem!" A takvih zgodica bilo je i više. Prigodom povratka Voltaireova u Francusku, dao ga je kralj uhititi i pretražiti njegovu prtljagu, ne bi li našao kakove nezgodne dokumente. Stigavši u Francusku, Voltaire mu je vratio milo za drago, objelodanjujući nezgodna otkrića. Bilo kako mu drago od loših svojstava, koja se Voltaireu predbacuju, najgora je svakako njegova taština. No svi su umjetnici tašti. Nije naprotiv istina, da je bio samoživ, vodeći računa samo o svojoj koristi, i strahovito pohlepan za novcem. Pohlepan je bio samo onda, dok je još bio siromah. Čim je stekao imutak umio se pokazati velikodušan. Pa ako i svoj imutak nije stekao na ispravan način, ne smijemo zaboraviti, da je živio u doba rokokoa, kada je nestalo mnogih moralnih spona. Mladim književnicima rado je pomagao zborom i tvorom, premda bi redovno žeo nezahvalnost. Sjećao se svojih teških početaka, pa je htio drugima olakšati prve korake bez obzira na to hoće li od toga imati kakove koristi. Corneilleovu je nećakinju odgajao o

svom trošku, a dao joj je i bogat miraz. Kada je rodila prvo dijete poklonio joj je hiljadu dvjesta livri. „Priliči se — rekao je Voltaire — da stari vojnik bude uslužan kćeri svoga generala." Kao zemaljski gospodin vršio je dobrotvorna djela gdjegod je stigao. Pobijao je kmetstvo, isušivao močvare, osnivao industriju i pomagao obrtnike i radnike. U glasovitim vjerskim procesima protiv hugenotâ Calasa i Sirvena, koji su bili lažno optuženi, da je svaki ubio svoje dijete, razvio je grozničavu agitaciju sakupljajući golemi materijal kako bi obranio nevine ljude i pomagao pravdi do pobjede. Osnovni je patos njegova života osjećaj za pravo i pravicu, fanatična mržnja protiv svake vrsti javnoga nasilja, protiv gluposti, zlobe i pristranosti.

Voltaireovo književno djelo. Voltaireovo stvaranje izvanredno je opsežno i raznoliko. Radio je po osamnaest do dvadeset sati na dan, a diktirao tako brzo, da bi ga tajnik jedva slijedio. Ipak je u svojoj 64. godini mogao o sebi reći, da je elastičan poput jegulje, živ poput gušterice i neumoran poput vjeverice. Takvim je ostao još dvadeset godina. Fridrik Veliki pisao mu je, da sumnja, da postoji jedan Voltaire, jer je nemoguće da jedan jedini čovjek izvrši tolik i takav posao. Očito je u Cireyu čitava akademija, koju tvori elita ovoga svijeta: filozofi, pjesnici, historiografi . . ., a radovi ove akademije izlaze pod imenom Voltaireovim. Kratko vrijeme prije smrti Voltaireove, posjetio ga je jedan književnik rekavši: „Danas sam došao da pozdravim Homera, drugi put ću doći pozdraviti Sofokla i Euripida, pa onda Tacita i Lucijana." Našto je Voltaire odvratio: „Dragi gospodine, ja sam, kako vidite, prilično star čovjek. Ne biste li sve te pohode mogli najednom obaviti?"

Nije bio stvaralački duh poput Leibniza, ali je sve, čime se bavio prožeo svojim duhom, davajući svemu klasičnu jasnu formu, te se i ta preradba može smatrati stvaralačkim aktom. Osnovna njegova kvaliteta nije duhovitost, nego jasnoća i formalno savršenstvo, te nepresušna živost, koja svim njegovim djelima daje posebno obilježje. Njegovo književno djelo nije iscrpljeno knjigama, koje same po sebi tvore čitavu biblioteku. Štampanim djelima treba pribrojiti i bezbrojna pisma, koja su većim dijelom

namijenjena javnosti. Godine 1760. pokazivao je jednom posjetniku zbirku od pedesetak tisuća pisama, što ih je primio od raznih osoba, a kako bi svakome odgovarao, lako je zamisliti opseg njegove korespondencije.

Govoreći o književnom radu Voltaireovu, trebalo bi napose govoriti o Voltaireu kao pjesniku, povjesniku i filozofu.

Svoj prvi veliki uspjeh doživio je epom o Henriku IV. To je djelo nastalo djelomice u Bastilji, a tekst ispisan olovkom među recima jedne knjige. Pet godina kasnije ovo je djelo prošireno i prerađeno osvojilo svijet kao „Henrijada". Ovaj se uspjeh ne može drugačije objasniti negoli duhovnom atmosferom tadašnje Francuske i Evrope uopće. To je hladan i korektan produkt umjetnog obrtnika i duhovitog filozofa, koji se ugledao u Virgila, a ne u Homera. Fridrik je Veliki međutim izjavio, da svaki čovjek od ukusa mora voljeti više „Henrijadu", negoli „Ilijadu". Drugi njegov ep je spomenuta *„Pucelle"*, parodija Djevice Orleanske, deranska šala, koja nije bila namijenjena javnosti. No ljudi su potajice pribavili prijepise toga djela, a valja priznati da je taj ep idealna lektira za općinstvo rokokoa: duhovit je, sklizak i antiklerikalan. Kao dramatik, Voltaire je prekinuo tobožnju antiknu predaju iznesavši na pozornicu američke, afričke i azijske sižeje. Shakespeare je više na nj utjecao, nego što je mislio Lessing, a često se zaboravlja, da je Voltaire u svojim „Engleskim pismima" veličao Shakespeareov genij. Pod stare dane nazvat će ga dakako seoskim lakrdijašem, gotskim kolosom i pijanim divljakom.

Glavni je smisao Voltaireovih pjesničkih djela borba protiv fanatizma i netrpeljivosti, borba protiv predrasuda i praznovjerja. Sve su Voltaireove drame tendenciozne. Pa i „Zaira", jedan od rijetkih Voltaireovih komada, kojemu je u središtu ljubav, bavi se zapravo vjerskim predrasudama. Voltaire je sam označio pozornicu kao suparnicu propovjedaonice. Kazalište mu služi kao megafon njegovim idejama, pozornica je *rostra*, tribuna, katedra, filozofski klub, ili pedagoško lakrdijanje.

Voltaire kao historik. Godine 1740. piše d'Argensonu: „Samo onaj, tko može napisati tragediju, moći će našoj suhoj i barbarskoj povijesti pridati potreban interes. Tu treba, kao i u kazalištu, ekspozicija, zapletaj i rješenje dramskoga čvora." Svoj dvostruki talenat promatrača, koji umije oblikovati upotrijebio je Voltaire kao povjesnik i stvorio djela, kojima je daleko pretekao svoje vrijeme. Dok se njegove tragedije tope u povijesti filozofije, njegovi se historijski prikazi sažimlju u prave drame. Njegov „Vijek Ljudevita XIV." i „Esej o običajima i duhu narodâ", prva su moderna djela ove vrsti. Voltaire ne opisuje nadugo i naširoko vojničke pothvate, državne pregovore i dvorske intrige, nego crta kulturno zbivanje i društvene običaje. A kako se, onako živa duha, interesirao za sve i sva, i umio sve učiniti interesantnim, stvorio je kulturno-historijska remek-djela. I tu dakako polemizira s crkvom, no zanimljivo je, da tendencija mnogo manje smeta u njegovim historijskim prikazima, negoli u dramskim i epskim djelima.

Premda Voltaire nije dao originalnih misli, smatrao ga je 18. vijek velikim filozofom. Kako smo već spomenuli, proslavio se sjajnim formuliranjem tuđih misli, pa i djelotvornim aktivizmom. Čitavog života borio se za slobodu, a protiv despocije. Nije propustio prilike da se založi za samoodređenje ličnosti u svim duhovnim i tjelesnim stvarima. Revolucionarci su ga svojatali za sebe i prevezli njegove smrtne ostatke godine 1791. u Panteon. No da je doživio jakobince dospio bi zacijelo na stratište, a ne u Panteon. Govoreći o slobodi, mislio je redovno na više društvene slojeve, a reformu nije očekivao od naroda, nego odozgo: od prosvijećene vlasti. Prorekao je revoluciju pišući godine 1764., da sve, što vidi oko sebe nije drugo no klica revolucije, koja će bez sumnje jednoga dana buknuti. „Francuzi uvijek stižu na cilj prekasno, ali jednom ipak stižu. Tko je mlad, sretan je: doživjet će lijepih stvari."

Voltaire kao filozof. Svoj nazor na svijet sažeo je Voltaire u „Teističkom vjerovanju", gdje veli da treba odbaciti ateizam i praznovjerje, ljubiti Boga i ljudski rod. Isprva je naginjao Leibnizovu optimizmu, ali ga je razuvjerio potres u Lisabonu, kojom je prilikom razoren velik dio grada, i ubijeno 30 000 ljudi.

Isprva je priznavao i slobodu volje, koju je kasnije nijekao. O neumrlosti duše izjavio se protuslovno i neodređeno. Bitak

Boga nije nikada nijekao, ali je nijekao mogućnost da Boga spoznamo. „Čovjek bi sam morao biti Bog, da o Bogu uzmogne saznati što potanje." Glasovitu Voltaireovu izjavu: „Kada Boga ne bi bilo, trebalo bi ga izmisliti", ne smijemo shvatiti odviše skeptično, jer je to samo pola rečenice. Druga polovica glasi: „no čitava nam priroda dovikuje da postoji". Međutim sve, što je Voltaire javno napisao ili izrekao, egzoterijska je nauka. Možda je u dubini duše bio mnogo radikalniji. Možda je njegovo pravo vjerovanje sadržano u riječima, što ih je upravio markizi du Deffand, šest godina prije svoje smrti: „Poznavao sam starog čovjeka, koji je bio čvrsto uvjeren, da zujanje pčele ne traje nakon njene smrti. Držao je s Epikurom i Lukrecijem, da je smiješno pretpostavljati biće izvan prostora, koje upravlja prostornim bićem i još k tome tako loše... Govorio bi, da je priroda tako udesila, da glavom mislimo, nogama hodamo. Da je čovjek, kao sve druge životinje, sve biljke, a možda i sve na svijetu, stvoren, da bude i da više ne bude... Još bi taj čovjek govorio, nakon što je postao star kao Demokrit, da treba činiti kao Demokrit i svemu se smijati." Ovu duboku rezignaciju izrazuje više puta pod stare dane. To je i najdublji smisao „Candidea", koji svoju poletnu karijeru svršava obrađujući čedno svoj vrt. „Uvijek se vraćam Candideu — piše Voltaire — treba svršiti obrađujući svoj vrt. Pa i to nije Bog zna šta."

Konac prve knjige.